

SZOCIOLÓGIAI
TUDÁSTÁR 5.

Kovách Imre

VIDÉKSZOCIOLÓGIA

Kovách Imre
VIDÉKSZOCIOLÓGIA

SZOCIOLÓGIAI TUDÁSTÁR

5.

A Debreceni Egyetem BTK
Szociológia és Szociálpolitika Tanszékének sorozata

Sorozatszerkesztő:
CZIBERE IBOLYA

Kovách Imre

Vidékszociológia

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2022

Szakmai lektor:
CZIBERE IBOLYA

© Kovách Imre, 2022
© Debreceni Egyetemi Kiadó, 2022

ISSN 2786-2194
ISBN 978 963 615 021 1

Kiadta: Debreceni Egyetemi Kiadó
Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi főigazgató
Tipográfia, tördelés, borítóterv: Juhászné Marosi Edit
Nyelvi lektor: Feketéné Balogh Marianna
A nyomdai munkálatok a Debreceni Egyetemi Kiadó nyomdaüzemében készültek
dupress.unideb.hu

Tartalom

Bevezetés. A vidék fogalma	7
Város és falu. A vidéki települések népessége	19
Az agrárszerkezet és az agrártársadalom	35
A vidék társadalma	51
A munkaerőpiac	51
A szegénység	52
Az oktatás	60
A család. Férfiak és nők	64
A vidéki elitcsoportok	67
Felső- és középrétegek	73
Ingázók	76
Ingázás, migráció	76
Globalizálódás, hálózatosodás és helyi közösségek	77
Vidéki hatalmi viszonyok	87
Új szereplők a helyi hatalomban. Projektosztály, pályázati rendszer, hatalommegosztás	89
A közvetítő szereplők	91
Projekt és hatalom	94
Érdekérvényesítés	97
A magyar társadalom paraszttalanítása	103
A „paraszt” fogalma a magyar társadalomban	105
Strukturális paraszttalanítás	117
Társadalmi paraszttalanítás	117
Kulturális paraszttalanítás	119
Irodalom	121

Bevezetés¹

A vidék fogalma

A magyar kultúrában a 19. század elejétől kettős vidékkép élt. A falu és a paraszt korszakról korszakra mint a nemzeti kultúra letéteményese és a nemzet fennmaradásának a demográfiai bázisa jelent meg (Kovách 2002/1, Csíste–Kovách 2002). A 19. század vidékfelfogásaiból és rurális imázsaiból két alkotóelem maradt meghatározó a 20. században is: a nemzeti és a rurális összekapcsolása, valamint a vidéki idill kritikája. A politikai rendszer és alrendszerei megváltoztak a kilencvenes években, és a vidék értelmezése, illetve definíciója még inkább alárendelődött a fejlesztési politikáknak és rendszereknek, és erősebben kapcsolódik a fejlesztési forrásokért való versenyhez, mint korábban bármikor. A szocialista korszakban a fejlesztési verseny sikere kizárólag a monolit politikai rendszerben történő lobbizástól függött. A pozitív lokális/rurális imázs soha nem ért el átütő sikert a fejlesztési versenyben, míg a vidék meghatározásának negatív alkotóelemei a szocialista technokrácia érvrendszerében gyakran sikerrel befolyásolták a döntéshozási mechanizmusokat. Ismert példa a hetvenes évekből az urbanisták egy csoportjának érvelése arról, hogy a kisebb falvak nem életképesek, és ennek a negatív imázsteremtésnek egyik következménye az lett, hogy a körzeti központvárosok kaptak fejlesztési lehetőségeket, és néhány aprófalvas régió elnéptelenedése valós veszéllyé vált.

A vidék fogalmának és a rurális imázsteremtésnek a történetében a politika-kötöttség vagy a politikaorientáltság domináns tényező volt a 19. századtól

¹ Ez a kötet a 2012-ben megjelent „A vidék az ezredfordulón: A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai” (Budapest, Argumentum Kiadó) című könyvem szövegének rövidített, átdolgozott, frissített és kiegészített változata. Az eredeti szövegből elsősorban azokat a részeket használtam, amelyek hozzájárulhatnak mai vidék társadalmi és hatalmi kérdéseinek a megértéséhez. A vidék fogalmának változataival és a paraszttalánítással kapcsolatos nemzetközi irodalom ismertetését ebből a kötetből nagyjából kihagytam, de azokat a Magyar Elektronikus Könyvtárban megjelent 2012-es kötetben megtalálja az érdeklődő. A szöveget terjedelmes hivatkozáslista egészíti ki, amelyben szerepelnek azoknak a publikációknak az adatai is, amelyek további ismereteket adnak a legutóbbi évekről, illetve a szerzőiknek az ebben a listában nem szereplő művei olvasását is ösztönözheti.

kezdve az ezredforduló posztmodern időszakáig. A nemzeti romantika korszaka felkeltette az érdeklődést a népművészet és a vidéki élet iránt, és ez az intellektuális irány sokfajta vidékmeghatározást és rurális imázst hozott létre, amelyek rendre túléltek a romantikát, és beépültek a modern és posztmodern rurálisról alkotott képzetekbe.

A 19. században a vidéket leginkább olyan térként értelmezték, ahol a parasztság és a nemesi származású földbirtokosok a magyarságot reprezentálták, szemben az anyanyelvében vegyes lakosságú városokkal és a mindinkább internacionálisra váló arisztokráciával. Az irodalmi népiesség és egy sor más művészeti, tudományos és politikai irányzat eszméinek következtében – különösen az I. világháború traumája és a dzsentri válsága után – a parasztságot és a paraszti kultúrát (következésképpen a rurális) egyre erőteljesebben a nemzeti kultúra alapjaként és hordozójaként értelmezték. A „csak tiszta forrásból” bartóki és kodályi jelszava olyan intellektuális irányt fejezett ki, amely generációkat inspirált, akik valamilyen – konzervatív vagy radikális – formában a kulturális és társadalmi reformok elkötelezettjei voltak. A rurális és nemzeti azonosítása együtt járhatott a rurális életkörülmények kritikájával, de végső soron a vidék pozitív imázsát teremtette meg, amelynek alakváltozatai a posztszocialista korszakig is eljutottak (Kapitány–Kapitány 2002).

A parasztság és a falu nemzeti mítosza a 19. század elejétől a paraszti életkörülmények kritikájával társult, hiszen a romantikus nacionalizmus a nemzet túlélőképességének és a nemzeti kultúra letéteményesének tekintette a parasztságot és a népművészetet, amely érvelés gyakran átvonult a reformpolitikuskok argumentumaiba. A paraszti/rurális életkörülmények megváltoztatásának szándékával megfogalmazott intellektuális kritika az I. világháború után és főként a népi mozgalom színrelépésével erősödött meg (Kiss 2007/1). A népiek első generációja még a II. világháború után sem volt idős. Hatásuk a második és harmadik generáció közvetítésével a kádári korszakban a veszteségek és a politikai kontroll ellenére is aktív maradt, és olyan nem lebecsülhető csoportok gondolkodását formálta, mint pl. az egyetemen és főiskolán képzett több ezer népművelőt. Nem véletlen, hogy a rendszerváltó ellenzék vezéralakjainak jelentős része olyan retorikát használt, és olyan szellemi környezetből érkezett, amely legitimitását többek között a parasztság életkörülményeinek kritikájával alapozta meg. Ennek az irányzatnak a hatása olyan erősnek bizonyult, hogy a tradicionális parasztság eltűnésének ellenére tömegeket mozgósított 1990 tájkán, és alapvetően járult hozzá például a kárpótlás körüli törvénykezés gyors kivitelezéséhez.

A történelmi parasztság, amely a 20. század közepén a magyar társadalom legnagyobb társadalmi alakzata volt, a szocialista évtizedek alatt más társadalmi minőséggé alakult át. A tradicionális parasztság különbözőképpen meghatározható fogalom. Gazdasági és társadalmi jellemzőit a magántulajdon intézményé-

vel, a mezőgazdasági termelés dominanciájával, a specializált termelés szerkezet esetlegességével, az erőteljesebb piaci orientációval, az önellátásra termelés meghatározó fontosságával, a paraszti típusú nyilvánossággal és annak intézményeivel, illetve a korlátozott társadalmi mobilitással tarjuk leginkább leírhatónak. A hagyományos parasztság eltűnése, a magyar társadalom paraszttalanítása, a modernizálás és alkalmazkodás állandósult kísérleteinek a következménye (a „paraszttalanítás, de-peasantisation” fogalmáról lásd: Granberg–Kovách–Tovey 2001, Kovách 2003). Az állam és a politikai elitek rurális gazdaságba és társadalomba történő folyamatos intervenciója; korábban a nagybirtok védelme, a hadigazdaság bevezetése és a növekvő állami kontroll, később a rurális struktúrák három radikális reformja: a földosztás, a szövetkezetesítés és a kádári modernizáció, majd 1989 után a kárpótlás, a privatizáció, a gazdasági liberalizáció, a projektalapú fejlesztéspolitika állandósította a vidék külső függését.

A politika intervenciója a kommunista korszakban volt a legintenzívebb, bár a paraszti struktúrák végérvényesen a kilencvenes években tűntek el. A kommunista ideológiában és gyakorlatban ismert módon az ipar, a munkásosztály kapott megkülönböztetett helyet, ami az iparosítás és a szövetkezetesítés erőltetéséhez, valamint a kommunista rendszer lényegéből eredően a kulturális élet és imázsteremtés mindenható ellenőrzéséhez vezetett. E rövid összefoglaló nem teszi lehetővé a részletezését a rurális imázs változásainak, amely rendkívül összetett és ellentmondásos folyamat volt, és időről időre változó imázs elemeket hangsúlyozott. A kommunista hatalom volt talán nálunk az első, amely a teljes központi hatalom birtokában hatékonyan tudta felhasználni a kultúra tömegesedéséből eredő hatalmi lehetőségeket. A legkülönbözőbb művészeti ágakat tudta agitációs és egyéb céljaira felhasználni a filmtől a plakátokig, a rádiótól a sajtóig, majd később a televíziózásig (Nagy Kalamász 2007). A kontroll alatt tartott, de ugyanakkor privilegizált értelmiségnek volt döntő szerepe a rurális imázsok megalkotásában, és ami szempontjaink szerint a legfontosabb, nem a piacnak és különösen nem azoknak, akikről ez az imázs szólt. A rurális imázsok egyrészt a kommunista hatalom politikai érdekeit szolgálták (pl. a szövetkezetesítés mellett vagy a kulákok ellen agitálva) (Nagy 2007, Csurgó–Kiss 2007). Megteremtették, vagy legalábbis megkísérelték megteremteni a kommunista korszak hőseinek legendáriumát. Másrészt az ötvenes évek volt talán az első korszak, amikor nyilvánosan és pozitívan értékelődött át a parasztság történelmi szerepe (hatásos és népszerű történelmi filmek készültek paraszti hősökkel a főszerepben), és később a film és az irodalmi termés legjava viszonylag realiztikusan ábrázolta a rurális átalakulást, a kollektivizáció megrázó időszakát és a magyar társadalom paraszttalanítását. A kései hatvanas évektől a dokumentarizmus és a kritikai közelítés erősödött fel a vidéki élet bemutatásában, amelynek formáláshoz a társadalomtudományok is egyre növekvő mértékben járultak hozzá. Az ötvenes

évektől a kommunista hatalom bukásáig az uralkodó rurális imázsok sokkal több pozitív, mint negatív elemet hordoztak, jöllehet a kritika, a realizmus és a dokumentarizmus volt a magasabb színvonalú kulturális termékek elsődleges megközelítési módja. A kommunista rezsim tudatosan használta fel a korábbi korszakok rurális imázsainak egyes részeit (időről időre a nemzeti érzés agitatív erejét vagy a nemzet és a rurális azonosítását), és ellenzékük sem idegenkedett a tradicionális rurális imázsok és a paraszti kultúra elemeinek ideológiai alkalmazásától. Ennek következménye lett, hogy a rurális imázsok történeti motívumai túlélték a szocializmust, holott a vidéki valóság radikálisan megváltozott, és a történeti parasztság eltűnt. A szocialista korszak jellegzetessége volt az is, hogy a centralizált központi hatalom korában a rurális imázsokat nem a vidékiek termelték, és a valós lokális/rurális tér nem kapott politikai reprezentációt.

A ruralitás imázsai alapvetően változtak a kilencvenes években. Míg az ötvenes évektől a kései szocializmusig a film, a szépművészetek és a társadalomtudományok meghatározó részt vállaltak a rurális imázsok termelésében, szerepüket a kilencvenes években a modern média, elsősorban a televíziózás vette át, és a korábban inkább pozitív vagy legalábbis realisztikus/dokumentatív vidéki összkép inkább negatívvá változott (Hack–Kiss 2007). A tömegmédia hírműsorai a piaci konkurencia szorításában az extrém, figyelemfelkeltésre alkalmas hírekre koncentrálnak, amelyek a közérthetőség miatt egyszerűsítve jelennek meg. A rurális jórészt negatív jelentéstartalommal szerepel, mert a vidékiek életének azokat az eseményeit ítélik a nagyközönség számára érdekesnek, következképp híreknek, amelyek valamilyen botrányal hozhatóak kapcsolatba, mint pl. az önkormányzatok, a vidéki iskolák, a roma kisebbség, a közmunka vagy a kárpótlás körüli konfliktusok és problémák. Ezt az összképet, a rurális változatlanul a nemzeti kultúra egyik forrásaként és őrzőjeként, az értékes és megőrzendő (gasztronómiai) tradíciók helyeként bemutató műsorok csekély mértékben tudják ellensúlyozni. A vidéki elég egyértelműen mint visszamaradott, fejletlen, szegény, szégyellnivaló, nevetséges, visszataszító és visszahúzó jelenik meg, olyan, ami másoktól vesz el fejlesztési forrásokat, az EU-s csatlakozás idején a modernizáció legnagyobb akadály, és teljességgel feledésbe merül, hogy a több milliós népesség nem lehet kizárólag a visszamaradottság hordozója.

A rendszerváltás környékén a virtuális tér, amelyet viszonylag gyorsan töltöttek fel a posztmodern beszédmódjaival, csaknem üressé vált. A tömegkommunikáció sztárjai, riporterei és szóvivői alkalmazkodtak a posztmodern médiapanelekhez, modorhoz és érzésekhez. A posztmodern viszont nem rendelkezik a vidékről a vidék számára is használható imázskészlettel. Az üres virtuális tér feltöltéséért való verseny következménye az is, hogy a korábban létezett imázsok egy részét is beépítették a posztmodern vidékképzetekbe, ami egyfajta kreatív káoszhoz vezetett, ahol az imázsok összetevői elvesztik eredeti jelentésü-

ket. A médiákban a rurális a legkülönbébb formákban és jelentéssel szerepel (Csurgó et al. 2022), ami pontosan jelzi többek között azt is, hogy nincs olyan értelmiségi frakció, amely ismeri a posztmodern beszédmódjait, ugyanakkor alkalmas a versenyképes és legalább részben a valóban létezőhöz közelítő rurális imázsok alkotására.

A média és egyéb közbeszédetek által közvetített vidékképzeteknek több típusa is létezik:

1. A politikai közbeszédetek imázsai, amelyek különösen a rendszerváltás időszakában és a kárpótlási és privatizációs törvények megalkotásakor kerültek a közérdeklődés fókuszába, de azóta is képesek azonnal kiélelni és a politikusok érdekeinek alárendelni a rurális társadalmak konfliktusait. A politikai közbeszéd a vidéket elsősorban a mezőgazdasággal és az elmaradottsággal azonosítja, ugyanakkor a vidéki idill elemeit is használja (Csurgó 2007/3 Megyesi 2007/1).
2. A népies panel(ek) külön is figyelemre méltó reprezentánsai a szocializmus utáni időszak imázstermelésének, és utolérhetetlen kreativitással alkalmazzák és vegyítik a különféle idilli imázselemeket a népszínművektől az operettekig, a populizmustól a nemzeti és a rurális azonosításáig. Megjeleníthet városellenes indulatokat és érzéseket is. Az FKGP eltűnése a parlamentből nem jelentette ennek a vidékimáznak az eltűnését (Kovách 2007/2). A mezőgazdasági nagyüzemi lobbik vagy a családi gazdaságok reprezentánsai egyaránt használták ezeket az imázselemeket. Gyakori a vidék azonosítása az agrárral és az idillikussal, különösen a városi lakosság körében (Csurgó 2007/1).
3. A vidék gyakran tűnik fel úgy, mint az egyszerű, képzetlen emberek világa, amely alsóbbrendű a városinál. Ez a vidékkép a városiak gondolkodásában erősebb, de nem hiányzik a falusiak vidékfelfogásából sem (Csurgó 2007/1, Megyesi 2007/2).
4. A vidék mint idilli és bukolikus tér és az archaikus (magyar) társadalom fennmaradásának a területe kedvelt képzete az egyházak és a népi kultúra iránt elkötelezettek diszkurzív stratégiájának (Kiss 2007/2, Csurgó–Nagy Kalamász 2007).
5. A fejlesztés és a fejlesztési szakértők vidékfelfogása technokrata szemléletű. A kategorizálhatóság, a tervezhetőség, a szervezhetőség jegyében tekint a vidéki területekre, és kevésbé számol a helyi társadalom valós jellegzetességeivel és igényeivel.
6. A turizmusipar a vidéket mint a különleges ételek és italok, a vonzó programok, az autentikus élmények, a csend, a rekreáció, a természet idillikus világaként jeleníti meg (Gál 2007, Tomay 2022). Felerősíti a vidékmítoszok, a sztereotípiák jelentős részét, amelynek a puszta, a betyár, a cigányzene

és a helyi étel és bor a konstans eleme (Kürti 2000). A Váci utcában kapható képeslapokon a vidék a pusztát, a tradicionális parasztházat, a népművészet termékeit jeleníti meg (Csillag 2000). A turizmus kínálata ugyanakkor átértelmezi, globalizálja és hibridizálja a vidékimázsokat (Szijártó 2000, Csurgó et al. 2019), hagyományt teremt, és alapul szolgál a fejlesztési koncepciók kidolgozásához (Szijártó 2002).

A ruralitás imázsai a területfejlesztési törvény elfogadása után, majd a rendszer működésével kaptak új és egyre növekvő funkciót, mert a fejlesztési forrásokért folytatott versenyben a helyi gazdasági/politikai és a szakértői elitik intenzíven keresik a fejlesztési források lokalizálásának lehetőségét, amelyet többek között új diszkurzív stratégiák alkalmazásával valósítanak meg. Ezek része az új, a fejlesztési források megszerzését célzó rurális imázsok létrehozása, amely folyamat az EU-tagországokban a reflexív modernitás, a kultúragazdaság, az örökségipar néven ismeretes (Ray 1998, Bessiére 1998, Nygard–Storstadt 1998, Frouws 1998).

7. A hazai környezetvédők vidékképében a zöld idill, a mindennekfelett védendő természet keveredik az akcionista célterület mítoszaival. A zöld vidékimázst erőteljesen befolyásolja, hogy a természet védelme és a helyi társadalom külső beavatkozás nélküli fejlesztése olyan erős normatív cél, hogy háttérbe szorít minden más imázsjeleket. A zöld ideológia és a fenntartható fejlődés mítosza szükségképpen szelektív vidékképet eredményez, amely nem harmonikus és még kevésbé zavartalan, de mégis átút rajta a mozgalmi célok értékrendje (Bodorkós–Pataki 2009, Pataki és társai 2011, Bela 2004, Lányi 2009).

A szocializmus évtizedei alatt egy település várossá nyilvánítása a városfejlődést előnyben részesítő redisztributív gazdaságirányítás rendszerében behozhatatlan előnyöket biztosított az állami fejlesztési forrásokért történő versenyben, ennek következtében a falusi vezetők mindent elkövettek településük várossá nyilvánításának érdekében (Vági 1982, 1991). A városi rang elnyerése gyakran inkább az érdekcsoportok politikai nyomásának következménye volt, és nem az urbanizáció tényleges szintjének (Nemes Nagy 1996, Csapó–Kocsis 1997). A városi státusz elnyeréséhez a törvényben meghatározott módon az infrastruktúra bizonyos fejlettségét kellett elérni, de az adott település társadalmának szervezettségét senki sem vizsgálta. Politikai kapcsolatok nélkül pedig az infrastruktúra megfelelő fejlettségével sem lehetett a városi rangot elérni. A kisebb városok, de még a magyar nagyvárosok peremkerületei is megtartották mezőgazdasági jellegüket, a rurális életkörülmények között élő lakosság arányát ezért jóval azoknak a településeknek a népessége fölött érdemes meghatározni, amelyek a közigazgatási besorolásban a „község” státuszt kapták. A statisztikai gyakorlat a

településeket közigazgatási besorolásuk szerint kategorizálja. A falvak lakosságának száma és az egész lakosságon belüli aránya a század második felében fokozatosan csökkent 63,4%-ról (1949) 34,7%-ra (1994), majd ez a tendencia annak ellenére megfordult, hogy több település is városi rangot kapott. 1998-ban már 37,4% volt a községek lakosainak az aránya, ami 2022-re 28%-ra esett vissza.

A statisztikai gyakorlat nem ismeri a „vidék” fogalmat, a települések közigazgatási besorolását használja. A KSH honlapján megjelent módszertani dokumentáció a következő meghatározásokat alkalmazza a vidéki településformák megnevezésére: „A község olyan falu, amelynek más településektől elkülönülő, önálló, saját arculata van, és képes önkormányzat alakítására és helyi közügyei ellátására. A közigazgatási rendszer nem városi jogállású területi és szervezeti (igazgatási) alapegysége.” „A nagyközség a községtől abban különbözik, hogy már a helyi önkormányzatokról szóló 1990. évi LXV. törvény hatálybalépésekor nagyközség volt, vagy területén legalább 5000 lakos él. A nagyközség megfelelő fejlettség esetén kérheti városrá nyilváníttását.” „Falu: az egyik legelterjedtebb településforma, amely a földrajzi munkamegosztásban a mezőgazdasági munka jellegzetes településformájaként különült el, elsősorban lokális funkciók és nem zárt beépítés jellemzi.” Forrás: Módszertani dokumentáció. KSH honlap, 2010. január 10.

A statisztika és a közigazgatás nem használja a „vidék”, „vidéki” vagy „rurális” fogalmakat. Ez a hiány, azaz a „vidék” fogalom meghatározatlansága jelentős ellentmondásokhoz és konfliktusokhoz vezetett az európai terület- és vidékfejlesztési rendszer magyarországi bevezetése során. A különböző imázs elemeket és monopolizált tudásbázist használó aktorok kötöttségek nélkül vehettek részt a vidékfejlesztési céloknak, illetve magának a „vidék” fogalmának a meghatározási versenyében, amelyet a politikai/hatalmi szempontok és nem pedig a szakértelem vagy civil szereplők részvétele dönt el.

A magyar statisztika az EUROSTAT osztályozása alapján is végzett településkategorizálást, amely városi, alapvetően rurális és tipikusan rurális régiókat ismer. E módszer szerint a magyar lakosság 70%-a él alapvetően vagy tipikusan rurális régiókban (KSH 2000). Csatári Bálint komplexebb módszerekkel végzett számításai szerint (Csatári 2000) a 92 jellemzően vidékies kistérségben 1997-ben 3 395 009 fő volt a lakónépesség száma, ami a budapesti népességet nem számítva mintegy másfél millióval volt csak kevesebb a városi jellegű kistérségek lakónépességétől. Kérdés azonban, hogy az egy településen vagy kistérségben városi és vidékies életkörülmények között élőkét hogyan lehet megkülönböztetni a társadalomstatisztika módszereivel. A falusi népességnél sokkal nagyobb a rurális életkörülmények között élők aránya, és a magyar lakosság legalább fele

él olyan életkörülmények között, mint a falusiak, ami jelentősen különbözik az EU átlagtól.

Beluszky és Sikos könyve (2007) mutatja be, hogy a „falu” meghatározása milyen nehézségeket jelent. A falu mint közigazgatási és statisztikai fogalom a „vidék”-nél látszatra egzaktabb módon definiálható. A kutatók a falufogalom meghatározásának mégis számos nehézségét mutatják be. A két szerző szerint a hosszú időtartamú változásokat tekintve mérsékeltebbé váltak a város és a falu közötti különbségek. A gazdaság és a társadalom szerkezetét, a követett életmódmintákat, az értékeket és az életstílust, a foglalkozásszerkezetet, a műszaki infrastruktúrát tekintve a falvak közelebb kerültek a városokhoz. A városiak turistaként, kitelepülőként, ingatlanulajdonosként egyre intenzívebben hatolnak be a falvak mindennapjaiba (Nemes et al. 2022). A falusiak gazdasági tevékenysége erőteljesen a városi fogyasztók igényeinek rendelődik alá. Eltűnik a „hagyományos” parasztság és a „hagyományos” falu. A falvak és falusi térségek kijelölése nem lehetséges a foglalkozásszerkezet alapján. A „falu egyenlő a mezőgazdasággal” állapot megszűnt. Az urbanizáció és az agglomerizáció új, intenzívebb szakaszába érkezett, majd megindult az ellenurbanizáció is. Az új migrációs trendek a falusi és városi struktúrák olyan összecsúszását idézték elő, ami jelentősen megnehezíti a falu és a város funkcionális megkülönböztetését. A szerzők szerint a falu definíciójának korábban használatos változatai használhatatlanná váltak. A község közigazgatási, statisztikai kategóriája nem azonosítható maradéktalanul a falvakkal. A falu definiálására Beluszky és Sikos tulajdonképpen a fordított meghatározást ajánlják. Felhasználva, hogy a falu a város ellentétpárja, azokat a településeket tekintik falvaknak, amelyek nem rendelkeznek városi funkciókkal.

A falusi lakosság részesedése a szocializmus végére a korábbi 60%-ról 35–40%-ra változott, de ez a csökkenés sokkal inkább a települések adminisztratív osztályozásának volt az következménye, mint az urbanizációs folyamatoknak. Az életkörülmények, a gazdaság és társadalomstruktúra az új városok nagyobb részében és a történelmi mezővárosokban nem különböznek alapvetően a nagyközségektől. A várossá nyilvánítás rendszerét a kilencvenes években sem változtatták meg, és több mint hatvan település kapott városi rangot. A poszt-szocializmus egyik következménye, hogy a városi-falusi különbség inkább nőtt, mint csökkent, és a magyar társadalom hosszú ideig rurális és városi részre tagozódhat. A kilencvenes években a rurális gazdaság- és társadalomstruktúra sok eleme modernizálódott, de még mindig nagy a rés a városi és a falusi életminőség között, és a falusi lét sokkal hátrányosabb, mint a városi.

A kilencvenes években a falvak és városok közötti migráció új szakaszához érkezett, amelynek végső mérlege még nem teljesen tisztázott. Vitatott kérdés többek között, hogy a kétségtelenül intenzívebbé váló migráció a kilencvenes

évek gazdasági és társadalmi struktúraváltásainak közvetlen következménye, vagy olyan folyamat, amely már a rendszerváltás előtt megindult (Dövényi-Kovács Z. 1999, Ladányi-Szelényi 1997/1, Timár 1999, Kovács K. 1999). A települések jelentős része az elnéptelenedéstől veszélyeztetett (Kovács K. 2005), másrésztől családok tízezrei telepedtek le a falvakban. A városiak falvakba költözése a kilencvenes évek közepétől erősödött fel, amikor a gazdasági liberalizáció és egy sor más hatás következtében 12% körülire nőtt a munkanélküliség, és a legszegényebb városi társadalmi csoportok, különösen a nyugdíjasok és a munkanélküli segélyből élők életkörülményei a korábbi mértéket meghaladó módon romlani kezdtek (Csanádi-Csizmady 2002). Budapesten és más nagyvárosokban privatizáltak a korábban tanácsi, önkormányzati tulajdonú lakásokat, és tulajdonosaik a vidéki lakásépítéshez elegendő cserealaphoz jutottak. A privatizációból kimaradók viszont elvesztették városi lakásukat. A falvak lakossága átlagosan évi 70.000 fővel növekedett. A falvakba történő elköltözés a városi, elsősorban a nagyvárosi és budapesti agglomerációban a legerősebb. Az ellenurbanizáció látszik a legerősebb migrációs folyamatnak, amelynek nagy regionális eltérései léteznek (Barta Gy.–Beluszky 1999, Kovács T. 2000/1, Timár-Váradai 2000). A rurális lakosság aránya például a központi régiókban emelkedik a leggyorsabban, ahol a főváros relatív közelsége miatt a vidéki lét más jelent, mint Szabolcs, Borsod, Nyugat-Dunántúl vagy Somogy eldugott falvaiban, amelyek az elnéptelenedéstől a leginkább veszélyeztetettek. A kilencvenes évtized közepétől a vándorlási pozitívumot felmutató falvak Budapest és más nagyvárosok körül is összehátródó övezeteket alkottak (Timár-Váradai 2000). Az ellenurbanizáció összetett folyamat: az elitek, a városi felső középosztály és a középosztály csoportjai a városközeli zöldövezetekbe költöznek. A rendszerváltás kárvalottjai is olyan falvakban és tanyákon szeretnék átvészelné a nehéz időköt, ahol lakásuk és megélhetésük költségei alacsonyabbak. A vidéki fiatalok is a kilencvenes évek vesztesei közé tartoznak, és mind nagyobb arányban vándorolnak el a válságövezetekből (Csité 1999). A falvak lakosságának korösszetétele is a migrációs folyamatokhoz hasonló összetettséggel változott. A városi agglomeráció községeinek lakosságnövekedése lassú fiatalodással járt együtt, míg az elvándorlással sújtott aprófalvas körzetekben felgyorsult az előregedés folyamata. Északkeleten, más északi területeken és Dél-, valamint Nyugat-Dunántúlon a kis lélekszámú falvak lakossága egyre idősebbé vált (Tóth E. 1999). A népesedési folyamatok egyik legproblematisabb eleme a roma többségű falvak számának növekedése (Szuhay 1999, Ladányi 1999, Ladányi-Szelényi 1997/1 és 2004). A szegénység gettói inkább az aprófalvas övezetekben és nem a városokban vagy a városok környékén jöttek létre.

A vidéknek vagy rurálisnak a kilencvenes évek utolsó harmada előtt tulajdonképpen nem volt definíciója. A közigazgatásban is használható meghatározást

az EU-konform területfejlesztési és vidékfejlesztési rendszer bevezetése tette szükségessé. Olyan vidékfogalmak születtek, amelyekről létrehozóik úgy gondolták, hogy az EU céljainak megfeleltethetőek (1, 5 és 6 célrendszerek, Phare és SAPARD), és nem ellentétesek a hazai nagyobb érdekcsoportok (pl. agrár-lobbi, területfejlesztési lobb) érdekeivel.

A rurális térségeket a mezőgazdaság jelenlétével határozták meg, akkor, amikor a falvak lakosságának csak mintegy tizede mezőgazdasági foglalkoztatott. A vidékfejlesztés mint a területfejlesztésnek alárendelt rendszer jelenik meg. „Rurális térség: az a térség, ahol jelentős a mezőgazdaságban foglalkoztatottak, illetve a mezőgazdasággal foglalkozók aránya a foglalkozási szerkezetben, illetve a községekben, továbbá a kisvárosokban élők aránya.” (Magyarország vidékfejlesztési programja koncepció, 1997 VÁTI 1. o.) Így fogalmaz az egyik program, de ettől nem sokban térnek el a többiek sem. „Vidék az a terület, ahol a mezőgazdasági tevékenység, a zöldterület (erdő, természetes táj) dominál, és aprófalvas településszerkezet, alacsony beépítettség, illetve népsűrűség jellemez. Vidéki település ennek megfelelően az, amely városi státusszal nem rendelkezik.” (FM Agrárprogram, Szakmai füzetek 13. Vidékfejlesztés 3–4. o.)

1998 őszén a vidékdefiníciós vita új fordulatot vett, amikor Kovács Teréz szociológus „Mi tekinthető vidéknek?” címmel, a Gazdálkodás című lapban vitaindítót közölt azzal a nem titkolt szándékkal, hogy társadalomtudós kollégáit egységes vidékfogalom létrehozására ösztönözze. A vitaindító látens célja az volt, hogy a területfejlesztési lobbival szemben kiterjessze a vidék fogalomkörét, és ezzel a vidéknek adható támogatások esélyét és nagyságát diszkurzív módon növelje meg. Kovács szerint az EU-ban használt „rural” kifejezésnek a magyar „vidék” fordítása tévedés, mert a „rural” igazából falusit jelent (Kovács T. 1998). „A vidék fogalmának meghatározására öt feltételt javaslok: ezek 1./ Az aktív keresőknek legalább 20%-a mezőgazdaságban dolgozott 1990-ben. 2./ Ezer lakosra legalább 120 őstermelő jut. 3./ A lakosságnak legalább a fele 120 fő/km² népsűrűség alatti településen lakik. 4./ A népsűrűség kisebb, mint 80 fő/km. 5./ 1996-ban az 1960-as lakosságnak csak legfeljebb 92,0%-a él a térségben. Azok a térségek, amelyek ezen öt feltétel közül legalább négynek megfelelnek, vidéki térségnek számítanak” (Kovács T. 1998). A tanulmányra, amely az addig megszületett vidékfejlesztési koncepciókat elemezte, több válasz is született. Ezek számos részmegállapítás mellett alapvetően az egyes statisztikai mutatók használhatóságát részletezik (Dorgai 1998, Fehér 1998), vagy kétségbe vonják a statisztikai mutatókkal történő vidék meghatározás lehetőségét (Romány 1998 és részben Dorgai 1998 és Fehér 1998).

A hivatalos dokumentumok, a vidékfejlesztési programok a hagyományos agrárius vidékfogalmat használják. A vidék fejlesztéspolitikai célú meghatározásának legfontosabb dokumentumai az Uniós csatlakozás előkészítéséhez, majd az

uniós támogatások felhasználásához készített Agrár és Vidékfejlesztési Operatív Program (AVOP) különféle változatai, amelyek vidékfelfogásáról Megyesi Boldizsár készített elemzést (Megyesi 2007/2). A tanulmány összegzése szerint „az operatív program vidékképe erősen agrárius konzervatív, az idilli vidékkép bizonyos elemeit a mezőgazdasági termelés támogatása mellett érvel, mivel ezt tekinti meghatározó célnak.” (i. m. 83. o.) Az AVOP vidékfogalma tehát határozottan (fejlesztés-)politikai és hatalmi érdeket követ. Az agrárius szempontok mellett csak akkor használ más vidékképeket, ha azok a mezőgazdaság-fejlesztés érvrendszerét erősítik.

A mezőgazdasági termelés nagyobb arányú jelenlétét a legutóbbi időkig jogosan használhatták a vidék, illetve a falu fogalmi meghatározásához. A mezőgazdasági termelés jelentős visszaszorulása és más gazdaság-, tér- és társadalomszerkezeti folyamatok azonban ezt a helyzetet megváltoztatták. A magyar társadalom mezőgazdasághoz történő sokszálú kötődése a korábbi évtizedekre vonatkozóan sem volt pontosan regisztrálva. A tisztázást tovább bonyolítja, hogy a mezőgazdasághoz való kapcsolódás számos új formája jelent meg az elmúlt két évtizedben. Egy 2004-ben és egy 2005-ben végzett adatfelvétellel nyíltott alkalom arra, hogy egyértelműen tisztázni lehessen: a magyar társadalom milyen csoportjai kapcsolódnak az agráriumhoz, ennek milyen formái léteznek, és hogy az agrárkötöttség milyen mértékben rurális vagy városi szerkezetekhez illeszkedő jelenség (Kovách 2005, Kovách 2007/2).

A Vidék 2005 felvétel célja a magyar lakosság vidékképének leírása és elemzése, valamint a magyar lakosság agrárérintettségének vizsgálata volt. Az agrárérintettség nem egyenlő a mezőgazdasági foglalkoztatottsággal, illetve az élelmiszer-termelésben történő bármilyen szintű részvétellel. Még a KSH adatai is meglehetősen ellentmondóak a mezőgazdasági aktivitást illetően (Csíte és társai 2002). A „mezőgazdasági foglalkoztatott” statisztikai kategóriája ismert módon az agrártermeléssel foglalkozó népességnek csak egy bizonyos, az agrártermeléssel foglalkozó teljes népességre vonatkozó adatok kérdésessége miatt pontosan nem ismert hányadát foglalja magában. A szakirodalom arra hívja fel a figyelmet, hogy a mezőgazdasággal foglalkozók körében sajátos csoportok – részmunkaidős gazdák, önfoglalkoztató gazdák és alkalmazottaik, határozott idejű szerződéssel foglalkoztatottak, kényszervállalkozók és östermelők, segítő családtagok, díjazásért alkalmi munkát vállalók és (pénz)fizetés nélküli munkavégzők – jelentek meg, akiknek a pontos számát nem ismerjük (Fehér 2005). Varga Gyula szerint az egyéni mezőgazdasági termelőknek csak mintegy 10%-a az aktív mezőgazdasági kereső. A mezőgazdasággal foglalkozó nagy tömegeből csak mintegy 160–180 ezer az árutermelő, de ezeknek is csak mintegy negyede a főfoglalkozású gazdálkodó (Varga Gy. 2004). Beluszky és Sikos a mezőgazdasági termelésben történő részvétel regionális különbségeit hangsú-

lyozva utal arra, hogy egyes körzetekben a lakosság 90%-a, míg máshol csak a nagyobb mezőgazdasági vállalkozók termelnek élelmiszert (Beluszky–Sikos 2007).

A Vidék 2005 elemzés (Kovách–Kelemen 2007) alapján 2005-ben a felnőtt lakosság 51,6%-a volt közvetlenül agrárérintett. A Vidék 2005 felvétele szerint az ország lakosságának több mint fele közvetlenül kapcsolódik a mezőgazdasághoz, és további 10% a szülei révén, közvetett módon agrárérintett. Ez a magas arány jelzi, hogy a magyar népesség jelentős része még mindig kapcsolatban volt az ezredfordulót követő években az agráriummal annak ellenére, hogy számos kutatás a mezőgazdasági szektorhoz kapcsolódó tevékenységformák hanyatlásáról és a magyar társadalom paraszttalanításáról számol be (Kovách 2003). A felmérés eredményeinek ismeretében nem cáfolhatjuk, hogy jelentősen csökken a mezőgazdaság szerepe a nemzetgazdaságban és a foglalkoztatásban (a mezőgazdaságnak a háztartások pénzgazdálkodásában betöltött csekély szerepe is erre utal), de a mezőgazdasághoz való hivatásszerű kötődés megszűnése nem feltétlenül jelenti az agráriumhoz fűződő minden kapcsolat felszámolását. Kérdőíves felmérésünk megerősítette, hogy az agráriumhoz való kötődés nem kizárólagosan falusi jelenség, a kisebb városokban, megyeszékhelyeken, de a fővárosban is vannak agrárérintettek. Ugyanakkor az is bebizonyosodott, hogy a vidéki népességen belül is vannak olyanok, akik semmilyen szálal sem kapcsolódnak a mezőgazdasághoz. A „vidéket” vagy a „falut” egyre kevésbé lehet a mezőgazdasággal azonosítani, illetve meghatározni.

Város és falu

A vidéki települések népessége

A magyarországi településrendszer és társadalm szerkezet 1990-es évektől indult aszinkron átalakulása (Kovách–Nagy Kalamász (2006) jelentős módon járult hozzá a vidéki társadalom átrendeződéséhez. Az aszinkronitás a településszerkezetnek a társadalmi változásoknál lassabb átalakulása, ami az ezredforduló körüli évtizedek egyik legfontosabb, összetett folyamatokra visszavezethető strukturális jellegzetessége. A városi népesség növekedése inkább a várossá nyilvánítások nagy számának, illetve a kistelepülések városokhoz csatolásának a következménye, mint a nagyvárosok népesedési dinamizmusának. Budapesten például az állandó betelepülés ellenére több százezer fős veszteség a három évtized népesedési mérlege.

A községek lakosságát tekintve mintegy 740 000 fős csökkenés a közel három évtized mérlege. Másrészt a falusi lakosság még így is közel 30%-át teszi ki az ország népességének. A községi népességnek a régi uniós államokhoz hasonlítva sokkal nagyobb aránya változatlan az ezredfordulót követően is. A falusi lakosság számának és arányának a csökkenése látszólag ellentmond mindennek. Az ország teljes népessége is közel 700 000 fővel csökkent 1990 és 2017 között, de a községek lakosságának az aránya is 38%-ról 29%-ra esett vissza a teljes népességen belül. Az új városok jelentős részének rurális jellege kevésbé csökkent a közigazgatási státusz változásával. 2012-ben 7 város lakossága volt kétezer fő alatt, 24 városkában mindössze két-háromezren éltek, a három- és ötezer fő közötti városok száma is 64 volt. A kisvárosok és a középvárosok népességének a fejlettebb falvak lakosságához hasonlóak az életkörülményei és életmódja, ezért megengedhető, ha a magyar lakosság legalább felét tekintjük rurális életkörülményekkel jellemezhetőnek.

A „poszt-szocialista demográfiai fordulat” elmélete szerint (Ladányi–Szelényi 1997/1) a kilencvenes években megfordult a falusi lakosság csökkenésének és a városiak növekedésének sok évtizedes tendenciája. A városokból történő kiköltözések hatása a községek pozitív vándorlási egyenlege és lakosságszámuk kisebb növekedése volt az ezredforduló előtt (Molnár 2008). A városokból kiköltözők között egyaránt ott találjuk a felső és az alsó társadalmi csoportokat is.

A tehetősebbek inkább a városkörnyéki zöldövezetekbe települtek ki, vagy második otthonként használnak vidéki házakat, lakásokat. A szegényebbek viszont a távolabbi falvakba vagy az alacsonyabbra értékelt agglomerációkba költöztek, ahol a lakhatás és a megélhetési költségei kisebbek (Kovács 2000, Cséfalvay 1999). A tömeges ipari munkanélküliség következtében a falvakba költözés, a falvak közötti lakosságcsere, az agglomerációkba és a városokba irányuló vándorlás a vidéki társadalmat mélyen átalakító migrációt eredményezett alig egy évtized alatt. A magasabb társadalmi tőkével rendelkező és jobb anyagi helyzetben levő népességcsoportok elhagyták a süllyedő falvakat, ahol a presztízs- és ingatlanérték-csökkenés és a helyi munkaalkalmak hiánya következtében a hátrányosabb helyzetűek maradtak.

A falusi lakosság abszolút száma 700 000 körüli fővel csökkent 1990 és 2016 között (Kovách–Megyesi 2018). A népességvesztésnek összetett okai közé tartozik az elvándorlás (Dövényi 2009, Bálint 2012, Gödri–Spéder 2009, Németh–Dövényi 2016), a természetes fogyás (Kulcsár–Obádovics 2016, Bálint–Obádovics 2018), a teljes magyar lakosság csökkenése (Szepesi 2008, Kovách–Megyesi 2018, Csurgó et al. 2018). A legújabb elemzés szerint a falvak lakóinak létszámcsökkenése elsősorban 152 nagyobb városná nyilvánításának a következménye volt 1990 után (Balogh–Kovách 2021). Az új városokban kb. 900.000 fős népesség él. Azoknak a településeknek a lakossága, amelyeknek közigazgatási besorolása 1990 után mindvégig „község” volt 1990 és 2016 között, mindössze 80.000 fővel, 2,8%-kal csökkent (Balogh–Kovách 2021).

Az ország lakosságának száma az év végi népességadatok szerint az 1995-ös 10 212 300 főről 2016-re 9 797 561 főre csökkent. Ebben az időszakban az ország településeinek a száma pedig 3125-ről 3155-re nőtt. A községek népességszáma az 1995-ös 3 818 721 főről 2 894 854 főre csökkent 2016-ra. A községek száma 2931-ről 2809-re csökkent a közigazgatási változások miatt, s bár a 21 év alatt 151 községet nyilvánítottak várossá, új községek is alakultak települések szétválása miatt. 2000 és 2010 között sokkal több várossá nyilvánítás történt, mint a megelőző évtizedben (Kovách–Megyesi 2018), de megközelítően ugyanilyen arányban nőtt a községek száma is, így a 2008 és 2009 közötti falusi népességvesztést inkább tarthatjuk az elvándorlás és a természetes fogyás következményének. Hasonló arányú a csökkenés 2012 és 2013 között, ami az új társadalom- és szociálpolitikai rendszer bevezetésével járó válság következménye lehet. A községek lakosságvesztése 2014-től évi néhány ezerre csökken, mintegy visszatérve a hosszú időtartamú trendvonalhoz. A természetes fogyás 1995 óta évi 10–15 ezres veszteséget jelent a községekben.

A vidéki települések között gyors differenciálódás indult (Kovács T. 2000/1 és Kovács K. 2005). Előbb a délnyugati és északkeleti, majd a dél- és közép-alföldi aprófalvas területek is marginalizálódtak, bezárultak, belső perifériává és a mély-

szegénység területeivé váltak (Ladányi–Szelényi 1997/1, 2004). A regionális migráció iránya Budapest és környezete, a Közép- és Nyugat-Dunántúl volt, és egy ideig a Dél-Alföldnek is pozitív volt a vándorlási egyenlege. A településeken belüli és a régiók közötti növekvő szegregáció, az ingatlanpiaci különbségek jelentős mértékben nehezítik a munkavállalási célú migrációt. A falusi szegénység tömegeinek nagyon kevés az esélye arra, hogy kitörjenek a társadalmi vagy térbeli csapdából (Ladányi–Szelényi 1997/1).

A migrációs áramlatok irányai évszázadosak, de az ezredforduló időszaka néhány nem várt tendenciát erősített fel. A községben élő népesség arányának növekedésének és az ellenurbanizáció megújulásának társadalomszerkezeti jelentősége van. A belső társadalmi változások, a migrációs hatások, a gazdasági szerkezetváltás miatt a közel háromezer vidéki település között új típusú fejlettségi különbségek (faluosztályok) jöttek létre.

A nyolcvanas évek végétől gyorsult fel a szuburbanizáció, főleg a Budapest környéki településeken. A kiköltöző, jobbára tehetősebb városiak megváltoztatják a célfalu társadalomszerkezetét, keresletük hatással van a helyi gazdaság és a szolgáltatások fejlődésére. A változás néhány elemében ahhoz az összeurópai tendenciához hasonlítható, amelyet a vidéki tér városiak által történő kolonizációjaként ismerünk, s amely a szuburbanizáció jelenségéhez köthető (Bruckmeier–Kopytina 2001, Overbeek–Terluin 2006). Az agglomerációs települések lakóparkjai és az egyéni kialakítású lakóházak egy évtized alatt több tízezer városi kiköltözőt fogadtak be. A városiak vidéki „kolonizációja” következtében megnőtt a városiak második, vidéki otthonának a száma, a turizmus rekreációs célú vidéki térhasználat. A városiak számos új módon kerültek érintkezésbe a vidéki társadalommal (Csizmady 2008, Hegedűs–Tosics 1998). A városi fogyasztók új vidékimáza a tájkép, a környezet, a gasztronómia és még sok más lokális érték elemeiből épül fel. Ezzel párhuzamosan a korábban alapvetően pozitív vidékimázs, amelyben a vidéki, a paraszti a nemzet kulturális, társadalmi és demográfiai forrásaként jelent meg, a médiában alapvetően negatívvá változott (Kovách 2007/2, Csurgó 2007/1, Megyesi 2007/1, Hack–Kiss 2007). A médiában, a politikai közbeszédben a vidék a modernizáció és az európai integráció legproblematisabb területeként jelenik meg (Csizmadia–Kovách 2002, Hack–Kiss 2007, Kiss L. 2007/2, Csurgó 2007/1). A falvak és a kisvárosok jelentős többségében a helyi elit legitímációs és fejlesztési céllal új lokális kulturális identitást hozott létre. A vidék városi kolonizációja nagyobb tömegek számára tette lehetővé, hogy megismerkedjenek a vidék értékeivel, és hogy a vidéki és városi értékek intenzívebben cserélődjenek, mint korábban. A városi értékek, viselkedés- és fogyasztásminták terjedését, az urbanizációs folyamatot a vidéki gazdasági stratégia- és viselkedésminták és a vidéki ember természethez való viszonyának elterjedése, a városi társadalmak ruralizációja egészíti ki. Urbanizáció, szuburbanizáció és

ruralizáció kölcsönhatású társadalmi mozgás- és értékcsereirányok. A falusiak évtizedeken át folyamatosan tartó, városokat megcélzó migrációja a városi társadalmak értékeit és viselkedésmintáit is átformálta. A városokba költöző, illetve a városi munkahelyeken foglalkoztatott falusi ingázók tömegei nem adták fel hozott viselkedésmintáikat, megélhetési stratégiáikat és értékeiket, így azoknak jó néhány eleme a városi környezetben is megjelent. A magyar társadalom vidéképe a társadalomszerkezeti változásoknak megfelelően rendkívül összetett. A városiak és vidékiek vidékfelugrása között nincsenek karakteres különbségek (Csurgó 2007/2, Megyesi 2007/1).

Az ezredforduló után elsősorban Budapest környékén, illetve néhány nagyváros környezetében kaptak újra erőre a szuburbanizációs folyamatok (Bajmóczy 2002). A térszerkezet változásainak megjelenítésére a falvak vonatkozásában több modell is született. Kovács Katalin kistérségvizsgálata hat térségtípust ír le. A kiugróan fejlődő, átlagos és a talpon maradó, fejlődő kistérségek csoportjában sem a munkanélküliség, sem pedig a népességcsökkenés nem volt drasztikus a rendszerváltást követően. Ezekről Kovács megkülönbözteti az ipari válságzónában található, valamint az úgynevezett visszatörölt kistérségeket, ahol a lakosság jellemző életvezetési stratégiája lett a mezőgazdaságban való – nagyrészt kényszerű – munkavállalás. Kovács megkülönbözteti továbbá a szegregált kistérségeket, ahol a roma lakosság népességnövekedése (beköltözés, természetes szaporodás) figyelhető meg (Kovács 2005). Csatári Bálint több tanulmánya is foglalkozott a kistérségek vidéki kritériumaival (Csatári 1996, 2000, 2004, 2005). Csatári szerint elsősorban azért nem született megegyezés a hazai irodalomban a „vidékiség” tartalmát illetően, mert a meghatározások mezőgazdasági szempontúak, és mert a vidéki térségek kijelölésének a fejlesztési forrásokhoz való hozzájutás miatt anyagi tétje van (lehet). A vidéki kiskörzetek általános jellemzője az öregedés, az inaktívak magas aránya és az alacsony jövedelmi viszonyok. Csatári kilencszeres jövedelmi hátrányt állapított meg a vidéki és a városi lakosság között. A vidékies kiskörzetekben is megszűnt a mezőgazdaság dominanciája. A gazdaságok egyharmadához nem tartozik termőterület. A piacképes családi gazdaságok számát Csatári 35.000-re tette. A mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya a legerősebb agrárgazdaságú területeken sem magas. A vidékies kistérségek jelentős részében csökkent a lakosságszám. A magyar vidék társadalmi-gazdasági tagoltsága nagy regionális különbségeket mutat. Csatári a Budapesthez kötődő közép-magyarországi vidéki kistérségeket tartotta dinamikusnak fejlődőnek. A dél-dunántúli és az észak-alföldi körzetek fejlődési hátrányai egyre inkább közelítenek egymáshoz. Észak-Magyarország vidéki régiói közül csak a bortermelő és idegenforgalmi lehetőségekkel rendelkező kistérségek tudták a nehézipar leépüléséből eredő válságot részlegesen ellensúlyozni.

Közép- és Nyugat-Dunántúl városainak dinamizmusa stabilizálta a vidék gazdaságát is. A Dél-Alföldön viszont nem mérséklődött a vidék leszakadása.

A külföldi tőke jelenléte a kelet-közép-európai térségben alapvető meghatározója egy-egy térség fejlődésének. A külföldi tőke logisztikai okok következtében a legritkábban települ vidéki többségű régiókba (Fazekas 2005). A tőkehiány a regionális szintű változások egyik legsúlyosabb következménye a vidéki településeken. A kistelepülések tőkehiányán az állami és európai fejlesztési források allokációjának a megvalósult rendszere sem segít. A hátrányos helyzetű vidéki kistelepülések lemaradásához a fejlesztési források hiánya nagymértékben hozzájárult (Bódi 2008). A címzett támogatásoknak például Borsod-Abaúj-Zemplén megye városai a legnagyobb kedvezményezettjei, míg ugyanannak a megyének a falvai a legkevésbé támogatottak közé tartoznak (Bódi-Fekete 2007).

A falvak típusokba, az úgynevezett faluosztályokba sorolására több megoldás is született. Egy osztályozás Szelényi Iván faluosztályok modellje alapján épített fel a megváltozott körülményekhez alkalmazkodó modellt (Csite–Kovách 2002), amely a községek gazdaságának legfontosabb dimenzióit használta fel. A polgárosodó falvak fejlődésének a dinamikus helyi társadalom, a jól prosperáló kis- és középvállalkozások és a hatékony önkormányzati együttműködés a hajtóereje (pl. Veszprém megye, Győr-Moson-Sopron vagy Csongrád megye egyes falvai (Bódi–Bóhm 2000). Az üdülőfalvak az idegenforgalom szempontjából kedvező területeken találhatók, a rendszerváltást követően gyors fejlődésnek indultak a számos hazai és külföldi turistának, illetve ingatlanvásárlónak köszönhetően (Kovács E. és társai 2004). A hazai falvak nagy része azonban stagnáló falu, ahol nincs polgárosodás, a népesség előregszik, és jövedelemszerzési, valamint foglalkoztatási gondokkal küzd. A süllyedő falvak pozíciója a legrosszabb a településhierarchián belül. Ezek a falvak a vidéki gettósodás színterei, ahol a családok nagy részét a szociális ellátórendszer tartja fenn, a foglalkoztatottak aránya és a helyi társadalmi és gazdasági problémák meglehetősen tartósan bizonyulnak (Ladányi–Szelényi 2004, Váradi 2008). Külön kategóriát alkotnak az úgynevezett „másság” falvai: ezek egy-egy meghatározó szubkultúra vagy társadalmi csoport tagjainak adnak otthont (pl. a somogyvámosi Krisna-völgy, a Káli-medence művészfalvai vagy Visnyeszéplak, Gyűrűfű, Galgahévíz, Agostyán ökofalvai) (Csite–Kovách 2002, Szijártó 2002).

Beluszky és Sikos (2007) többváltozós elemzéssel osztályozták a magyar falvakat. Elemzésük szerint a rendszerváltást követően a falvak kiléptek a települések piacára, a települési önkormányzatok lényegesen nagyobb önállósággal rendelkeznek, bár a fejlesztésre fordítható összegek jelentős részét a központi kormányzattól kapják közvetett támogatás vagy pályázat útján. A normatív támogatások nagysága és jelentősége is hozzájárul a falusi önkormányzatok autonó-

miájának növeléséhez, azonban a központi kormányzat gyakran forráselvonással és más eszközökkel próbálja visszaszerezni befolyását a települési önkormányzatok fölött. A községek várossá nyilvánítása folyamatos volt, és 2008-ban már 300 közele a városok száma. Az ország térszerkezete gyorsan változik, és instabil. Erős a differenciálódás a településhierarchia szerint, amelyben a jövedelemszerző képesség határozza meg legerősebben az egyes települések helyzetét. A térszerkezet modernizációs változásai egyenlőtlen megoszlásban inkább csak egyes pólusokon érvényesülnek. A gyors változások miatt több tényező hat egyidejűleg a falusi térségek közötti egyre jelentősebb különbségekre. A földprivatizáció és a szövetkezetek megszűnése következtében a vidéki társadalom mezőgazdasághoz való kapcsolódása sajátos. Még mindig sokan foglalkoznak valamilyen típusú mezőgazdasági termeléssel, de egyre kevesebbeknek ad ez megélhetést. A vidéki társadalom polarizációját a munkaerőpiaci pozíció, az árupiaci helyzet, a földrajzi pozíció különbségei befolyásolják a legerősebben. Beluszky és Sikos osztályozása hét falutípust állapított meg. Az első három főtípushoz az agglomerációba tartozó legjobb helyzetű 800 szuburbán falu tartozik. A negyedik típusú község a 38 idegenforgalmi funkciójú község. Az ötödik típust a hagyományos faluval azonosították, ahol nagyon kedvezőtlen a munkaerőpiaci helyzet (379 község), és az egyik altípusban (70 település) nagy a tanyán élő népesség aránya. A hatodik típus (675 község) viszonylag jó munkaerőpiaci pozícióval rendelkezik, és a falvak egy kisebb csoportja idegenforgalommal is bír. A hetedik legnépesebb csoport (900 község) a leghátrányosabb helyzetű apró- és kisfalvakat jelenti.

Kovács Katalin (2005) falutipizálásának is a térszerkezeti sajátosságok adják a kiindulási pontját. A gazdaság nagymértékű piaci regionalizációja következtében a falvak fejlődési lehetőségei még erősebben kötődnek a regionális városközpontok gazdasági dinamikájához és logisztikai adottságaihoz, az olcsón megszerzhető termelőeszközökhöz és a megfelelő szinten és áron biztosított munkaerőhöz. A falvak gazdaságszerkezeti változásai között a mezőgazdaság eltartó képességének gyors csökkenése, a nagyüzemi mezőgazdaság megszűnése és a kisüzemi formákban folytatott mezőgazdasági termelés gyors polarizációja érinti leginkább a falusi népesség életkörülményeit. A falvak, elsősorban a kistelepülések jelentős funkciószükkülést szenvedtek el. A települési lejtő a falvak esetében is törvényszerűen működik: pl. a kis lélekszámú falvak háztartásainak közel kétharmadában nincs kereső. A migrációs folyamatok iránya és jellege is a falvak térszerkezeti adottságainak függvénye: a nagyobb lélekszámú községek lakossága nőtt közel harmadával 1990 és az ezredforduló között, a kisebb falvakban élők száma is gyarapodott valamelyest, de a legnagyobb csoportot kitevő közepes falvak lakossága lassan csökkent. A nagyobb falvak népességnövekedése a városközeleli területeken számottevő. A városi lakosság térnyerése

a falusiakkal szemben a migráció által is erősödik: azok a falvak számolhatnak lakossággyarapodással, amelyek vonzóak a városiak számára. Kovács szerint a munkahely és lakóhely szétválása a falvakkal kapcsolatos településfejlődési folyamatok legdrámaibb eleme, amely egyik szegmensen a luxus, a másikon a szegénység gettóit hívta életre. Kovács osztályozása a falusiak közel felét találta átlagos helyzetű községben élőknek. Közel 600 ezer a száma a legrosszabb helyzetű, szegregált, gettósodó falvak lakosságának. 89 ezer a már elöregedett lakosságú községcsoport és közel 200 ezer a közeljövőben elöregedő úgynevezett hasadt társadalmú falvak lakosainak a száma. 300 ezer az elsősorban az Alföld kisvárosai közelében található, a munkanélküliségtől talán kevésbé veszélyeztetett községek lakosainak a száma. A falusiak ötöde él a város közeli szuburbán településeken. A kistérségi szintű elemzés szerint a magyar lakosság 23%-a él válságkörzetekben, 40% átlagos, míg 37% fejlődő kistérségekben.

A Duna–Tisza köze, Csongrád megye, a Kiskunság, a Nyírség és Békés megye településeinek külterületén található tanyák gazdasági funkciója a 20. század második felében a kollektivizálás és körzetesítés miatt csökkent, és a külterületi lakosok száma is számottevően mérséklődött. A rendszerváltást követően ismét növekedésnek indult a tanyai népesség. A kárpótlással, illetve privatizációval az Alföldön mezőgazdasági területekhez jutott gazdák egy része tanyára költözött (Csatári–Timár 2002). Ezzel a tanyák visszanyerték eredeti funkciójukat, és mint gazdálkodó tanyák ismét az élelmiszer-termelés színtereivé váltak. Az úgynevezett hobbitanyák egy részét a falusi turizmus céljaira alakították át, az állattartás, a növénytermesztés és az élelmiszer-termelés általában összekapcsolódik az agroturizmussal. A hobbitanya-tulajdonosok egy része szabadidős/rekreációs céllal használja a tanyát, amelynek gazdasági funkciója nincs vagy elenyésző a háztartás életében. A külterületi lakóhelyek társadalmának egy része, a szociális tanyák lakosai súlyos szociális gondokkal küzdenek. Az idős tanyalakók általában tanyasi őslakosok, de a hátrányos helyzetű családok is egyre nagyobb számban költöznek az olcsóbb lakáskörülmények és létfenntartás miatt városközeli külterületre (Csatári 2005).

A nagyobb lélekszámú, városközeli és üdülőövezeti falvak lakosságának a száma növekedett elsősorban a városi kivándorlással, míg a kisebb távoli falvak népességének a száma hanyatlásnak indult. Ez a kettős tendencia a városok és falvak kapcsolatában is érvényesül. A falvak harmadában élők életviszonyai, értékei, fogyasztási szokásai közelebb kerültek a városiak világához. A mobilitási potenciál növekedése (Molnár 2008, Varga 2008), a tér és idő összeszűkülése, a médiahatás erősödése, a munkaerőpiac kiterjedése és generalizációja, illetve a tömegturizmus hatására a falusi és városi struktúrák „összecsúszása”, a „város–falu kontinuum” jelensége 1990 után jelentősebb mértékben erősödött. A városi és a falusi lakosság érték- és életmódminta-cseréje a kétségtelen

konfliktusok mellett is intenzív. Ebben az érték- és életmódminta-cserében a vidékiek korántsem passzív résztvevők és befogadók. A városi középrétegek természet felé fordulása, vidéki turizmusa, az „autentikus” és a „természetes” terjedő kultusza következtében a városi fogyasztó igényei valóban „nyomást” jelentenek, ugyanakkor ez kétirányú folyamat, amely a „városi” és „vidéki” korábban nem tapasztalt közeledéséhez vezetett (Váradi M. 1999, Tamáska 2006, Csurgó-Nagy Kalamász 2007).

A falvak 40–50%-ának a lakossága inkább egyirányú kapcsolatban van a várossal. Értékeinek jelentős részét a média és a politika irányítja, a munkahely a városhoz köti még a nagyobb távolságba történő ingázás árán is. A kölcsönhatás azonban esetleges. A városi fogyasztói minták vonzása jelentős, de az életmód a saját, szűkösebb keretek között marad. Nincs szó a hagyományos vagy különösen egy archaikus világ továbbéléséről. Az életmódminták elemeiben követik a hajdanvolt paraszti túlélési stratégiákat, de az újabb generációk egyre kevésbé hajlandók elfogadni azt. A „vidékiség” újabb variációi jöhetnek létre, amelyben a városi/fogyasztói kultúra keveredik a lokalitás megújuló értékeivel.

A falvak negyede/ötöde talán távolabb van a városok és városközeli falvak gazdaságától és társadalmától, mint bármikor a 20. században. Leszakadó, bezáruló népessége inkább egy modernitás előtti korba süllyedt vissza az integráció csekély esélyével. A kitörést néhány helyen a városokból induló szociális mozgalmak segítségével próbálják meg (pl. a Bódvalenke freskófalú kísérlete és a szociális szövetkezetek, a csenyétei kísérlet (Ladányi–Szelényi 2004), de ezek sporadikus esetek, amelyek tömeges követése nem valószínű.

A faluosztályok, falutípusok közül az aprófalvak kerültek a legtávolabbra a gazdasági vagy társadalmi fejlettségi mutatók átlagától és a városközpontok életszintjétől. A leszakadás olyan jelentős mértékű, hogy a települési lejtőn belül nagyobb az aprófalvak és a többi településfajta között a szakadék, mint a városok és a községek között. A fejlettségi rés inkább az aprófalvak és a többi település között létezik. Kis János Péter szerint nem is annyira az a kérdés, hogy miért csökken a kistelepülések népessége egyes régiókban, hanem hogy miért marad fent az aprófalva az adott fejlettségi hátrányok ellenére (Kiss J. P. 2008). A magyar településszerkezet számos problematikus eleme közül a vidéki „modernizáció” az egyik kulcskérdés. Egyetlen gyors és átható városiasodást prognosztizáló elemzést sem ismerek. A kettős, vidék- és városközpontú „modernizáció” lehetőségeinek a kidolgozása sürgető fejlesztéspolitikai feladat.

Az aprófalvak kategóriájába az 500 főnél kisebb településeket sorolják. A 200–500, a 100–200 fő közötti falvakat, illetve a 100 fő alattiakat szokás az elemzésekben alcsoportonként használni. A kistelepülések száma 1960 és 2001 között majdnem kétszeresére emelkedett, ami a korábban közigazgatásilag egyesített falvak szétválásának és a teljesen új községek alapításának a következ-

ménye. A 2002-ben létrehozott 10 település közül 7 teljesen új alapítású volt (Kovács T. 2004). A legkisebb lélekszámú kistelepülés-kategórián belül is folytatódott az aprózódás, a 200 feletti falvak száma csökkent, míg 1990 és 2000 között a száz lakosnál kisebb települések aránya másfélszeresére emelkedett. A 2001-es népszámlálás 1020 törpefalut regisztrált. 103 község lakosságának a száma volt 100 fő alatti, 211 faluban volt 100–199 között a lakosság szám, míg 706 község esett a 201–500 közti kategóriába (Kovács T. 2004). Győr-Moson-Sopron, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Tolna, Baranya, Zala és Nógrád megyékben található a legkisebb települések többsége. 27 községben ötvennél is kevesebben élnek.

A legnagyobb demográfiai probléma az elöregedés. A kistalvak népességének kétharmada az inaktív korosztályokhoz tartozik annak ellenére, hogy kisebb mértékben megindult a fiatal, gyerekes családok kiköltözése az agglomerációs kistelepülésekre. Az elvándorlás folyamatos a kistelepülésekről, amelyek lakosságuknak a harmadát veszítették el 1980 és 2001 között.

1990 után gyorsan differenciálódott a kistalvak társadalma. Az átrétegződésre az iskolázottsági és a munkalehetőségek különbségei mellett az új regionalizáció, a városok közelsége, megközelíthetősége hatott a leginkább (Kiss J. P. 2008). A kistelepüléseken az átlagosnál nagyobb arányban szűntek meg a munkahelyek. Az aprófalvakban ez a csökkenés 34%-os volt, az országos átlag 18%-a (Kovács K. 2008). Az észak-alföldi és észak-magyarországi régiók kistalvaiban felére csökkent a foglalkoztatottak száma. A munkaalkalmak megszűnése nem csupán a lakótelepülésen, hanem a közeli városok munkaerőpiacán is jelentős volt. Kovács Katalin adatai szerint (2008) 1990 és 2002 között hatezer helyi munkahely szűnt meg, míg 28.000 fő esett ki az ingázók közül. Az eredmény a kistalvakba visszatérő munkaező és a kistelepülések eltartó képességének a gyors csökkenése.

A városokba történő migráció sem állt meg, a városok között folyamatos a vándorlás a községekből a városokba is, de a legnagyobb jelentőségű a városokból a kisebb településekre történő migráció. Ennek egyik célállomása a városi agglomeráció, de nagyobb társadalmi csoportok költöznek a városközpontoktól messzebb eső kistelepülésekre is. Az állandó lakóhely változtatásának adatai azt mutatják, hogy a népességmozgás város és község viszonylatában mindkét irányban intenzív volt 1990 után. A főváros és községek közötti migráció lényegében hasonló volt mindkét irányba, míg a községek migrációja a többi városba lényegesen erősebb volt, mint ugyanezen településkategóriákból a falvakba való költözés. A községek között valamivel nagyobb volt a népesség vándorlása, mint a falusiak városokba telepedése.

Mintegy két tucat város körül alakult ki a községek, vidékies kisvárosok nagyobb agglomerációja. A Budapest nélkül számolt agglomerációk városköz-

pontjának a kistérségeihez például 575 települést sorolnak, amelyek közül csak 253 tartozik a hivatalosan megállapított városi agglomerációkhoz (Varga 2008). Az agglomerációs városközpontok kistérségeiben fekvő településeken a központi városhoz való kapcsolódás gyakran semmiben sem különbözik az agglomerációs települések esetében megfigyeltéknél (Csurgó 2013). Az agglomeráció határáként elfogadott 60 kilométernél nem szakadnak meg az agglomerációba tartozás jellegzetes struktúrái. A hivatalosan számon tartott városi agglomerációkhoz 333 település tartozik, amelyeknek csak egy része községi státuszú. Valójában mintegy 600–700 településen érvényesülhetnek az agglomerációra jellemző hatások. A városközpontok lakosságával együtt az ország lakosságának legalább a fele az agglomerációhoz tartozó településen él. A vidéki/városi különbségtétel az agglomerációs településekre vonatkozóan különösen nehéz feladat, mert a közigazgatási értelemben vett községek és az agglomerációs kisvárosok lakosságának életviszonyai között túlságosan sok különbség nem mutatható ki.

A legnagyobb agglomerációs övezet Budapest körül alakult ki a 20. század második felében (Beluszky 1999), bár az agglomeráció kezdetei korábbi időszakra nyúlnak vissza. A hivatalosan számon tartott budapesti agglomerációs övezetben 755.290.111 főt tartottak nyilván 2007-ben (Bakos és társai 2008). Ebből 504.414 főnek városokban, 250.876 főnek községekben volt a bejegyzett lakóhelye. Budapest lakosságával együtt 2.451.418 fő élt a fővárosi agglomerációban. Ez a szám valójában közelebb lehet a 3 millióhoz, ha az agglomeráció határán kívül eső, de a vonzáskörzethez tartozó egyéb települések lakosságát is hozzászámítjuk.

A budapestiek kiköltözése és a más irányokból történő bevándorlás következtében a kilencvenes évek közepétől gyorsult fel az agglomeráció lakosságának a növekedése (Dövényi–Kovács 1999). 2001 és 2007 között is 12%-kal nőtt a Budapest környéki települések lakossága. A növekedés a községekben 16%-os, a városokban 9,7%-os volt (Bakos és társai 2008). A népességmozgás következményeként az agglomerációs településeken élők korstruktúrája sokkal kedvezőbb, mint Budapest lakosságáé. Budapesten 147 időskorú esett száz gyermekkorúra, ami kétszer akkora, mint az agglomerációban.

A nemzetközi és a hazai szakirodalom meglehetősen összetettnek írja le a városok és a községek közötti népességmozgás okait. A vidékről városokba költözés okai egyszerűbben megadhatóak. A vidékiek célja a városba költözéssel nem sokat változott a nagyobb urbanizációs ciklusok kezdete óta. A kedvezőbb életfeltételeket, munkahelyet, jobb iskoláztatási lehetőséget keresők és a vidéki szegénység elől menekülők célja volt a városokba település. A hazai szakirodalom egyik nagyobb adóssága, hogy a tömeges városba település következmé-

nyeiről a városi társadalomra nézve keveset tudunk. Összehasonlító elemzések (Starosta 1994) szerint a közép-európai városok „ruralizációja” kiterjedt jelenség.

A városokból történő kitelepedés az ezredforduló időszakában összetettebb célok miatt történik. A nemzetközi és a hazai szakirodalom a szuburbanizáció, az ellenurbanizáció, illetve a városi kolonizáció, városi nyomás fogalmaival írja le a jelenséget (Boyle–Halfacree 1998, Overbeek–Terluin 2006). A legnagyobb vita a városiak tömeges vidékre költözését illetően a szuburbanizáció vagy ellenurbanizáció karakterének a megítélése körül zajlik több évtizede. A szuburbanizáció a vidéki terek városi struktúrákba szerveződésének egyik elemeként értékeli a városiak kitelepülését. A társadalomföldrajz a nagyváros (és a városi funkciók) decentralizációjának tekinti a szuburbanizációt. A nagyvárosi funkciók fokozottabb megjelenését a hazai irodalom is a szuburbanizáció jelenségkörébe utalta (Enyedi 1984, Cséfalvay 2008). Az ellenurbanizáció teoretikusai azt hangsúlyozzák, hogy a nyugati társadalmakban a hetvenes évektől felgyorsuló városi kirajzás minőségileg más, mint a városi terjeszkedés szuburbanizáció fogalmával leírható korábbi szakasza. A szuburbanizáció az indusztriális, míg az ellenurbanizáció a posztindusztriális korszak jelensége. Az ellenurbanizációt szokás egy újabb demográfiai forradalomként felfogni (Champion et al. 1998) annak ellenére, hogy a városi kiköltözés egyes régiókban megfordult, és a nagyvárosok újra növekedni kezdtek. Az ellenurbanizáció összetett folyamat, amely során a jelentősebb nagyvárosi népesség a nagyvárosi övezeteken kívülre vagy a településhierarchiában az alacsonyabb státuszú településekre, illetve a nagyobb beépítettségű területekről a kevésbé zárt szerkezetű területekre költözik (Halliday–Coombes 1995). Az elvándorlás többnyire szakaszos, előbb a városkörnyéki településekre irányul, majd később válnak a távolabbi vidékek célterületté.

A magyarországi városi elvándorlás mögött is összetett okok húzódnak meg. A kiköltözés okaként sorolják fel a vidéki idill vonzerejét (Földi 2000), az életfeltételek biztosításának az ígérését, ami egy teljesen új életszakasz kezdete lehet. Ebben az értelemben a materiális és szimbolikus vonzások jelentik a fő motíváló erőt (Boyle–Halfacree 1998, Hardi 2002, Bajmóczy 2002, Csizmady–Husz–Janky 2005). A másik felfogás szerint az életfeltételekben (pl. lakhatóság, biztonság, környezetszennyezés) bekövetkező változás kényszere miatt költöznek el a városokból (Timár–Váradi 2000, Koós 2007). A jelenség kiváltó okai között szerepel a foglalkozási szerkezet változása, a szolgáltatásokban dolgozó, kevésbé helyhez kötött munkát végző foglalkozások arányának a megnövekedése, a térbeli mobilitás felgyorsulása és tömeges hozzáférhetősége, a kommunikáció technikai fejlődése, ami áthidalhatóvá teszi a nagyobb távolságokat is és az értékrendszer változása. Az ellenurbanizáció jellegzetes szereplője a középosztály, mert a vidékre költözése jelentős presztízs- és státuszemelkedéssel jár, ugyanakkor a szegényebb társadalmi csoportok is elköltözéssel válaszolnak létfeltételeik rom-

lására. A város és vidék kapcsolatának átalakulása vezet az irodalom szerint a vidék alapfunkciójának, az élelmiszer- és nyersanyagtermelés változásához és a „szolgáltató vidék” megjelenéséhez (Marsden 1999). A vidék szolgáltató funkciójának a megerősödését a hazai kutatások is jelezték (Csanádi–Csizmady 2002, Fejős–Szijártó 2002). A vidékre költözést, illetve a vidéki tér rekreációs használatát a biztonság, a nyugalom, a természetes környezet iránti (posztmodern fogyasztói) vágy és a városba költöző falusiak nosztalgija is magyarázza.

A városi kiköltözés okainak és következményeinek együttes elemzésére készített modellt Dagevos, Overbeek és Vader (2004). A „kirajzás a méhkasból” az első trend, ami a városi, nem kívánt környezettől való menekülést példázza. A „szürke invázió” utal arra, hogy a kiköltözők egy része nyugdíjas évei színhegyül választja a vidéki letelepedést. A kiköltözés harmadik trendje a turizmus és az abból következő új vidéki térhasználat. A „fehér galléros gazdálkodás” a mezőgazdálkodás átalakítását jelenti a városi fogyasztás közvetlen igényeinek a kiszolgálásáért. Az épített és zöld területek, valamint a természeti és fogyasztói területek szegregációja jelzik a korábban egységes vidéki növekvő differenciálódását és megosztottságát. Ugyanez a kutatás tipizálta a vidéken megjelenő városi fogyasztói magatartásokat is, az egyéni érdekekre és haszonra koncentrááló „számító” fogyasztót, a folytonosságot és a helyi kultúrát kereső „hagyományos” fogyasztót, az autentikus, sajátos értékek iránt vonzó „eredetit”, s végül a fogyasztása során a következményeket is mérlegelő „felelős” fogyasztót. A kutatás magyar esettanulmányai mind a négy fogyasztói típust azonosították Magyarországon is (Kovács és társai 2004). A vidék javai és szolgáltatásai a fogyasztók minden típusának kínálatot ajánlva a lakás és a lakótelek, a táj és a környezet, a gasztronómia és a turisztikai szolgáltatások. A városi fogyasztás egyfajta kényszerítő „nyomása” (pressure) változtatja meg a vidéki közösségeket és magatartásokat.

A városiak megjelenése a helyi társadalom szerkezetváltását vonja maga után. A korösszetétel a fiatalabb generációk irányába mozdul el (Molnár 2008, Bakos és társai 2008), megnő a képzetebbek és a magasabb presztízzsel rendelkező foglalkozásúak aránya (Kovács K. 1999/1, Kapitány–Lakatos 2005, Csapák 2007). Új helyi konfliktusok keletkeznek a helyiek és a beköltözők között a különböző értékek, a lokálishoz való eltérő viszony miatt (Szarvas 2007). A legnagyobb konfliktusforrás a fejlesztési célok meghatározása, mert a beköltözők a helyi nyugalomának megőrzését és az infrastrukturális beruházásokat, a helyiek pedig a munkahelyteremtést részesítik előnyben. Jellemző konfliktus jön létre országoktól és régióktól függetlenül a helyi (közigazgatási) elitek és a beköltözők között az erőforrások felhasználásának kontrollja miatt (Csizmady 2008, Cséfalvay 2008). A fejlesztés legfontosabb szereplője az önkormányzat (Váradi

1997, 1999) és a beköltözők, akik gyakran járatosabbak az érdekvényesítésben, egy idő után átvehetik a helyi önkormányzat feletti uralmat.

A szolgáltató vidék, illetve a városi fogyasztási nyomás mellett a dzsentrifikáció a harmadik fogalom, amelyik próbálja megragadni az új város–vidék kapcsolatot. A dzsentrifikációnak is többfajta értelmezése létezik (Phillips 2005). Összefoglalóan azt a jelenséget írja le, amely során a városi fogyasztók a saját értékeik és vízióik szerint alakítják át a helyi adottságokat, az épített és a természeti környezetet. Magyarországi vonatkozásban a lakópark (Csizmady 2008), illetve a parasztházak sajátos felújítása (Tamáska 2006), majd a 2015 után egyes körzetekben az épített környezet a nagyobb arányú modernizációja mutatja a városiak megjelenésének a vizuális jeleit.

A vidékre vándorlást a hazai irodalom elsődlegesen a szuburbanizáció részeként és a város (helyeselt) kiterjeszkedésének az egyik elemeként közelítette meg, azt feltételezve, hogy az urbanizálódás az első lépcsője, elengedhetetlen velejárója a fejlődésnek. Enyedi György mindent, ami a technikai civilizáció terjedésével kapcsolatba hozható, a városiasodás részének tekintett (Enyedi 1984). Más kutatások a városok decentralizálódásának tartják a szuburban folyamatokat (Timár 1999, Kovács K. 1999, Kocsis 2000). A magyarországi szuburbanizáció sajátosságait az elemzések a következőkben állapítják meg. A városiak kitelepülése Nyugat-Európához hasonlítva speciális időszakban nem a gazdasági növekedés, hanem éppen a recesszió időszakában (Bajmóczy 2004) indult meg, majd a COVID-hatás (Nemes et al. 2022, Tomay–Lajos 2022), illetve az új lakásépítési támogatások (CSOK) következtében erősödött fel. Kovács Zoltán a globalizáció következményének tartja a magyarországi trendeket (Kovács Z. 2006). A kiköltözés közvetlen oka a budapesti bérlakás-privatizáció volt, ami lehetőséget és kényszerhelyzeteket teremtett, ezért az elvándorlás különböző adottságú társadalmi csoportok részvételével történt (Csanádi–Csizmady 2002). A szegényebbek kényszerköltözése inkább a távolabbi területekre irányul, míg a középosztály új társadalmi státuszt épít a vidékre való költözéssel (Dövényi–Kovács 1999).

A kiköltözők és a helyiek kapcsolata ellentmondásos. A lakóparki népesség a helyi társadalom elkülönült, térben is szegregálódó csoportja, amelynek nincs valós kapcsolata a többiekkel. A beköltözők között egyaránt ott vannak a helyiekkel semmilyen kapcsolatot sem tartó, a vidéki teret alvófalú funkcióval használó kitelepülők, illetve a lokálpatriótává váló és a hagyományőrzésben a helyiekkel együtt részt vevő városi kitelepülők, akiknek még a letelepedése is térben elkülönülve zajlott (Kiss R. 2007). Csurgó Bernadett (2013) úttörő dolgozata szerint a városkörnyéki vidék a vidéki tér dinamikus változata: karakteres jellemzőkkel rendelkezik, és nem igazán lehet a szuburbanizáció jelenségéhez sorolni. Sajátos vidékfejlődéssel állunk itt szemben, amely a városi fogyasztás hatására alakul ki,

de amely nem rendeli alá a rurálist a városnak, hanem megőrzi a vidék jellegét, bár a lakópark és a hagyományos beépítés egyaránt hozzátartozik az érintett települések látványához. A városiasodás és a ruralizáció/retradicionálizáció együttesen formálják sok helyen a helyiek és a beköltözők csoportjai között megosztott társadalmat.

Három évtized alatt a magyar település- és társadalomszerkezetben korábban is meglévő feszültségek felerősödtek és stabilizálódtak (Ladányi–Szelényi 1997/1), Ezek jellegére és jövőbeni folyamatainak az irányára nemzetközi összehasonlítással lehet következtetni.

Európa minden társadalmából eltűnt a parasztság, holott Írországbán, Portugáliában, Görögországban, a délspanyol régiókban a század közepén a „paraszt” még értelmezhető társadalmi csoportként létezett (Granberg–Kovách–Tovey 2001). A parasztság eltűnése az európai fejlődéscentrumokon kívüli területek társadalmában egybeesett a mezőgazdaság visszaszorulásával. Az európai gazdaság és társadalom „mezőgazdaságtalanítása” a fennmaradó mezőgazdasági termelés technikai modernizációjával és – minden erre vonatkozó uniós fejlesztéspolitikai és agrár-érdekképviselet ellenére – a termelés koncentrációjával járt, ami nagyobb vidéki tömegek munkáját tette feleslegessé. A „parasztalanítás” és „mezőgazdaságtalanítás” kísérőjelensége a nagyobb vidéki tömegek városokba vagy városi agglomerációkba özönlése volt, amelyet az igazán érintett területeken „rurális exodusként” tartanak számon. A „deruralizáció”, a vidéki népesség nagyarányú csökkenése mind a tizenöt régió uniós tagországot utolérte. Helsinki, Athén, Dublin vagy a kisebb városcentrumok lakosságának száma is jelentősen megnőtt az ezredforduló előtti évtizedekben, és számos rurális régiót elnéptelenedés veszélyeztet. Közép- és Kelet-Európában az ezredvég modernizációs változása egy – döntőnek bizonyuló – elem kivételével történt meg. A gazdasági liberalizáció, a földreprivatizáció módja és mértéke, a mezőgazdaság és az élelmiszeripar rosszul menedzselte piaci átalakítása a mezőgazdasági termelés jelentős és tartós visszaeséséhez vezetett. A poszt-szocialista országok „mezőgazdaságtalanítása” a nyugatihoz hasonlítható arányokban, csak annál sokkal gyorsabban zajlott le (Swinen és társai 1997, Kovách 1994, Neményi 1999 Swain 1996, Abrahams 1996). A szövetkezetesítéssel kezdődő „parasztalanítás” a kilencvenes években vált teljessé (Kovách 2001, Majerova 2001, Neményi 1999). A mai kelet-közép-európai falvakban ott élnek a mezőgazdasági magántermelők és azok a középrétegek, amelyek főként azáltal kapcsolódnak a mezőgazdasághoz, hogy önellátásra termelnek élelmiszert, valamint a szegények egyre nagyobb tömegei, ám őket nem lehet azonosítani a hagyományos parasztsággal. A mezőgazdaság nemzetgazdaságon belüli visszaesése és a parasztság végleges eltűnése „Európa Zöld Gyűrűjében”, az északi országokban, Írországbán, Skóciában és Izlandon, a mediterrán orszá-

gok déli területein, valamint a posztszocialista övezetben hasonló időszakban, eltérő módokon ugyan, de megtörtént az ezredfordulóra. Kelet- és különösen Közép-Európában azonban a „mezőgazdaságtalanítást” és „paraszttalanítást” nem követte a „deruralizáció”. A nem városi települések népessége minden közép-európai országban növekedett, vagy legalábbis állandónak bizonyult a kilencvenes évek közepétől ezredfordulóig (Starosta és társai 1999, Blažek 2003), majd később a vidéki népességvesztés erősödött fel (Czibere et al. 2021). A vidéki népesség magas, 22–47% közötti aránya a posztszocialista országok olyan történeti öröksége, amelyet a más dimenziókban gyökeres fordulatot előidéző piaccgazdasági váltás vagy a globalizációs jelenségek sem változtattak meg. Az európai statisztikai megközelítés szerint és a valóságos viszonyokat tekintve is a vidéki jellegű települések lakóinak aránya vélhetően közelebb van az 50%-hoz az új uniós tagállamok többségében, mert a kisvárosi lakosság nagyobb része és a kis- és középvárosokban élők közül is viszonylag sokan élnek olyan élet-körülmények között, amelyet aligha lehet urbanizálni tartani.

A városok és a falvak között a 20. században kétirányú migráció létezett. A gazdasági fejlődés időszakában a városok nagyobb számú vidéki népesség befogadására voltak képesek, akiknek egy része a gazdasági fejlődés lelassulásának korszakaiban újra rurális településre költözött. A városi gazdaság – különösen a 20. század második felében – olyan tömegű munkaerőt alkalmazott, amelyek számára a városközpontok nem tudtak lakást biztosítani. A falusi munkahelyről a városokba ingázók száma az ezredforduló időszakában is magas. A társadalom- és a településstruktúra aszinkron változása a 20. századot végigkísérő jelenség, de a magyar társadalom paraszttalanítása a kilencvenes évek elejétől teljességgel új strukturális helyzetet teremtett.

A későn iparosodó európai régiók paraszttalanításának értelmezéséhez a parasztság fogalmának újragondolására volt szükség (Granberg–Kovách–Tovey 2001). A parasztság nem passzív társadalmi csoport abban az értelemben, hogy számot vet érdekeivel, követi is őket, és igen változatos formákban, aktívan járul hozzá a társadalom életéhez. A paraszttalanítás többek között ezeknek az adaptív képességeknek az elvesztését is jelenti. Az ezredfordulós magyar társadalom- és településstruktúra szempontjából az utolsó elemnek van kiemelt jelentősége. A szocialista és az azt megelőző korszakokban a paraszti jellegű újratertelési rend a falusi tömegek, valamint a városokból visszavándorlók és az ingázók számára is fenntartotta az alternatív és adaptív háztartásgazdasági és társadalmi stratégiák lehetőségét. A magyar (és többi közép-európai) társadalom paraszttalanítása a kilencvenes években fejeződött be (Kovách 2003), ami azért meghatározó fontosságú, mert a társadalom- és településstruktúra aszinkron változásaiban történetileg új elemet hozott létre. A paraszti életvitel és gyakorlat túlélő elemei az ezredvéget megelőző strukturális változásokig lehetővé

tették, hogy a városi munkahely vagy lakás hiányában a vidéki létformákba visztorlódó tömegek alternatív újratermelési és túlélési stratégiákat alakítsanak ki, a paraszttalanítás következményeként viszont nagyon nagy társadalmi csoportok veszítették el adaptív képességüket. Míg korábban a városi és falusi társadalmak közötti átjárás úgy volt biztosított, hogy a vidéki létforma magában hordozta a modernizációs változásokhoz történő alkalmazkodás képességét, a paraszttalanítás következményeként a gazdaság modernizálódó szektoraiba és a városi fejlődéscentrumokba vezető út elzárult. Sok százezres tömegek úgy záródtak be a falvakba és kisebb városokba, hogy elvesztették kitérés- és integrációs esélyeiket. A társadalom- és településstruktúra aszinkron posztszocialista átalakulása a társadalom struktúrájára is visszahat, s ennek következményei számos további, nehezen kezelhető társadalmi és térszerkezeti problémát eredményezhetnek. A településszerkezeti változás legfontosabb eleme egy sajátos, kettős vidékstruktúra kialakulása: a változásokra a maga sajátos módjain válaszolni képes „új vidék” és a hátrányokat reménytelenül akkumuláló depressziós övezetek. A településrendszer sajátosságainak tanúsága, hogy a mi régióinkban nem elégséges az Európai Unió fejlesztési rendszereinek a honosítása (High–Nemes 2007, Hughes és társai 2001, Illner 2003, Maurel–Halamska 2006, Maurel 2008). A magyar helyzetre vonatkozó újabb kutatási eredmények szerint a 2010–2018 között a vidékre jutó, jelentősen megnövekedett fejlesztési támogatások hatékonysága igencsak korlátozott maradt (Czibere et al. 2017, Balogh et al. 2020).

Az agrárszerkezet és az agrártársadalom

A vidék gazdaságának a legfontosabb szektora a 20. század végéig a mezőgazdaság volt, amelynek tulajdonviszonyai és üzemszerkezete, a munkaerőt lekötő képessége jelentős mértékben befolyásolta a vidéki lakosság életkörülményeit és kereseti lehetőségeit. A kollektivizált nagyüzemi és részidős kisüzemi agrártermelés a vidék gazdaságának domináns ágazata volt a szocialista korszak végéig. A mezőgazdasági nagyüzemek több mint egymillió munkavállalót alkalmaztak, a vidéki családok szinte teljes köre részt vállalt a részidős kistermelésben (Juhász 1979, Szelényi 1988 és 1992, Kovách 1988). Az ipar és a szolgáltatások a vidéki munkaerő nagyobb hányadát foglalkoztatták, mint az agrárszektor, de a „háztájizással” együtt az agrárium több munkaerőt kötött le. A kistermelésbe bekapcsolódott az ipar és a szolgáltatás foglalkoztatottjainak és a vidéki diplomások családjainak a nagy része is. A mezőgazdasági nagyüzem a (sok szempontból sikeres) vidéki modernizáció lokális redisztribúciójának az alapintézménye volt (Harcsa és társai 1994 és 1998). A kisüzemi termelés nagyüzemi termelésbe integrált rendszere hozzájárult mind a paraszti értékek és intézmények erodálódásához (Kovács 2001), mind a vidéki népesség társadalmi mobilitásához (Harcsa 1996), mind a paraszti gazdálkodási készségek részleges továbbéléséhez és a vidéki társadalom egyes rendies vonásainak fennmaradásához (Kovács T. 2006).

A kilencvenes évek elejétől az agrártermelés struktúraváltása során teljességgel új tulajdonszerkezet és birtokviszonyok jöttek létre, a lokális redisztribúciót új szociális rendszer váltotta fel. A vidéki családok teljesen új életfeltételekkel szembesültek. Nöttek a társadalmi különbségek és a munkanélküliség, új szereplők jelentek meg a helyi hatalomban. A mezőgazdaság termelése jelentősen visszaesett, és az agrármodernizáció nagy késéssel és akadozva történt meg. A vidék társadalmának egyik legnagyobb csoportja szociális segélyekből, munkanélküli támogatásból, nyugdíjából él. Alig két évtized alatt átrendeződött a tulajdonszerkezet és a társadalom struktúrája, aminek a jelentőségét az angliai földbekerítés korszakához hasonlítottunk azzal a megjegyzéssel, hogy mindez Magyarországon (és Közép-Európában) sokkal rövidebb idő alatt történt

(Harcsa és társai 1994 és 1998). A lokális közösségek a paraszti világ gazdasági alapjának, a földmagántulajdonnak a felszámolása utáni évtizedekben is részben hasonló módokon szerveződtek. A helyi társadalmak magánszférája minden szocialista modernizáció és a fogyasztási értékek individualizációjának terjedése ellenére megőrizte a közösségi kontroll elemeit az egyéni viselkedés- és magatartásmódok felett. Mindez a kilencvenes években lényegi metamorfózison ment át. A dinamikusabb újjászületésre képes vidéki települések társadalomszerveződése más utakon jár. A leszakadó régiókba „visszatorlódtottakon” a túlélés hagyományos stratégiái és az egyén és közösség kapcsolatának előző rendezettsége nem tudnak hatékonyan segíteni.

Az agrárrendszer mai szerkezetének a kialakulása két szakaszban történt. Az 1990 utáni évek a földkárptótlás, a szövetkezeti törvény, a földárverések, az új birtok- és munkaerőpiaci struktúra létrehozásának korszaka. Az ezredforduló körüli években a gyors termelés- és földhasználat-koncentrációt követően jön létre az új agrárszerkezet, amelynek a főszereplői tevékenyen vesznek részt az uniós integráció végrehajtásában.

A gyors és radikális mezőgazdasági privatizáció kivitelezésének módját kevésbé gazdasági, sokkal inkább politikai és részben társadalmi indítékok határozták meg (Csizsák–Kovách 1997, Juhász 2006). Az 1990-ben kormányzati, törvényhozási és önkormányzati hatalomhoz jutó politikai elit hatásosan politizált az 1990-es választási kampány alatt a föld reprivatizációjának és a kollektivizáció előtti földtulajdon szerinti kárptótlásnak az ígéretével. Három-három és fél évtizeddel a rendszerváltás előtt a parasztság volt a legnagyobb társadalmi csoport, ezért a kárptótlás nagy társadalmi tömegek számára vonzó választási ígéret lehetett. A kilencvenes évek kormányai szigorú monetáris politikát folytattak, amely felszámolta a nagy, állami tulajdonú vállalatokat, a szövetkezeteket és a mezőgazdasági támogatások és ösztönzések korábbi rendszerét (Harcsa et al. 1994 és 1998).

A gazdaságpolitikai ideológia mellett a szocialista időszak mezőgazdasági üzemstruktúrájának a néhány hónap alatt történő felszámolása hatalmi megfontolásokból is történt. Az 1991-ben és 1992-ben a még működőképes mezőgazdasági szövetkezetek elleni kampány, az új politikai elit – elsősorban a lokális elit – hatalmi pozícióira alternatívan egyedül személyes szövetkezeti vezetés felszámolását szolgálta. A szövetkezeti vezetők csoportja volt az állami hatalomtól független egyetlen olyan elitcsoport, amely gazdasági, társadalmi és (helyi) politikai hatalommal rendelkezett. Ezt a (helyi) hatalmi csoportot a szövetkezetek felszámolásával lehetett megszüntetni. A mezőgazdaság volt más gazdasági ágazatok magánosításának a gyakorlóterepe, itt lettek kipróbálva a privatizációs technikák, különösen a vállalatátalakítások és a vagyonátmentés lehetőségei, a lakosság tűrőképessége és részvételi szándéka. Az agrárprivatizáció a poszt-

szocialista Kelet-Európában időben mindenhol megelőzte más gazdasági szektorok privatizációját, így Magyarországon is (Kovách 1994/ 1 és 2, Swain 1996, Abrahams 1996). A gazdaságpolitikai vezetés radikálisan csökkentette a mezőgazdaságnak korábban adott támogatásokat. Radikálisan csökkentették a mezőgazdasági exporttámogatásokat nagy részét. Az agrártermelés költségei, különösen az energiaárak többszörösére emelkedtek (Info Társadalomtudomány 1996).

A mezőgazdasági átmenet korszakát az is rendkívül megnehezítette, hogy a régióban a nemzeti jövedelem 20%-kal vagy többel csökkent, az ipari termelés legalább 30%-kal, a mezőgazdasági még többel lett kevesebb, és a munkanélküliség 10% felé emelkedett. A magyar élelmiszer-termelés korábbi piacai beszűkültek. A termelés csökkenése az első négy évben a belső piaci kereslet visszaesésének volt a következménye. A földkárptólás, a privatizáció és az állami támogatások leépítése az agrártermelés (és vidéki gazdaság) tartós válsághoz vezetett (Harcsa et al. 1994 és 1998, Csáki 1994). A mezőgazdaság bruttó termelése még 1998-ban is csak a nyolcvanas évek végének 60–70%-át érte el. A bruttó mezőgazdasági termelés az 1988-as szint 90, 1991-re 84, 1992-re 66%-ára esett vissza (Harcsa és társai 1994). 1993-ban a mezőgazdaság a rendszer-váltás előtti utolsó év termelésének csak alig több mint felét volt képes produkálni (KSH és OECD adatok, idézi: Kovách 1994/1, 1994/2).

A földkárptólás és a privatizáció lehetőség volt arra, hogy a mezőgazdaság tulajdoni struktúrájának átalakításával felszabaduljon a kötött földpiac, és a nyolcvanas években már létező mezőgazdasági kisüzemek szabadabban alakuljanak át valódi, piacra termelő vállalkozásokká. Közel 2 millió család volt jogosult a kárptólásra, ami azt jelentette, hogy a kárptólás rendelkezésére álló földalap nem volt elegendő az új, életképes mezőgazdasági vállalkozások megjelenéséhez (Oros 1999). 2430 ezer hektárra nyújtottak be kárptólási igényt, de a szövetkezeti földekből csak 1873 ezer hektárt lehetett erre a célra elkülöníteni a szövetkezetek használatában levő 5 millió hektárból (Varga 2004). A 42 millió aranykorona kárptólásra kijelölt földterület 94%-át árverezték el 1996-ig. A kárptólással 1996-ra másfél millióan váltak földtulajdonossá. A rurális társadalom jelentős része földtulajdonos lett, de a városi háztartások közül is sokan szereztek földet. A mezőgazdasági kisüzemek által használt földterület megkétszereződött 1994 és 1996 között. A kárptólással szerzett földek 40%-át bérbe adták, a többit művelték az új tulajdonosok (Burgerné 1996). Bár a kárptólás már jelentősen előrehaladt 1994-ben, a szövetkezetek által korábban használt földterület 30%-a volt a magántermelők vagy szervezeteik használatában. A már 1988 előtt is magánkézben levő földekkel együtt a termőföldeknek legalább 35%-át, mintegy 2 millió hektárt művelhettek a magángazdák, illetve korlátozott felelősségű társaságaik 1994-ben. 1994 februárjáig a licitálás első nagy hullámában 340 ezer

kérvényező kapott földet 27,5 millió aranykorona értékben. A kárpótlással szerzett földek nagysága országos átlagban 4,4 hektáros volt (Burgerné 1996). Az új tulajdonosok 70–80%-a nyugdíjas vagy nem mezőgazdasági főfoglalkozású volt (Varga 2004). 1994-ben az új földtörvény 300 hektárban maximálta a megszerzhető föld nagyságát, és kizárta a jogi személyek és a nem magyar állampolgárok föltulajdonlását. A kárpótlás nem állította vissza a mezőgazdaság kollektívizáció előtti tulajdon- és üzemstruktúráját (Kovács T. 1994).

A 128 állami gazdaságból 103-at 1992-ben és 1993-ban gazdasági társasággá alakítottak át. Az utódszervezetek privatizálása csak később az ezredforduló időszakától történt meg. Először kisebb egységekre bontották a volt állami gazdaságokat, és a dolgozók nagyobb részét elbocsátották. A vagyontárgyak rendkívül alacsony áron történő privatizációjára ezt követően került sor (Varga 2004). 25 gazdaságot stratégiai fontosságúnak nyilvánítottak, és állami tulajdonba vettek. Ezeknek a gazdaságoknak a magánkézbe kerülése 2000 után történt meg.

A privatizáció másik útja a szövetkezeti használatban maradt föld-, ingó és ingatlanvagyon nevesítése és az üzletrészarányok megállapítása volt. A szövetkezetek aktív tagjai a vagyon 40%-ának megfelelő vagyonyjegyet kaptak, 40% jutott a nyugdíjasoknak és 20% a külső tulajdonosoknak. Az 1992-es szövetkezeti átalakulási törvény szerint 1992 áprilisáig kellett megállapítani az üzletrészarányokat, és az év végéig lehetett bejelenteni a kilépést és a vagyonyjegy értékének megfelelő vagyontárgy magántulajdonba vételének a szándékát. 1993 végéig a szövetkezeti vagyon 10%-át privatizálták ilyen módon. 1441 szövetkezetből 1273 alakult át a törvény által megszabott határidőre, és 1992-ben mintegy száz szövetkezet ment még csődbe.

Az agráriumban dolgozó munkaerő létszáma 1989 és 1995 között 640 ezer fővel csökkent (Varga 2004). Az évtized végére a mezőgazdasági munkaerőlétszám az összes foglalkoztatotthoz hasonlítva az 1990-es 17,1%-ról 7,1%-ra, az élelmiszeriparral és az erdőgazdasággal együtt számolva 22%-ról 11%-ra esett.

A mezőgazdasági termelőszövetkezeteket előbb a piacgazdasági váltás, később az uniós csatlakozás gyakorlatilag felszámolta (Csíte és társai 2002). A szövetkezeti átalakulás és a föld magántulajdonba kerülésével 1996-ban 1933 szövetkezet, 188 részvénytársaság, 3654 kft., 1,2–1,6 millió részidős és teljes idős családi gazdaság működött. A mezőgazdasági termelésben a magántermelés súlya fokozatosan emelkedett. 1993-ban 30 ezer körül volt a regisztrált egyéni gazdák száma (az összes családi gazdaság mintegy 3–4%-a). A kilencvenes évek közepén 1,2 és 1,6 millió közötti családi magángazdaság működött, ezek többsége részidős és jelentős mértékben saját fogyasztásra termelő mini-üzem volt. A privatizáció szétaprózott birtokstruktúráz hozott létre. A kilencvenes években az 5 hektárnál kisebb földtulajdonok túlsúlya jellemzi a földtulajdon

szerkezetét (5 ha-nál kevesebb = 44,2%, 5,1–10 ha = 14,3%, 50 ha-nál több = 15,5%, 30,1–50 ha = 7,1%, 10,1–30 ha = 18,9% (Burgerné 1996)). Az egyéni gazdaságban művelt föld több mint fele 10 hektár alatti üzemekhez tartozott. A termőföld 62,5%-át bérletként használták. Az 50 hektár feletti földet művelők gazdaságainál csak 23–26% volt a saját tulajdonú föld aránya (Harcsa 1995, Harcsa–Kovács 1996).

A kilencvenes évek második felében évente a termőföld 7%-a került új tulajdonoshoz, átlagosan 20 ezer forint alatti hektáronkénti áron, ami messze volt az európai átlagtól (Burgerné 1996). A földtulajdon változásának mértéke kétszer-háromszor nagyobb volt, mint a nyugat-európai gazdaságokban, és ez jelentősen felgyorsította a földtulajdon és a földhasználat koncentrációját. A szövetkezetek földhasználatának visszaesése különösen gyors volt 1994 és 1998 között (Kovács K.–Bihari Zs. 1999). Az egy évtizeddel később kezdődő földhasználat-koncentrációt a földprivatizáció alapozta meg.

Az 1992-ben, 1995-ben és 1999-ben ugyanazokkal a családi gazdálkodókkal készített felvétel szerint a legtöbb földet használó családi gazdaságok aránya 1992 és 1999 között a hatszorosára nőtt (Harcsa 1995, Harcsa–Kovács 1996, Csité és társai 2002).

1992 és 1995 között erőteljes differenciálódás zajlott le a legnagyobb család gazdaságok között (Harcsa 1994 és 1995, Harcsa–Kovács 1996). 1992-ben a farmok fele egy hektárnál kevesebb földdel rendelkezett. 1995-re ez az arány 28%-ra esett vissza, míg a 20 hektár feletti gazdaságok aránya 7,2%-ról 21,6%-ra nőtt. Általános tendencia volt, hogy a termelés nagyságával párhuzamosan emelkedett a bérelt földek nagysága is. Így például az 1–5 hektár közötti kategóriában 76%-ot tett ki a saját földterület hányada, az 50 hektár feletti között már csupán 23–26%-ot, ami azt igazolja, hogy az utóbbi időszakban a földterület nagyarányú növelését döntően a földbérelt tette lehetővé. A föld és a termelés koncentrációjával 1992–1995 között megindult a nagyobb méretű és leginkább tőkeerős gazdaságok valódi vállalkozásokká való alakulása (Burgerné–Tóth K.–Kovács Cs. 1999). 1992 és 1999 között a legnagyobb családi gazdaságok valamivel több mint 80%-a az 1992–1995 vagy az 1995–1999 közötti periódusban növelni tudta termelését, 27,3%-uk képes volt folyamatosan bővíteni gazdálkodását. A nyolcvanas évek legnagyobb kistermelőit, akik a kilencvenes években is gazdálkodtak, a termelés nagyságát és jövedelmezőségét tekintve is megelőzték azok a diplomások, akiknek a magángazdálkodása 1990 után indult (Harcsa 1995). 1992 és 1995 között a termelés koncentrációjával párhuzamosan megnőtt a magasabb szakképzettségűek aránya a legnagyobb gazdák között. A nagy, specializált farmokat jellegzetesen a volt szövetkezeti menedzsmentből érkezők vezették, nagyobb hitelhez, állami támogatáshoz pedig szinte kizárólag a volt mezőgazdasági vezetők jutottak. A paraszti típusú vegyes gazdaságok

tulajdonosai leginkább a régebben is a mezőgazdaságban dolgozó fizikai munkásokból kerültek ki.

A kilencvenes évek második felében a társas vállalkozások és a nagyobb egyéni gazdaságok jelentős része a termelés és a használt földterület növelésébe kezdett. Az átalakult szövetkezetek egy részét a menedzsment privatizálta és társas vállalkozássá alakította. A továbbra is az együttes gazdálkodást vállalók szintén valamilyen típusú társas vállalkozássá (általában korlátozott felelősségű társasággá vagy részvénytársasággá, betéti társasággá) változtatták a korábbi szövetkezeteket, de esetenként a szövetkezési forma is fennmaradt. Az agrár-vállalkozások és a nagyobb családi gazdaságok földhasználatának aránya és a szektoron belüli súlya folyamatosan növekedett a 21. évezred első évtizedében (Kovács K.–Bihari 1998 és 2000). Az elemzők új mezőgazdasági szerkezet kialakulásáról írnak, amelyben gyorsan nő a társas vállalkozások száma és az összes gazdasághoz viszonyított aránya, míg a kisebb gazdaságok és a csak önellátásra berendezkedett termelők aránya radikálisan csökkent; a nagyobb családi gazdaságokban számottevő ártermelés történt (Romány 2002).

Az új szerkezet kialakulása az EU-tagság előtt kezdődött. A kilencvenes években háromszorosára nőtt a gazdasági szervezetek száma, és 400 ezerrel csökkent az egyéni gazdaságoké. 2000 után mindkét kategóriához tartozók száma csökkent, de az egyéni gazdaságok vesztesége különösen nagyarányú volt. Három év alatt 200 ezer körüli kisebb gazdaságban szüntették meg a mezőgazdasági termelést. Ebből két évig a kistermelőket (legalábbis elvben) támogató kormány működött. Az egyéni gazdaságok számának gyors csökkenése még akkor is radikális átrendeződésre utal, ha feltételezzük, hogy a fogalmi viták miatt a statisztikai adatfelvételek nem értek el minden kisebb termelőt, akik a megszo-kottnál nagyobb arányban maradtak ki a felvételekből. A mezőgazdaságban fő-foglalkozásban foglalkoztatottak száma is közel ötödével esett vissza 2000 és 2003 között.

Az agrártermelés belső szerkezetváltása talán még a résztvevők számának a csökkenésénél is erőteljesebben mutatta egy új agrárszerkezet kialakulásának a jeleit. A termelés specializálódási folyamata felerősödött: a kizárólag növénytermesztéssel foglalkozó gazdasági szervezetek száma 30%-kal nőtt, és egyharmadával csökkent azoknak a gazdasági szervezeteknek a száma, akik korábban vegyes gazdálkodást folytattak (Laczkó 2007). A mezőgazdaság az intenzív gabonatermelés irányába mozdult el, és ez számos szerkezeti (piaci és környezeti) kockázatot vonhatott maga után. A növénytermelés irányába elmozduló agrártermelés elsősorban a gazdasági szervezetek váltásának az eredménye volt 2003 után. Az egyéni gazdaságok termékszerkezete gyakorlatilag állandó maradt.

A 2007-es tényleges földhasználat adatai világosan mutatják, hogy egy évtized alatt megtörtént a földhasználat és ezzel együtt a termelés nagyon gyors koncentrációja. Az új uniós államok többségében hasonló koncentrációs folyamatok indultak el annak ellenére, hogy a földprivatizációt különböző technikákkal hajtották végre (Kovács 1994/1 és 2). A cseh és a szlovák agrártermelés és földhasználat talán a magyarénál is nagyobb termeléskoncentrációt mutatott (Ratinger–Rabinowic 1997, Sklenička és társai 2009, Kovács K. 2007/1). Az alapvetően kisüzemi román és lengyel mezőgazdaságban is megjelentek a külföldi vagy hazai kézben levő nagyvállalkozások (Pilichowski 2008, Neményi 2009).

A koncentrálódó és polarizálódó mezőgazdaság-szerkezet és az uniós támogatási rendszer bevezetése a termelés piaci szegmensének a konszolidációjával együtt történt meg. A konszolidációt a nagyobb agrárpiaci szereplők termelésének a stabilizálódása eredményezte.

A mezőgazdasági foglalkoztatottság az 1990-es 700 ezer főről 2001-re 203 ezerre esett vissza (Fóti–Lakatos 2006). A mezőgazdaságban alkalmazottak között egyre inkább a szakképzettséget igénylő foglalkozások vannak jelen. Csökkent a mezőgazdasági fizikai munkások és az építőipari foglalkozásúak aránya, és jelentősen nőtt a mezőgazdasági és az erdészeti szakképzettek száma.

A mezőgazdaság a teljes idejű foglalkoztatás mellett hosszabb-rövidebb ideig a főfoglalkozású foglalkoztatottnál sokkal nagyobb létszámú munkaerőnek kínált elfoglaltságot. A 2001. évi népszámlálás 673 ezer 15 éven felüli foglalkoztatotttal talált, akik rövidebb vagy hosszabb ideig kiegészítő jelleggel dolgoztak a mezőgazdaságban (beleértve ebbe a családi gazdaságban végzett munkát is). A legalább 90 munkanapon vagy annál hosszabb időn keresztül mezőgazdasági munkát végzők megoszlása a következő volt: 90–179 napot 66 ezer fő (a foglalkoztatottak 1,9%-a), 180 vagy annál több napot 88 ezer fő (a foglalkoztatottak 2,5%-a) töltött mezőgazdasági munkával. 2005-ben 521 ezer dolgozó éves munkájának megfelelő munkamennyiséggel hozták létre az év folyamán megtermelt mezőgazdasági termékeket. Mindez nem a mezőgazdaságban foglalkoztatottak számát jelzi, hanem az ott lekötött munkamennyiséget. 2007-ig az így lekötött munkaerő nagysága is csökkent, de a főfoglalkozású és ideiglenesen munkát végzők aránya még mindig félmillió körüli volt.

A mezőgazdaság 2008 és 2011 között a korábbi évekhez hasonlítva a szerkezeti problémák ellenére termelési sikereket ért el. Az agrárszerkezet ezredfordulón elinduló szerkezetváltási folyamatai 2004 és 2010 között a korábbi irányban folytatódtak. Az egyéni gazdaságok száma 2000 és 2010 között közel 40%-kal 958 534-ről 567 446-ra csökkent. A koncentráció biztos jeleként ugyanabban az időszakban a mezőgazdasági szervezetek száma 6954-ről 8606-ra nőtt.

A termelés koncentrációja – legalább is a földhasználatot illetően – a gazdasági szervezetekben történt meg. Az egyéni gazdaságok és a gazdasági szervezetek közel azonos arányban használták az összes mezőgazdasági területet, de nagyon kevés egyéni gazdaság termelt száz hektár fölött, míg a gazdasági szervezetek egyharmada száznál több hektárt használt. A mezőgazdaságban tartósan vagy ideiglenesen dolgozók aránya két évtized alatt kevesebb mint felére csökkent, és az állandó alkalmazottak száma 100 000-nél kevesebbre esett 2010-re. Az egyéni gazdálkodók száma 1990–2010 között alig több mint harmadára csökkent. A gazdálkodók 60%-a 55 év feletti volt. Az 566 448 gazdálkodóból csak mintegy 40 ezer a 35 év alatti, ami a családi gazdaságok számának gyors csökkenését valószínűsíti. A gazdák mezőgazdasági szakképzettsége sem jelzi azt, hogy gyors és tartós termés- és területnövekedés várható az agráriumnak ebben a szektorában. A gazdák alig 10%-a rendelkezik legalább középfokú mezőgazdasági szakképzettséggel. Az állami földek 2011-ben és 2012-ben politikai viharokhoz is vezető tartós bérletbe adásáról nincsenek pontos adatok, de az ismert részletek arra utalnak, hogy az a földhasználat és a termelés koncentrációjának a folyamatát gyorsíthatja meg.

A Vidék 2005 vizsgálat (Kovách–Kelemen 2007) igyekezett a legszélesebb körét megtalálni azoknak, akik bármely módon kapcsolódtak az agrártermeléshez. Eredményeink alapján a magyar felnőtt lakosság 21-22%-a vesz részt valamilyen intenzívebb módon az élelmiszer-termelésben, vagy kap mezőgazdasági munkavégzése nyomán nyugdíjat, és a felnőtt lakosság további 30%-a is végez kisebb mértékű élelmiszer-termelést. Ugyanezen vizsgálat szerint a felnőtt lakosság megközelítően 7-8%-ának egyik fő gazdasági tevékenysége az élelmiszer-alapanyagok termelése. Ha ehhez hozzászámítjuk az élelmiszeriparban dolgozókat, a magyar felnőtt lakosság megközelítően 10%-a foglalkozik főállásban vagy részdíjban élelmiszer-termeléssel.

A mezőgazdaságban főállásban foglalkoztatottak száma és az összes keresőkön belüli aránya folyamatosan csökken 1988 óta (Csizé és társai 2002, Varga Gy. 2004, Fehér 2005). A magyar mezőgazdaság vegyes üzemstruktúrában működik. A három nagyobb termelési üzemmód a részdíj, elsősorban saját fogyasztásra termelő miniüzem, az árutermelő családi gazdaság és a mezőgazdasági nagyüzem együttesen adják a magyar mezőgazdaság vegyesüzemi jellegét.

A saját fogyasztásra termelő gazdálkodás a mezőgazdasági termelés piacosítása ellenére fennmaradó formája az élelmiszer-termelésnek. Az elsősorban saját fogyasztásra élelmiszert termelő háztartások számára vonatkozóan nagyon nehéz pontos adatokat megadni. A Vidék 2005 felvétel adatai szerint 3 millióan végezhetnek ilyen tevékenységet. A KSH mezőgazdasági felvételei arra engednek következtetni, hogy mintegy 8–900 ezer olyan háztartás van, ahol nem érté-

kesítési céllal állítanak elő elsősorban élelmiszert. Ez a szám a későbbiekben folyamatosan csökkent, de jelenleg is jelentős számú háztartás folytat saját fogyasztásra történő élelmiszer termelést (Kovách–Megyesi 2018). A nem értékesítési céllal termelők társadalmi összetétele és motivációi nagyon összetettek. Egyes családok számára a megtermelt élelmiszer valóban a háztartás költségvetésének egy nagyobb részét tehermentesíti, ami nélkül a család létfenntartása nehezen lenne biztosítható (Laki 2004). Más esetekben mindez csak szabadidős, rekreációt szolgáló hobbitevékenység.

A kilencvenes évek elején úgy látszott, hogy a szövetkezetek eltűnnek a mezőgazdasági termelésből, és helyüket a családi gazdaságok veszik át. A szövetkezetek felszámolása azokban a régiókban volt a leggyorsabb, ahol a mezőgazdaság súlya meglehetősen csekély volt, illetve más ágazatok relatíve gazdag munkalehetőség-kínálattal rendelkeztek. A kialakuló struktúra markáns regionális különbségeket mutat: kisebb szövetkezetek és gazdasági társaságok főleg a Dunától keletre jöttek létre, míg a Dunántúlon megmaradtak a szövetkezeti vagy részvénytársasági formában működő nagy- és középüzemek (Kovács–Váradi 1995, Kovács–Bihari 1999).

A földhasználat és a termelés koncentrációjának eredménye a statisztikai felvételek és az empirikus vidéktudományok előtt javarészt rejtve maradó mezőgazdasági nagygazdaságok létrejötte. Szakértői becslések szerint minden 40–60 ezres lélekszámú kiskörzethez tartozik egy néhány ezer hektáros nagygazdaság, amely nem csupán a saját földterületén valósít meg intenzív mezőgazdasági termelést, hanem kereskedelmi és egyéb tevékenységein keresztül integrálja a körzet kisebb családi gazdaságainak a termelését.

A magyar mezőgazdaság hanyatlása lassult a kilencvenes évek közepétől (Juhász–Mohácsi 1996). Az élelmiszer-feldolgozók és a nagykereskedők ismét képesek voltak befektetni a mezőgazdasági termelésbe és az integrációba. A termelés integrálásának komoly hagyományai voltak korábban is. Az integrátorok hatása mintaközvetítő, modernizációs és a termelési–forgalmazási fegyelem javulását eredményezte. A gazdáknak hitelt, biztosabb piacot, a kiemelkedés lehetőségét biztosították. A stabil piac, a technológiai transzfer kellő versenyelőnyt biztosított, míg a kisebb gazdálkodók nem tudtak hitelhez jutni. A föld volt a gazdálkodóknak szinte az egyetlen hitelbiztosítékként kínálható vagyontárgya, de mivel a földtörvény korlátozta a föld áruvá válását (1994/LV.), az a bankok számára nem jelentett megfelelő biztosítékot. Az integrátorok megfelelő partnerre váltak nem csak a bankok számára, de a mezőgazdasági gépkereskedő és gépgyártó cégekkel, a vetőmag-, növényvédőszer- és a műtrágya-forgalmazókkal szemben is kedvezőbb tárgyalási pozícióba kerültek, mint az önálló, kis tőke-rejű gazdálkodók (Kelemen–Megyesi 2007).

A magyarországi mezőgazdasági terület használatának a koncentrációja már az Európai Unióba történő belépés előtt jelentős volt, ez pedig lényegében a későbbi időszakban sem változott. A földek háromnegyede 2010-ben 13 830 szervezet és egyéni gazdaság, azaz az összes termelőegység alig több mint 2,5%-ának a használatában volt. 1752 egyéni gazdaság és különböző jogállású szervezet művelte a föld 44%-át, 2 032 474 hektárt (KSH ÁMÖ 2010). 2013-ra a mezőgazdasági termeléssel foglalkozó egyéni gazdaságok és szervezetek száma 533 940-ről 453 070-re esett vissza, de a használt földterület alig, mindössze 20 895 hektárral csökkent. Az ötven hektár feletti gazdaságok száma csökkenés helyett 14 206-ra nőtt. A földhasználat egy gazdaságra eső átlaga 8,7 hektárról 9,3-ra emelkedett (a kilencvenes évek elején 1 hektár volt, és az ezredfordulóhoz közel is csak 2 hektár). A művelt föld elsősorban az 50–500 hektár közötti gazdaságokban növekedett (átlagosan 133-ról 173 hektárra). Az ötszáz hektárnál nagyobb gazdaságok földhasználata 2013-ban 1.656.168 hektár volt (Kovách 2016). Az összes föld 34%-a volt ennek az 1229 gazdasági szervezetnek a művelésében.

A „Földből élők” OTKA-kutatáson belül az esettanulmányok és interjúk (Kovács 2016) készítése során figyeltünk fel arra, hogy az egy egység (szervezet vagy családi gazdaság) által használt földek gyakran több név alatt vannak bejegyezve. Emiatt nem biztos, hogy az egyes üzemek földjeinek nagysága minden esetben megegyezik azzal, amit a statisztikák regisztrálnak, és a földhasználat koncentrációja is különbözhet a statisztikákban megjelenő adatokhoz képest.

Az összes mezőgazdasági terület (a ténylegesen használt föld) valós kiterjedésének bizonytalanságai és a statisztikai összegzésekben nem szereplő 1,1 millió saját fogyasztásra termelő, üzemméretet el nem érő háztartás adatainak hiánya miatt a földhasználatról publikált statisztikákat csak a tendenciák jelzésére tarthatjuk alkalmasnak.

A földhasználat-koncentráció a kilencvenes évek közepétől indult, és alig két évtized alatt vált jelentős mértékűvé. A gazdaságok alig több mint 5%-a használja a földek közel kétharmadát, az 500 hektár feletti 1283 üzem művelésében volt 2014-ben 1 667 785 hektár, az összes föld harmada (Kovách 2016), az ötven hektárnál nagyobb gazdaságokhoz (az összes 10,5%-a) tartozik a földek háromnegyede. 1994-ben az utóbbi arány még csak 15,5% volt (Burgerné 1996), egy évvel később is csak 18,5% (Harcza 1995). A földhasználatból sok százezeren szorultak ki már 1992 és 1994 között, amit korábbi tanulmányainkban az angliai földbekerítésekhez hasonlítottunk azzal a megjegyzéssel, hogy ahhoz évtizedekre volt szükség (Harcza et al. 1994, 1998). A földek döntő többségének alig 15-16.000 gazdaság használatába kerülése politikai döntések és az azokat követő elkerülhetetlen gazdasági folyamatok következménye. A földkérpótlás mód-

ja és a kapcsolódó törvények kódolták a földek gyorsütemű felhalmozásának lehetőségét (Kovács 2012). A kárpótlás és a részaránytulajdon kiadása, az értékesíthető kárpótlási jegy, illetve a szövetkezeti üzletrészek és vagyonrészek rendszere következtében a földhasználat-koncentráció első szakasza 1990 és 1995 között zajlott le. 1993-ban négyszázezen hagyták el az agrárszektor, és földeik gyorsan mások használatába kerültek. A földkárpótlással visszajuttatott földek 4 hektárt alig meghaladó átlagos nagysága, a korábbi állami támogatások megszüntetése, a hitelfeltételek és sok esetben a gazdálkodási ismeretek hiánya fenntarthatatlan földbirtokszerkezetet eredményezett. A föld és a termelés koncentrációja a tőkeerős magángazdaságokban már 1992–1995 között megindult (Burgerné-Kovács-Tóth 1999). 1992 és 1999 között a legnagyobb családi gazdaságok valamivel több mint 80%-a növelte a termelését. 27,3%-uk növekedése folyamatos volt (Csíte et al. 2002). Az állami támogatás megszüntetése következtében a hitelképesség vált a gazdasági növekedés alapkérdésévé. A termelés meginduló koncentrációja a legsikeresebb a magasabb szakképzettségűek gazdaságaiban volt, akiknek az aránya a legnagyobb magántermelők között fokozatosan nőtt. A nyolcvanas években sikeres kisüzemi gazdálkodókat – a termelés nagyságát és jövedelmezőségét tekintve is – megelőzték a szakképzettséggel, diplomával rendelkezők, akik kapcsolataik révén könnyebben jutottak hitelhez és értékesítési lehetőségekhez is. A gazdálkodók 1988 és 1995 közötti foglalkozási mobilitásának vizsgálata szerint 1995-ben a vezetőből egyéni termelővé válók másfélszer nagyobb termelési értéket állítottak elő, mint a hosszabb ideje egyéni gazdálkodók, illetve kétszer többet, mint a munkahelyi beosztotti státusból egyéni termelésre válók. A vezetői múlttal rendelkező gazdák egyharmada jutott jelentősebb hitelhez, míg a munkahelyi beosztottakból egyéni gazdálkodásra váltóknak mindössze 17%-a, a folyamatosan egyéni gazdaként termelőknél pedig csak 13%-a (Harcsa-Kovács 1996). A szövetkezetek átalakításának több eleme, elsősorban a részvagyon és földrészarány mértékének meghatározása lehetőséget adott arra, hogy a szövetkezeti menedzsment érvényesítse érdekeit a földkárpótlás során. A jogi, szervezési és gazdasági ismeretek, a banki és érdekvégyesítési kapcsolatok tőkéje is hozzájárult, hogy a kezdődő földhasználat- és termelés-koncentráció legfontosabb szereplői a volt szövetkezeti/állami gazdasági menedzsmentből kerüljenek ki.

A földhasználat-koncentráció az uniós csatlakozásig már elérte a jelenlegi szintet. A csatlakozás az agráriumszerkezetben nem hozott jelentős változást (Sipos 2006). A földhasználat-koncentráció második szakasza így a földkárpótláshoz és földprivatizációhoz hasonló nagyságú átrendeződéseket hozott, a jelenlegi földhasználat alapszerkezete tehát 1995 és 2005 között jött létre. A földkoncentráció első szakaszában a törvénykezés és a mezőgazdasági politika államigazgatási eszközei (pl. a támogatások megvonása, adópolitika stb.) voltak a

politikai befolyásolás indirekt, bár teljes agrárszerkezet-váltást eredményező eszközei. A második szakaszban (1995–2004) a sikeres egyéni gazdák és a volt szövetkezeti és állami gazdasági menedzsment mellett a politikai kliensek jelentek meg a földhasználat-koncentráció legfontosabb szereplőiként. A politikai hatalom a földhasználat-koncentráció legfontosabb szereplőiként. A politikai hatalom a második szakasztól az indirekt állami/törvényhozási szabályozás mellett közvetlenül is beavatkozott a földtulajdonviszonyokba és a földhasználatba. A földhasználat-koncentráció lényeges forrásai az állami gazdaságok utódszervezeteihez tartozó földek privatizálása, az állami tulajdonú földek tartós bérbeadása és a szövetkezetekből a gazdasági szervezetekhez privatizált földek voltak. 1996/1998 után a földfelhalmozásban érdekelt agrárgazdasági szereplők vagy képviselőik az ország sok helyén befolyásuk alá vonták a helyi hatalom intézményeit is (Csite–Horváth–Kovács 2002, Csite–Kovách 2002). Az uniós agrár-csatlakozás folyamatát a nagyüzemi lobbí irányította (Csite–Kovách 2002, Csite 2005, Kovách 2012). A nagybirtok reprezentánsai hatékony képviselőkhöz jutottak a helyi és az országos politikában is. A koncentráció harmadik szakaszának (2004–2010) jellegzetessége a kisebb gazdaságok számának további csökkenése és agráriumon kívüli befektetők erőteljesebb megjelenése a földpiacon és földhasználatban. Az esettanulmányok szerint (Kovács 2016) a külső tőkebefektetések az ezredforduló környékén indultak el. A legnagyobb külső befektetők megjelenésének következménye a több egységből álló nagyobb mezőgazdasági komplexumok létrehozása lett. Ezek elsősorban a nagyobb területű egységeket, a privatizált állami gazdaságokat és a tangazdaságokat, illetve az egyben maradó szövetkezeteket vásárolták fel. A földhasználat koncentrációjának ez a módja mind a gazdálkodást feladó kistulajdonosok, mind a nagybirtokkomplexumok esetében a piaci felvásárlás és a földbérletek rendszerének minden korábbinál nagyobb kiterjesztése volt. A negyedik (2010-ben kezdődő) szakaszban a makroadatokat tekintve a földhasználat koncentrációja valójában alig változott. A kisebb gazdaságok száma tovább csökkent, de a felszabaduló földek tulajdonjoga vagy bérlete csak kismértékben növelte az egyes földnagyság-kategóriák összes földjeinek a nagyságát. Az öt hektárnál kisebb területet használók száma például 81 381-gyel csökkent 2010 után, de ez csak 38 000 hektárt érintett. A legnagyobb mezőgazdasági komplexumok egyes birtoktagjainak területe nem nőtt. A koncentráció növelésének módja ezeknek a birtokegyütteseknek az összekapcsolása volt. Az állami tulajdonú földek tartós bérlete, majd a tulajdonjog megszerzése vált a földhasználat-koncentráció legfontosabb forrásává.

A földhasználat-koncentráció jelentős forrása az állami tulajdonú földek haszonbérbe adása, illetve az 2015-ben indított privatizálása is (Ángyán 2012, 2014). A 100 hektár feletti gazdaságok négyszer annyi föld bérletét kapták meg, mint a kisebb gazdaságok, és nem helybeli gazdaságokhoz jutott a bérelt földek fele (Ángyán 2014). A bérlők az állami birtoktestek 41%-át szerezték meg

pályázati úton, a további 59%-nak a használatához pályázat nélkül, megbízási szerződéssel jutottak. Egy pályázó átlagosan hat birtoktest használatára nyert jogosultságot.

A „Földet a gazdáknak” program keretében a kormány 360–380 ezer hektár értékesítését indította el 2015-ben. A program politikai célja a családi gazdaságok megerősítése és földhöz juttatása volt. 300.000 hektár körüli termőföldet árveréseken értékesítettek. A három hektárnál kisebb földeket (60–80 000 hektár) aukciók nélkül adták el. A 380 000 hektár a mezőgazdasági terület 5–7%-a, melynek újraosztása még akkor sem változtatott volna lényegesen a földhasználat-koncentráción, ha kizárólag kistulajdonos családi gazdaságok jutottak volna földhöz. Az árverések legnagyobb földvásárlóiról nem minden esetben lehetett kideríteni, hogy mekkora földet használtak a licitálás előtt. Az állami földek értékesítésének első körében rendre olyanok tudtak sok millió forintot földvásárlásra fordítani, akik korábban is nagyobb területű földet használtak. A nyertesek között egyaránt vannak családi gazdálkodók és gazdasági szervezetek. A nyertesek között a politikai kliensek, a helyi politikai elit tagjai, a nagyobb agrárvállalkozók és a nyugatról Magyarországra települt gazdák voltak többségben.

A kormány egy másik rendelkezése még nagyobb földterületet érint. Döntés született az osztatlan tulajdonú földek nevesítéséről és azok egyéni tulajdonba adásáról, ami 970 000 hektárt, 64 000 földrészletet és több mint 300 000 tulajdonost érint. Egy tulajdonosra átlagosan csak kevés föld jut, de a birtokba adással forgalmazhatóvá váló földek gyors ütemben kerülhetnek a tőkeerős és esetleg még a helyi politikában is pozíciókkal rendelkező nagyobb gazdálkodókhoz.

A földhasználat-koncentráció különösen erős formája a gazdasági szervezetek földjeinek összekapcsolása a kereszttulajdonlásokon és a céghálók más változatain keresztül. Az összes mezőgazdasági szervezet ötödénél találtunk olyan céges kapcsolatot, amely alkalmas lehet a földek koncentrált használatára. A szervezetek közel 5%-ánál kiterjedt cégháló működik, 4 vagy több kapcsolódással. A gazdasági szervezetek menedzsmentjéhez vagy tulajdonosi köréhez tartozó személyek negyede kapcsolódott egynél több céghez is. A cégkapcsolathálók és kereszttulajdonlások kétséget kizáróan növelik a földhasználat koncentrációját (Kovách 2016, 2018).

A földhasználat-koncentráció minden szakaszában erős és döntő volt a politikai beavatkozás. A földdel kapcsolatos hatalmi döntések nem a szakminisztériumban születtek. Romány Pál egyenesen az agrárpolitika elveszejtéséről írt (Romány 2002). Az agrártárca befolyásvesztése érhető tetten a földdel kapcsolatos állami és helyi döntésekben is (Kovách 2012). A földhasználat-koncentráció első szakaszában (1990–1995) az új hatalmi elit kárpótlási, privatizációs és a szövetségi törvényekkel történő közvetett intervenciója felemás eredményt ho-

zott. A kollektivizált föld újraprivatizálását célozták meg, de már 1993-tól sok százezer kisföldtulajdon és vagyonrész új tulajdonoshoz került a törvénykezés és az állami szabályozás következetlenségei, hibái és az új kistulajdonosok állami védelmének elmaradása miatt. A második szakaszban (1995–2004) az állami gazdaságok és a tovább élő szövetkezetek egy részének privatizálása közvetlen politikai beavatkozással történt. A nagybirtokok és a mezőgazdasági megszervezetek képviselői fontos szerepet vállaltak az uniós agrár-csatlakozás menedzselésében, és pozíciókat szereztek a helyi hatalom intézményeiben is. A harmadik szakaszban (2004–2010) is történt közvetlen beavatkozás az uniós támogatások felosztásának szabályozásával, valamint az állami tulajdonú földek nem egy esetben több évtizedre kötött tartós bérletének megújításával. A liberalizált mezőgazdasági piac-, hitel- és földtulajdon-szabályozás tovább erősítette, növelte a koncentrációt. A negyedik szakaszban (2010-től kezdve) a családi gazdaságok és a nagybirtokos klientúra megerősítéséhez nem maradt állami beavatkozással privatizálható föld. Az állami földekre kötött tartós bérletek felmondása nem volt célszerű, ezért annak a közel 400 ezer hektárnak a felszabadításához és újraosztásához a kiárusítás és a nagyon kedvező hitelfeltételek megteremtése volt a megfelelő eszköz.

A 20. század közepén a magyar társadalom létszám szerint legnagyobb osztálya a parasztság volt, amelynek eltűnése véglegessé vált a kollektivizálás korszaka, majd a kistulajdon újrateemtésének sikertelen kísérlete és a földhasználat-koncentráció előrehaladásával. A paraszti hagyományú mezőgazdasági termelés és földhasználat elemeivel néhány régióban, főként az Alföldön még találkozni lehet, de a parasztság társadalmi és kulturális jegyeivel már egyetlen társadalmi csoport vagy réteg sem jellemezhető. A földhasználók közül kiszorított szegények proletarizálódtak, a közepes vagy nagyobb egyéni gazdálkodók egyre inkább iskolázott, polgárosult vállalkozók. A földek kétharmadát használó nagytulajdonosoknak pedig különösen nincsenek a történelmi parasztsághoz köthető társadalmi karakterjegyei. A földhasználat-koncentráció hatása a vidék hatalmi viszonyainak átrendeződésében is tetten érhető. A földhasználatlaltal és földtulajdonnal kapcsolatban a vidék fokozódó befolyásvesztését szükséges kiemelni. A földről és a vidékről szóló döntéseket 1990 után is a földhasználat helyszíneitől távol levő hazai és uniós politikai központokban hozzák. A földtulajdon átrendezése, az állami földek bérbeadása, majd kiárusítása, az uniós és hazai támogatások felosztása a nagypolitika sorozatos beavatkozásaival történt. A decentralizált helyi fejlesztés lehetőségeit a politika lényegében felszámolta, és forrásait a mezőgazdaság finanszírozására használja fel. A vidéki gazdaság működése, a vidék fejlesztése külső forrásokat igényel, amelyek felosztásáról nyilvános módon vagy háttéralkuk rendszerében a politikai testületek döntenek. A nagyobb földhasználók és koalícióik a helyi hatalom legbefolyá-

sosabb csoportjai közé tartoznak. A helyi hatalomban történő közvetlen, közvetett vagy szimbolikus részvételük a forrásfelosztás ellenőrzése miatt szükségesszerű. A helyi hatalom ellenőrzésének és az országos politika befolyásolásának igénye hatalmi kapcsolatok kiépítésére és működtetésére ösztönözte a földhasználók legtöbb földet használó csoportját.

A vidék társadalma

A munkaerőpiac

A községi foglalkozásstruktúra elsődleges jellegzetessége az inaktívok magas jelenléte. A községekben mindössze 30,9% volt az aktívok aránya 1996-ban, ami közel 10%-kal volt alacsonyabb a főváros hasonló mutatójánál, és jóval elmaradt a többi város átlagától is. 2005-ben is a vidékieknek csak mintegy harmada volt aktív munkavállaló. Az eltartottak aránya nagyjából azonos a településkategóriák között. A munkanélküliségi ráta a községekben csökkent ugyan a kilencvenes évek közepe és 2001 között, de lényegesen magasabb (13,2%) volt, mint a városokban. Az uniós csatlakozást követő évre viszont nőtt a vidéki munkanélküliek száma és a munkanélküliségi ráta is. Az 1 166 415 foglalkoztatottra 193 168 munkanélküli jutott a községekben 2005-ben, míg a hasonló mutatók a városok esetében 2 679 971 foglalkoztatott és 274 045 munkanélküli. 2021-re a falusi munkanélküliek aránya más településtípusokhoz hasonlítva javult ugyan, de még mindig magasabb volt, mint a városokban. A nyilvántartott falusi álláskeresők aránya a 16–64 korosztályban 3,9% volt, míg ugyanez az adat Budapesten 1,25%, a megyei jogú városokban 2,2%, az egyéb városokban 3% (TEIR adat, 2022). A községekben élő álláskeresők közel felének nyolc általános vagy alacsonyabb az iskolai végzettsége, és 60%-uk 180 napnál hosszabb ideje nem rendelkezett állással (TEIR adat, 2022). A vidéki munkanélküliség statisztikai adatainak csökkenése nagymértékben a közmunka bevezetésének a következménye, amelyet az elemzők nem tekintenek valós munkaerőpiaci megoldásnak (Szikra 2014, Csoba–Sipos 2020).

A mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya a községekben is jelentős mértékben visszaesett, és alig haladja meg a 10%-ot. A mezőgazdasági foglalkoztatottak szinte teljesen visszaszorultak a községekbe, pedig korábban a különböző városkategóriákban is jelentősebb volt az arányuk. A községi foglalkozásszerkezet abból a szempontból hasonló a teljes foglalkozásstruktúra változásaihoz, hogy a szolgáltatásokban dolgozók adják a legnagyobb foglalkozási

csoportot, és az ipar is megelőzi a mezőgazdaságot a foglalkoztatottak számát tekintve. Az ipari foglalkoztatottságuk száma 2001-ig alig változott a községekben, a mezőgazdasági keresőké esett vissza jelentősen, és csak néhány tucat községben magasabb, mint 10% (Beluszky–Sikos 2007). A községek keresőinek a fele dolgozik a szolgáltató szektorban. A foglalkoztatottak iskolai végzettsége követi a településlejtőt. A községi foglalkoztatottak közel egyharmada csak nyolc általánost vagy kevesebbet végzett. A foglalkoztatottak társadalmi rétegződése is a települési lejtőt követi: a községek foglalkoztatottjai az alacsonyabb presztízsű rétegekben felülreprezentáltak. Míg a segéd- és betanított munkások aránya a foglalkoztatottakon belül a falvakban 40% volt 2021-ben, a teljes magyar társadalomban 32,9% (KEP3 felvétel).

A vidéki munkaerőpiac jellegzetessége az ingázóknak a városiakhoz hasonlított sokkal magasabb száma. A vidéki aktív munkavállalók közül 713 768 fő (62%), míg a városi aktív keresőkből 507 556 fő (19%) a naponta ingázó 2005-ben.

A településlejtő alján található kistalvak lakosságának foglalkoztatottsági szerkezete még nagyobb szerkezeti problémákat mutat. A munkanélküliségi ráta a községek átlagának a két- háromszorosa is lehet (Kovács K. 2008). Például Virág Tünde elemzése szerint az Encsi kistérségben 2001-ben 9,0% volt a munkanélküliek aránya, míg az országos adatok szerint a teljes munkaerőpiacon 4,1%, a községekben 5,6%, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 6,9%-os (Virág 2010). Az ingázók száma is a hátrányokat halmozó kistérségekben csökken a leggyorsabban (Bihari–Kovács 2004). A kistalvak cigány lakosságát sújtó munkaerőpiaci diszkrimináció (Kertesi 2000) az egyik oka a hátrányok összegződésének.

A szegénység

A mélyszegénység nagysága, a vidéki romák társadalmon kívülre rekedtsége, a roma és nem roma nincstelenség és alávetettség jelenségei, a gyermekszegénység, a nyomor új formái és mindezek tragikus következményei, a kiszolgáltatottságot kihasználó bűnözés, a reménytelenség, a véres összetűzésekhez és gyilkosságokhoz vezető etnikai konfliktusok, a felelőtlen politikai beavatkozás és az erőszak miatt a vidéki szegénység a magyar társadalom legdrámaibb problémájává vált az ezredfordulót követő évtizedekre.

A vidéki szegénység növekedése más okok miatt és következtében, eltérő formákban és nagyságban, de Európa sok régiójában regisztrált jelenség. A világ szegénységének többsége rurális régiókban él (Tickmayer 2006). A hazai szegénységről író szerzők a gazdasági átrendeződés és a globalizálódás során

a nemzetközi munkaerőpiaci és gazdasági rend „félperifériájára” történő besorolásban és a posztzocialista változás félsikerű politikai menedzselésében látják a vidéki szegénység, a mélyszegénység megdöbbentő nagyságának okát (pl. Laki 2006, 2009 Virág–Váradai 2018). Tickmayer (2006) elemzése szerint a vidéki szegénység értelmezésének egyéni, strukturális és középszintű változatai léteznek a szakirodalomban. Az egyéni magyarázatok olyan demográfiai jellemzőkkel magyarázzák a szegénységet, amelyek együtt járnak a mélyszegénységgel, mint például az etnikai különbségek, a nemi különbségek, az alacsony iskolai végzettség, a kedvezőtlen munkaerőpiaci helyzet vagy a családi állapot. A strukturális értelmezés a modernizáció, az osztály, a piacok, a politikai folyamatok elemzésén keresztül megközelített fejlődési paradigma, a gazdasági változás, a globalizáció és az átrendeződés folyamatának a viszonylataiban értelmezi a vidéki szegénység növekedését. A középszintű elméletek a nemi különbségek és a patriarchális családi viszonyok, a faji és etnikai kérdések, a politikai hatalom és a társadalmi tőke, a falu–város kapcsolat, a migráció, a globalizáció és a fejlesztési diskurzusok szerepét értelmezik a vidéki szegénység kialakulásában, fennmaradásában és terjedésében. Milbourne (2004) elemzése arra hívja fel a figyelmet, hogy a rurális szegénységnek nem csak a nagysága mélyül, hanem a korábban ritkábban tapasztalt formái is tömegessé váltak, így a hajléktalanság is. Shucksmith és Chapman (1998) azt írja le, ahogy a fejlesztési projektek hozzájárulnak a projektekből kimaradó helyiek további kirekesztődéséhez, míg Sibley (2006) a kirekesztés/befogadás helyi társadalomban működő formáinak és a szegénység növekedésének a kapcsolatát hangsúlyozza.

Az új uniós államokban a szegénység (Ladányi–Szelényi 2002) és különösen a rurális szegénység gyors növekedését regisztrálták 1990 után (Macours–Swinen 2008, Majerová 2007). Lengyelországban például a kilencvenes évek közepén 12–15% volt a szegénynek tartott vidéki háztartások aránya, de az ezredfordulón a vidékieknek már 42%-a élt a szubjektív szegénységi küszöb alatt (Gorlach–Forys 2002). Romániában a vidékiek 20–25%-a számított szegénynek (Florian–Serbanescu 2001). A szegénység meghatározása nagyon sok módon történhet (Ferge 2001), de az előbbieken felsorolt adatok szerint a vidéki szegénység a posztzocialista régió egészének a válságjelenségévé vált.

A magyar vidéki szegénységről szóló irodalomban – ha nem is egyenlő súlylyal, de – megtalálható a fenti közelítések többsége. Laki László (Laki és társai 2008) kutatásai írják le, hogy a halmozottan hátrányos helyzetű vidéki kistérségekben a vizsgált fiatal korosztályok szüleinek legfontosabb társadalmi jellemzője a társadalmilag szervezett munkaerőpiacokról való kiszorultak nagyon magas aránya. A 35–55 éves korosztályhoz tartozó apák alig több mint fele, az anyák 45%-a rendelkezett munkaviszonnyal a vizsgálat időpontjában. Az egyes régiók között folyamatosan növekednek a jövedelmi, munkaerőpiaci és egyéb különb-

ségek. A hátrányos helyzetű körzetek, a vidéki szociális problémák Laki értelmezésében a „félperiferiális” kapitalizmus következményei (Laki 2007). Kovács Katalin (2005) szerint 600 ezer körüli népesség él a legrosszabb helyzetű gettó-sód falvakban. További mintegy 300 ezer fő lakik a már előregedett vagy rövidesen előregedő településeken. Csatári Bálint (2007) arra mutatott rá, hogy míg az EU 27 tagállamában az erőteljesen vidékies térségek életszínvonala az uniós átlag 61,7%-át éri el, magyar viszonylatban ez az érték 38,7%. Az unióban (beleszámítva Romániát és Bulgáriát is) Magyarországon volt a legnagyobb a különbség a legfejlettebb városok és a legszegényebb vidékies megyék között. Kovács Katalin (2007/1) 35 hátrányos helyzetű kistérségre kiterjedő kutatása szerint a vidéki települések helyzetét a folyamatos polarizálódás jellemzi. Csökken az átlaghoz közeli, és nő az alsó, illetve felső szegmenshez tartozó települések száma. Míg 1990 és 1995 között 130, 2001 és 2005 között 442 település tartozott a szegénységbe süllyedt kategóriába. A területi hátrányok állandósultak is Virág Tünde szerint (Virág 2010). A gettó-sódó területek kialakulását Virág több tényezőre vezeti vissza. A hátrányokat halmozó területek kimaradtak a modernizációból, a legtöbb esetben különböző határok mellett meghúzóódó periférikus területek marginalizálódnak, a szocialista területfejlesztési politikából ezek a területek kimaradtak, a kilencvenes évek munkahelyteremtő programjai, az újrakörzetesítés és a központosítás, valamint a 21. század első évtizedének a pénzügyi válságai fokozták az amúgy is leszakadó régiók hátrányait, amelyen érdemben a 2010-et követő fejlesztéspolitikai sem változtatott. Beluszky és Sikos (2007) számításai szerint 911 község (az összes közel harmada) tartozott a rossz munkaerőpiaci helyzetű, fogyó népességű, hátrányos helyzetű torzult demográfiai-társadalmi szerkezetű falvak közé, ahol 440.000 volt a lakosság összlétszáma.

Ladányi és Szelényi a falusi szegénység etnicizálódását, a nagytömegű, képzetlen, munkanélküli roma népesség falusi gettóba záródását mutatták ki (Ladányi 1999, Ladányi–Szelényi 1997, 2004). Janky és Kemény adatai szerint (Kemény–Janky 2003) a magyarországi roma népesség valamivel több mint fele él falvakban, többnyire rendkívül hátrányos körülmények között. Virág Tünde mutatta ki a leghátrányosabb helyzetű települések társadalmi jellemzőit elemezve, hogy ezekben a falvakban a foglalkoztatottság az országos átlag alig fele, az országos átlagnál nyolcszor többen tartják magukat cigánynak (Virág 2010). A három leghátrányosabb régió közül a dél-dunántúli, az észak-magyarországi, tehát az aprófalvas területeken sokkal magasabb a magukra romaként tekintők aránya, mint az Észak-Alföld régióban. A romák koncentrációja még a leszakadt régiókban is követi a településlejtőt, és ott magasabb, ahol a szelektív migráció a legnagyobb arányú volt, és a legtöbb települési hátrány is összpontosultan jelentkezik. Ladányi és Szelényi sok éven keresztül Csenyétén végzett kutatásai pontos látóképet adnak a romák kistelepüléseken történő letelepedésének és

többségbe kerülésének (Ladányi–Szelényi 2004). Az ország más településein a bezáruló etnikai szegénységi gettó és annak összes következménye a szociálpolitika jelenlegi eszközeivel még kevésbé feloldható. Virág (2007) alsószentmártoni beszámolója a munkanélküliség szerepét mutatja be az etnikai gettók kialakulásában. Alsószentmárton roma társadalma gazdasági és iskolázottsági szempontok szerint is rétegzett, de az etnikai gettóba záródás ettől függetlenül egységesen sújtja őket. Kovács Éva (2008) a vidéki ipar leromlásának, a dráva-szabolcsi volt lengyári lakótelep helyén létrejövő romák és nem romák által lakott szegénységi gettó példájával illusztrálja a vidéki szegénység egy másik útját. A gyárban elsősorban betelepülők dolgoztak, számukra építettek a telepet. A lengyár bezárását követően a telepieknek semmilyen tőkéje sem volt az új helyzetből adódó hátrányok ellensúlyozására. A telepieket korábban sem nagyon fogadta a helyi társadalom, de a munkanélküliség és a nincstelen romák kezdődő letelepedése a szociális gettósodást teljessé változtatta. Durst Judit (2008) azt mutatta be, ahogy a nyolcvanas évek végétől a helyi társadalmak roma és nem roma része között elmélyülő társadalmi különbségek a térbeli szegregációt is előidézik, amivel az etnikumok közötti szimbolikus határvonalak is végleg átjárhatatlanná váltak. A térben és szociálisan bezáródó cigánytelep lakói külső támasz hiányában a roma uzsorások és maffiák hálójába kerülnek, ami tovább növeli elszigeteltségüket.

A vidéki szegénység mértéke és mai formái folyamatosan, a politikai rendszerváltás kezdetétől alakultak ki, és nem vezethetőek vissza egyetlen forrásra. Az okokat az etnicizálódás mellett a munkaerőpiaci folyamatokban, a mezőgazdasági privatizáció következményében és a szociális és iskolarendszer elégtelen működésében, részben pedig a nemi különbségek sajátos alakulásában adja meg a nagyszámú elemzés.

Az etnikai és nem etnikai alapú zárányosodás, gettósodás hátterét az elemzések leginkább a munkaerőpiac fragmentáltságában és fragmentáló hatásában látják (Laki és társai 2008, Virág 2006, Váradi 2004). A falusi származású, városi gazdaságban alkalmazott szakképzetlen és betanított munkások nagyrészt kiszorultak a munkaerőpiacról, és a kisfalvakba „torlódtak” vissza. Laki (2007) észak-alföldi hátrányos kistérségekben végzett kutatása a háztartások 32%-ában talált kétkeresős háztartásokat. A családok 25%-ában nem volt egyetlen aktív kereső, további 38%-ban is csupán az egyik felnőtt dolgozott. A 14–17 éves korosztály negyede olyan családokban nő fel, ahol a szülők hosszabb ideje munkanélküliek, a fiatalok nem szocializálódnak a munka világára.

Laki László (2002) alföldi vizsgálatai szerint a megkérdezettek háztartásainak valamivel több mint 40%-ában fordult elő, hogy a felnőtt keresők munka nélkül maradtak. A legkisebb lélekszámú falvak háztartásainak a kétharmadában nincs kereső (Kovács K. 2005). 1998-ban a regisztrált városi munkanélküliség 6,7%, a

közsegi 8,3%, az 500 fő alatti falvakban 10,5% volt (Bódi 2003). A tartósan magas munkanélküliség indítja meg az elvándorlást, és egyes régiók elnéptelenedhetnek (Csatári 1999). A 141 vidéki kistérség közül 33 fokozatosan veszélyeztetett a tartós munkanélküliség és az elvándorlás együttes veszélye miatt (Obádovics–Kulcsár 2003, Kulcsár–Obádovics 2018).

A vidéki szegénység egyik oka a mezőgazdasági szerkezetváltás módjában és időzítésében adható meg. Ez azért okozott nehezen feldolgozható társadalmi traumát, mert a teljes magyar gazdaság és társadalom transzformációs válságának a legkeményebb korszakával és a korábban hatékony lokális redisztribúció átalakításával egy időben történt meg (Harcsa–Kovách–Szelényi 1994). A rurális munkanélküliség sokkal magasabb a városinál. A mezőgazdasági létszámcsökkenés a falusi, bejáró, szakképzetlen munkásokat az átlagosnál nagyobb mértékben sújtotta (Köllő 1997). A vidéki munkanélküliség és a munkaerőpiac átrendeződése sokkolta a vidéki lakosságot, és a kényszerpályák, valamint új gazdasági magatartásformák sokaságát hívta életre (Laki L. 1997, Tardos K. 1992, Simonyi Á. 1995)

A politikai rendszerváltás és a gazdasági átalakulás nagyon gyors társadalmi változásokat és átrétegződési folyamatokat indított el. 1989 után nemcsak az új tulajdoni szerkezet és a piacgazdaságban jobban értékesíthető egyéb tőkefajták (kapcsolat, vagyon, információ) birtoklása szerint rendeződött át a rurális társadalom, hanem folyamatosan nő a különbség a nagyvárosi és rurális települések lakosságának életfeltételei között, és eltűnt a nyolcvanas évek társadalmi újrateljesítési rendje is. A kilencvenes évek első felében gyorsan növekedtek a társadalmi különbségek (Andorka 1996). A vidéki települések lakosságának leszakadása meghaladta a teljes lakosság differenciálódásának mértékét is. Az egyes munkajellem-kategóriák közül 1996-ban az aktív keresők között már a mezőgazdasági fizikaiak és önállók egy háztartástagra jutó jövedelme volt a legalacsonyabb (Andorka 1996).

A társadalmi differenciálódás nem csupán a falvak és a városok lakossága közötti különbségeket növelte meg régiónként és kistérségenként eltérő arányokban, hanem a rurális társadalmakban is egyre nagyobb különbségeket hoz létre. A kilencvenes évek második felére a vidékiek legalább harmadának reménytelenné vált a helyzete, nagy részük munkával, megfelelő képzettséggel és mobilizálható vagyonnal sem rendelkezett. Nemzetközi összehasonlítás szerint (Csíte–Kovách 1995) hat posztszocialista ország (Lengyelország, Bulgária, Oroszország, Szlovákia, Csehország és Magyarország) rurális társadalmi közül a magyart jellemezték a legnagyobb különbségek. A szociális ellátásoknak, a segélyeknek sem alakították ki a speciális falusi körülményekre adaptált változatait. A szociális munka és a szociálpolitika sokkal kevésbé volt hatékony a vidéki kistépüléseken, mint a városokban.

A nemzetgazdasági ágazatok közül a mezőgazdaságban volt a leggyorsabb a privatizáció, amelynek több oka is van, de amelyek közül a legfontosabb, hogy a politikai érdekek legyőzték az egyébként meglehetősen gyengén és hatástalannul megfogalmazott gazdasági és szociális átalakítási programokat. 1993-ban több százezer falusi háztartás három, következményeit tekintve drámai veszteséget is elkönyvelhetett. A törvényhozásban olyan szabályokat fogadtak el, amelynek nem lehetett más következménye, mint a tömeges elszegényedés. 1992 végéig lehetett kivinni a szövetkezetből a nevesített szövetkezeti tulajdon részarányának megfelelő értékű gépet, állatot, ami elvileg az egyéni gazdálkodás alapja lehetett. A szövetkezeti vagyonnak csak 7,5%-át privatizálták ilyen módon 1992 végéig (Varga 2004), mert a tagok nem bíztak az egyéni gazdálkodás eredményességében, és fenn akarták tartani a szövetkezetben a tagi viszonyukat, az abból származó jövedelmeiket és járulékaikat. A tömeges létbizonytalansághoz vezető csapdahelyzet abból keletkezett, hogy az országgyűlés akkor fogadott el 1992-ben gyors egymásutánban három nagyon lényeges szabályozót, amikor a vagyonhányak és állatok privatizálására lényegében már nem volt mód. 1993 elejétől megszűnt a szövetkezeti tagok alkalmazásának a kötelezettsége, és a menedzsment néhány hónap alatt 300 ezer embert távolított el a szövetkezetekből. 1996-ig 640 ezer fő szorult ki a szövetkezeti munkahelyekről. Ráadásul úgy vesztették el munkájukat, hogy holt, immobil vagyonpapír tulajdonosává váltak, mert egy másik rendelkezés előírta ugyan, hogy a szövetkezeteknek ki kell fizetnie a vagyonjegy névértékét, de a végrehajtás ütemezését a szövetkezetekre bízta. A súlyos gazdasági bajokkal szembesülő szövetkezeti vezetés nem sietett a vagyonjegyek értékének kifizetésével. A részvagyonyjegy tulajdonosai gyorsan szabadulni akartak a bizonytalan értékű részvagyonyjegytől, és áron alul adták el azokat (a legtöbb esetben a névérték 20%-a alatt). A vagyonjegyeket a szövetkezeti vezetők, agrármérnökök, tetterősebb vállalkozók és nem helyi befektetők vásárolták fel, megteremtve az alapot a nagyobb arányú egyéni gazdálkodás megkezdéséhez. A kilencvenes évek második felében a szövetkezetek jelentős részének instabil helyzete miatt a részvagyonyjegy új tulajdonosai kedvező áron jutottak a szövetkezeti vagyonhoz. A szövetkezeti tagság egy másik vesztesége a háztáji intézményének eltörlése volt szintén 1993-ban. Néhány szövetkezet megtartotta a háztájit, de ezt törvény már nem írta elő. A szociális csapda bezárult: több százezer ember egy év alatt veszítette el munkáját, szövetkezetbe bevitt vagy a munkája után számára nevesített vagyonát és a mellékjövedelem-szerzés lehetőségét. A mezőgazdasági alaptévékenységben korábban alkalmazott szövetkezeti tagság körülbelül fele veszítette el azonos évben a föld és vagyon feletti rendelkezés lehetőségét és mezőgazdasági munkahelyét. A kárpótlás nyomán kialakult, szétaprózott földbirtokstruktúra nem volt alkalmas nagyobb számú működésképes családi üzem kialakításához. Az erőteljes koncentrációt

követően 50–120 ezer piacképes egyéni gazdaság és közel tízezer társas vállalkozás működik az országban (Varga 2004, Kapronczai 2007). A falusi szegénység növekedése 1993-tól gyorsult fel. Az 1992/93-ban történtek következményeit tekintve nagyobb hatékonysággal választották el a mezőgazdasági termelőt a földtől és a termelési eszközöktől, mint a kollektivizáció. Például csak 2000 és 2007 között közel 350 ezer család hagyott fel a mezőgazdasági termeléssel (Laczkó 2007), de az agráriumot elhagyók száma éves átlagban 50-60 ezer fő volt 2010 és 2018 között is (Kovách 2018).

A vidéki szegénység harmadik okaként a szociális rendszerek átalakítását nevezhetjük meg. A szociális redistribúció változása az önkormányzatok szerepét növelte meg a rurális települések életében és fejlesztésében, mert a korábbinál sokkal nagyobb szerepet kaptak a szociálpolitikában és a települések fejlesztésében. 1990-től a vállalkozói önkormányzat modelljének a bevezetésével kívánták a helyi szociális problémák megoldását elősegíteni. Az önkormányzatoknak – különösen a kisebb vidéki településeken – nem voltak forrásaik a szociális feladatok ellátásához. A rendelkezésükbe adott jelentős vagyon értékesítésével, vállalkozásokkal próbálták feladataiknak eleget tenni, de ez csak töredékesen sikerült. A gazdasági redistribúció csökkentésével sokszorosára nőttek az önkormányzatok szociális feladatai, és az ehhez szükséges anyagi háttér nem állt rendelkezésre. A kisebb települések szociálpolitikai lehetőségei rendkívül korlátozottak, azoknak megoldásához állami pénz szükséges, ami a helyi vezetést egyrészt politikailag kiszolgáltatottá teszi, másrészt a szociális ellátottakat a helyi hatalmi elitnek rendel alá (Csíste–Kovách 2002). Az önkormányzatok hatalmának megnövekedésében jelentős szerepet kap a rurális településeket a városoknál nagyobb arányban sújtó munkanélküliség, amelynek a mezőgazdaság mellett az ipar is meghatározó forrása (Laki 1997). A munkanélküliség kezelésében, a segélyek szétosztásában és ellenőrzésében, vagy az új munkahelyek teremtésében a helyi közigazgatásnak vannak meghatározó feladatai. Ez a hatalom azért rendkívüli jelentőségű, mert a lokális társadalmakban a gazdaság állapota és a munkanélküliség gyors emelkedése miatt folyamatosan nőttek a társadalmi különbségek.

Az ezredfordulóra a vidéki szegénység állandósult, a kitörés lehetőségei gyakorlatilag megszűntek. Egy 1998-as ILO-vizsgálat szerint a szegények 43%-a volt falusi. Más kutatások azt mutatták ki, hogy az alsó jövedelmi ötödben élő háztartások 50,7, az alsó jövedelmi tizedben élő háztartások 54,5%-a falusi (KSH, 2000). A nyugdíjminimum alatt élő háztartások 54,5, a segélyezett háztartások 47,2%-a élt falun 2000-ben (KSH, 2000). Az egy főre jutó GDP az aprófalvas megyékben az országos átlag 60-70%-a, a budapesti adat negyede-harmada (KSH, 2000). A 15–29 éves falusi fiatalok 39%-a volt munkanélküli (az országos átlag 34%), a 25–29 éves falusi korosztály 27%-a inaktív, míg a budapestieké

14%. Nagy a valószínűsége, hogy ez áll a vidéki szegénység bővített újratermelődése mögött. A magyar társadalomban – más közép-európai társadalmakhoz hasonlóan – a szegénység gettói nem a városokban, hanem a falvakban jöttek létre. A rurális szegénység különösen északkeleten és délnyugaton záródhat be hosszú időre az aprófalvas övezetekbe. A KSH 2001-es adatokon végzett számításokat a szegénység arányának a megállapítására. Az öt mutató alapján mért adat szerint az összes magyar háztartás (3 758 630) 8,6%-a, 321 378 háztartás tekinthető úgynevezett mély szegénységben élőknek, amelyeknek 52,3%-a, 168 104 községi háztartás. Ezek az adatok azt mutatják, hogy a teljes lakosságból 920 582 fő a mély szegénységben él, míg a községek népességéből 488 341 fő. Az európai gyakorlatnak megfelelő számítás szerint az összes magyar háztartás 9,2%-a volt jövedelmileg szegény (343 813 háztartás, 1 037 017 fő). A falusi aránya az összes jövedelmi szegény között 47,2%, azaz 532 680 fő. A dolgot korábbi részeiben hangsúlyoztuk, hogy a „vidék” szélesebb kategória a „község”-nél, és érdemesebb a kisvárosok jelentős részét is a vidék kategóriájához sorolni. A valóságos helyzet ezért a „vidék” és a „szegénység” tekintetében inkább az, hogy a nagyon szegény magyar lakosság megközelítőleg kétharmada a vidékinek tartható településeken él. Az ezredfordulóra stabilizálódó szegénység újratermelődése minden, a társadalmi státusz megszerzése szempontjából fontos dimenzióban megtörtént. 1990 után jelentős infrastruktúrális beruházások történtek az egész településhálózatban, de az egyenlőtlenségek kumulálódása miatt a kistelepülések hátrányai újratermelődtek. Például a gépkocsik száma azokban a körzetekben a legalacsonyabb, ahol a tömegközlekedés a legrosszabb (Fekete 2008).

A szociális ellátás rendszere, a szociálpolitika ennek a folyamatnak sem a kezelésére, sem az ellensúlyozására nem volt képes a szerkezeti, illetve a funkcionális problémák és a forráshiány miatt. A szociális ellátórendszer a szocialista korszakból örökölt egyenlőtlenségekkel működött, és kevés eszköze volt a városinál nagyobb arányú vidéki szegénység ellátásához. A 2008-as pénzügyi válság tovább növelte a vidéki szegénységet (Czibere 2020/1).

2010-et követően gyökeresen változott a szociálpolitika rendszere (Ferge 2017, Szikra 2014). A kormányzat a munkaalapú társadalom elvének megfelelően csökkentette, illetve a munkajövedelmekhez kötötte a szociális juttatásokat. Bevezették a közmunka intézményét (Ferge 2017), ahol az első időszakban 300 000 főnél is többen dolgoztak. 2022-re ez a létszám havonta átlagosan 100 000 fő alá csökkent. 2015 és 2018 között dinamikusán nőtt a gazdaság, és még a szegények egyes csoportjainak a fogyasztása is növekedett. A vidéki településeken jelentős fejlesztési források elérése vált lehetővé. A vidéki szegénység arányán és állapotán mindez kevésbé változtatott. A társadalmpolitika elsődleges célja a társadalmi különbségek stabilizálása és ennek minden társa-

dalmi réteggel való elfogadtatása, valamint a politikai és a hatalmi rendszer fenntartása (Czibere–Kovách 2022).

Az oktatás

Az oktatási rendszer és a regionális változások összefüggéseivel foglalkozó elemzések szerint 1990-et követően lényegében megszűnt az oktatás társadalmi különbségeket részlegesen kiegyenlítő funkciója (Kozma 2002, Forray R.–Kozma 2011). A korábbi időszakban a települések és az iskolák kapcsolatát az elemzések egyfajta egyensúlyként értelmezték, ami a településszerkezet és az iskola-rendszer változásai következtében időről időre felbomlott, de az iskola a társadalmi mobilitás elsődleges csatornájaként és művelődési intézményként mégis rendelkezett a társadalmi hátrányokat részint kiegyenlítő, ugyanakkor konzerváló funkcióval is. A gazdaság térszerveződésének jelentős átalakulása, a nagyobb számú kistérség fejlődésének leszakadása az országos átlagtól, az oktatás-demográfiai változások, az új közigazgatási rendszer és a települési önkormányzatok megjelenése az iskolarendszer fenntartásában megváltoztatták mind a település és az iskola korábbi kapcsolatát, mind az iskolarendszer hatását a társadalmi egyenlőtlenségek növelésére/mérséklésére. Az iskolák fenntartása a települési önkormányzatokra hárult. Az ismét önállóvá váló települések visszakövetelték az iskoláikat, amelyeknek száma nőtt a kilencvenes években. A körzetesített iskolákra szervezett ellátások rendszere felbomlott. Az önkormányzatok horizontális együttműködésekkel kísérelték meg a közellátás fenntartását és finanszírozását (Györgyi–Imre 1999, Imre 2003).

Az egyik válasz az oktatáspolitikai részéről a kistelepülési iskolák bezárása volt. 406 olyan kistelepülés volt, ahol a lakosság száma 1000 fő alatt maradt, és ahol nyolcosztályos iskolát működtettek. Liskó Ilona (2006) szerint a rosszul felszerelt kistelepülési iskolák, ahol hiány volt a szakképzett pedagógusokból is, nem alkalmasak a többszörösen hátrányos helyzetű gyerekek felzárkóztatására. A korszerű és jó minőségű tananyag továbbadása és a családok hátrányos helyzetének az iskolában történő kompenzálása a kistelepülések iskoláiban megoldhatatlan. A kilencvenes években a községi iskolákban nőtt a leginkább a tanulólétszám (Imre 2002). Az iskolai bukások száma a községekben lényegesen magasabb volt, mint a városokban és különösen a kistelepülések körzeteiben (Imre 2002). A kormányzat hatékonysági és finanszírozhatósági indokok alapján 2006-ban és 2007-ben összesen 167 alapfokú oktatási intézményt záratott be. A legtöbb iskolabezárásra (az összes 67%-a) az 500–1999 lakosú településen került sor. Az iskolabezárások harmada a kisközségekben történt (Balázsi és társai 2008). Az iskolabezárásokat és az iskolák körzetesítését az oktatási eredmények

és az iskolák állaga nem indokolta. Az 1074 darab ötszáz fő alatti kistelepülés közül 2009-ben már 800 kisközségben nem volt közoktatási intézmény. Az iskolák megszűnése gyakorlatilag ebben a településkategóriában történt meg. Mintegy hatodára csökkent a kevesebb mint nyolc évfolyammal működő kisiskolák száma is 1999 és 2009 között. Az 500–1999 közötti lakosságszámú településeken az iskolatársulások száma nőtt meg, aminek a feltétele 326 önállóan működő kistelepülési iskola megszüntetése, illetve átszervezése volt. Ezek helyén 109, települések közötti társulásban fenntartott iskolában folyt oktatás, ami számos helyi konfliktusnak volt a forrása (Imre 1995). Az önkormányzatok keresték az önálló, helyi iskola fenntartásának lehetőségét. Mindösszesen 1000 körül van azoknak a vidéki településeknek a száma, ahol nincs helyi iskola. Ez a községek egyharmada. Az 1100 fő alatti kistelepülések száma csökken a társulások által fenntartott intézmények székhelyei között. Ez az egyetlen településkategória, amely lassan kiszorulhat a társulásban fenntartott iskolák helyszínei közül.

Az iskolarendszer inkább a hátrányok növeléséhez és nem a csökkentéséhez járul hozzá (Gazsó 2008). Egy másik tanulmányban Gazsó (2006) az iskolai továbbtanulás esélyegyenlőtlenségeinek a településhierarchia mentén történő akkumulációjával szemlélteti a falusi humán erőforrás leértékelődését. A falvakban a nyolc osztályt vagy annál kevesebbet végző szülők gyerekeinek egyharmada iskolai kudarcok sorozatát éli meg. A településlejtővel fordított arányban növekvő számú alacsony iskolázottságú csoportok gyerekeinek a 15–30%-a, a kisfalvak gettóiban élő cigánygyerekek akár több mint 50%-a olyan kudarcot él meg az iskolarendszerben, amely a marginalizált, munkanélküli, eltartott állapotot stabilizálhatja akár élethossziglan is. A falusi oktatási kínálat szerény, és nem ad arra alkalmat, hogy a hátrányokat intenzív módszerek alkalmazásával enyhítsék. Az alapiskolai oktatásban részesülők 60%-a vesz részt valamilyen különórai képzésben, amely alkalmas arra, hogy részben kompenzálja az iskolai oktatás hiányosságait. A falusi kisiskolák a fenntartó önkormányzat és nem utolsósorban a családok véges anyagi lehetőségei miatt csekélyebb mértékben tudnak tanórakon túli oktatási/szakköri/felzárkóztatási lehetőségeket biztosítani. A falusiak számára leginkább hozzáférhető alapiskola nem tudja az iskolázási esélyek szempontjából is meghatározó kedvezőtlen társadalmi jelenségeket pedagógiai eszközökkel mérsékelni. Az iskolai hátrányok összegződésének a jele a többszörösen hátrányos helyzetű roma gyerekek becsült aránya a nyolcadik osztályosok között, ami lényegesen magasabb a községekben (13,4%), mint a városokban. Több mint háromszorosa a budapesti adatnak (3,8%) és több mint kétszerese a megyeszékhelyekének (4,6%). Az Észak-Magyarország, illetve a Dél-Dunántúl régióban, az ország legelmaradottabb területein a roma gyerekek becsült aránya a nyolcadikosok között a tanulók egynegyedét, illetve egyötödét teszi ki. Az Észak-Alföldön is 20% az arányuk. A továbbtanulás irányait tekintve is számot-

tevő a községekben élő fiatalok lemaradása. A gimnáziumokban továbbtanulók aránya jelentősen kisebb az országos átlagénál, míg a továbbtanulásra csekélyke esélyt adó szakiskolákba kerül a továbbtanuló falusiak harmada (ez az arány például Budapest esetében 10% körüli volt). Az iskolai és a társadalmi hátrányok kumulálódása egyre erőteljesebb a kisiskolákban Imre Anna adatgyűjtése szerint (Imre 2009). A kisebb településeken iskolába járók szüleinek az iskolai végzettsége kétszer-háromszor alacsonyabb a városiakénál, és a munkanélküli szülők aránya is ehhez hasonlatos volt. A kistelepülési iskolák oktatási színvonalát érzékelteti, hogy pedagógusainak csak mintegy 3,9%-a, míg az összes általános iskola tanerőinek 16%-a vett részt továbbképzésben. Az iskolai hátrányok csökkentésére szervezett oktatási programok száma tendenciaszerűen alacsonyabb a kisiskolákban annak ellenére, hogy a résztvevő iskolások száma ezekben az iskolákban magasabb.

Laki a falusi fiatalok iskolázási és általános életesélyeinek a radikális beszűküléséről tudósít (Laki 2006). A 15–19 éves városi fiatalok 87–93%-a, a megfelelő korosztályhoz tartozó falusiaknak csupán 78%-a tanul. Egyötödük válik munkanélkülivé. A 20–24 közötti fiataloknál még nagyobb a különbség a városiak és falusiak iskolázási arányai között. A fővárosiak kétötöde még tanul ebben az életkorban, míg a megfelelő mutató a községben élő fiatalok körében mindössze 14%. Laki összegzésében: „Mindent egybevéve már a 15–19 évesek között kirajzolódnak azok a társadalmi rétegek és csoportok, amelyekről nagy biztonsággal állítható a társadalom általános mozgásirányaitól való leszakadás és a marginalizálódás esélye (ténye), és ők döntően a falvak, a kisvárosok és a „kriszishelyzetben levő” kistérségek fiataljai közül kerülnek ki.” (2006 i. m. 196. o.). A leszakadó térségekben élő fiatalok között nagyobb arányú az iskolai kudarcok okozta stressz. A viszonylag rövid iskolai pályafutás (15–17 éves korig általános iskola, esetleg szakiskola) és családban szerzett felemás munkaerőpiaci socializáció miatt nincsenek felkészülve a piacgazdasági munkavállalásra/integrációra. Gázsó és Laki könyve (2004) a falusi fiatalok esélyegyenlőtlenségének a regionális különbségeit is illusztrálja.

A kilencvenes évek második felére vált egyértelművé a társadalmi különbségek közvetlen megjelenése az iskolába kerülés és az iskolai előremenetel családonkénti különbségeiben (Kozma 2002). Egy korosztály 96–99%-a lép be az iskolarendszerbe. Az iskolába nem járás mögött a szegénység növekedése állt. Az iskolába járók teljesítménye és szülei iskolázottsága közötti összefüggés is erősödött az ezredforduló közeli két évtizedben (Kozma 2002, Gázsó 2008), amit tovább növel a fiatalok verbálístól a vizuális felé eltolódó kultúrája és a számítógép-használat terjedése. Az iskolai teljesítménnyel és pályafutással kapcsolatban Kozma állapítja meg, hogy azok a falusi fiúk vannak a leghátrányosabb helyzetben, akiknek a szülei alacsony iskolázottságúak, akik nem a szüleikkel vagy

csak egy szülővel élnek, és akiknek a könyvek és számítógépek számával kifejezett családi kulturális tőkájuk gyenge. Az iskolások harmada falusi, többségüknek az iskolai előremenetelét a kulturális hátrányok és a családok megélhetési nehézségeiből fakadó konfliktusok gátolják. A falusi és részben a kisebb városok fiataljainak továbbtanulási esélyeit regionális eltérésekkel ugyan, de a településhierarchia szintjein keletkező társadalmi egyenlőtlenségek szabják meg. Az oktatáspolitikai közép- és felsőfokú képzés kibővítését hirdette meg, illetve folytatta a kilencvenes évektől. Nem került azonban sor közép- és felsőfokú oktatás kapacitásbővítésére, az oktatás csökkenő forrásokhoz jut, ezért a szegény és hátrányokat halmozó településen élő családok gyerekei számára a középiskola is egyre nehezebben elérhető. Az alsóbb társadalmi rétegek számára – ahol okkal feltételezhetjük a falusi és kevésbé fejlett kisvárosiak tömegeit – harmadával, ötödével kisebb volt az egyetemre és főiskolákra kerülés esélye az ezredfordulón (Kozma 2002).

Forray R. Katalin szerint (1995) a hátrányos helyzetű gyerekek oktatása és a helyi társadalom (kulturális) szerveződése miatt a kisteleplési iskolák fennmaradása egyaránt nélkülözhetetlen. Virág Tünde (2010) arra mutat rá, hogy a szabad iskolaválasztás következtében kétirányú iskoláztatási folyamat indult. A tehetősebb szülők a rosszabbnak tartott helyi kisiskola helyett a korábbi iskolaközpont magasabb státuszú iskolába íratják gyerekeiket, ahol ennek ellenére nem mindig megfelelő az iskolások száma. A helyi, szegényes iskolák maradnak meg a lakosság szegényebb csoportjainak, akiknek a családjában több a gyerek, ezért az iskola is túlnépesedik. A Belső-Csereháton vizsgált 11 településen a tanulók 80–100%-a halmozottan hátrányos helyzetű, jelentős részben roma. Az iskolai szegregáció következménye a gettóiskolák kialakulása, ahonnan végképp nehéz a kitörés (Híves 2006). A kisiskolák bezárása azonban még a meglévő iskolázási lehetőségeket is megszüntetheti, és még nagyobb társadalmi leszakadáshoz vezethet ott is, ahol az iskola részben betölti társadalmi funkcióit.

Más elemzések és esettanulmányok arról is szólnak, hogy a kisteleplések iskoláinak az oktatás mellett más társadalmi funkciói is vannak. A helyi társadalomnak traumát okoz az iskolabezárás, és mindenképpen hozzájárul az amúgy is hátrányos helyzet további romlásához (Váradi 2008, Baumann 2008, Imre 2004).

2010-et követően a kormányzat az iskolák államosításával, az egyházi iskolák számának növelésével és az iskolák összevonásával válaszolt az oktatási intézmények fenntarthatóságának a válságára, amely a vidéki térségekben különösen erős volt (Kovács K. 2020). A legújabb oktatásszociológiai elemzések (Kozma 2022, Polónyi 2022) szerint az iskolák fenntartóinak a változása nem hozott átütő eredményt az oktatási rendszer hatékonyságában. A társadalmi mobilitás kutatása is arról tanúskodik, hogy az iskolarendszer nem csupán hozzájárul az

egyenlőtlenségek fennmaradásához, hanem különösen a vidéki társadalom esetében a szociális különbségek növelésének az egyik meghatározó intézménye (Huszár et al. 2020, 2022, Győri–Balogh 2020).

A család. Férfiak és nők

A család és a nemek közötti különbségek a vidéki szegénység kapcsán kevesebb figyelmet kaptak, mint a munkanélküliség vagy az iskolarendszer. Fodor és Gál szerint a szegénység nemcsak etnicizálódik Kelet- és Közép-Európa poszt-szocialista társadalmában, hanem feminizálódik is (Fodor 1997, 2001, 2006, Gal-Kligman 2000). A szegények között releváns módon magasabb a nők aránya, és nagyobb szegénységi szakadék jön létre a nemek között. A szocialista jóléti rendszer összeomlása a nőket nagy valószínűséggel nagyobb hátrányokkal sújtja, mint a férfiakat, és a piacosodással a nők rosszabb munkahelyi pozícióba kerülnek, mint a férfiak. Fodor empirikus kutatási eredménye az, hogy a vizsgálatába vont hat poszt-szocialista ország közül Magyarország azok közé tartozik, ahol a nemek közti különbségek csökkentek, vagy legalábbis nem nőttek a piactudományokra történő váltás első tíz évében (Fodor 2001). Más elemzések arra utalnak, hogy a nők nagyobb arányát nem lehet kimutatni a szegények között (Gábos–Szívós 2009). Spéder Zsolt (1997) egyrészt nem lát különbséget a nemek szegénységi kockázatában, másrészt azt is leírja, hogy a nők nagyobb arányban válaszolnak a szegényedésre személyes fogyasztásuk visszaszorításával. A női és a férfi szegénységnek eltérő jellemzői vannak. A nők között az egyedül maradó özvegyi nyugdíjasok szegénységbe süllyedésének az esélye a legmagasabb. A gyerekek és a gyed, illetve a háztartásbeli státusz jelent még szegénységi rizikót. A szegénysorsra jutott nők között a háztartásbeliek körében a legmagasabb a szegények aránya, mégpedig 40%. A háztartásbeli szegény nők középkorúak, és jellemzően kistelepeken élnek (Spéder 1997). A férfiak számára inkább a munkanélküliség és a rokkantnyugdíjas státusz járul hozzá a szegénységbe jutás kockázatának a kialakulásához.

A különbség inkább abban mutatkozik meg, ahogy a férfiak és a nők megélik a szegénnyé válást. Czibere Ibolya a női szegénység rejtett dimenzióiról szóló könyvében a mélyszegénységben élő nők társadalmi hátrányait nem a szegények közötti nagyobb arányuk következményének tartja. Az igazi hátrányok a nemek közötti munka és a hatalommegosztás során, a különböző és a nőkre hátrányos napi időbeosztásban, a pénzgazdálkodási és pénzkezelési egyenlőtlenségekben és a konfliktusok kezelésében keletkezik (Czibere 2012). A könyvben elemzett mélyinterjúk szerint a mélyszegénységben élő nők jellegadó többsége súlyos hátrányokat szenved el a férfiakkal összehasonlításban. Az életkez-

dési lehetőségek, a párválasztás és az érzelmi kötődések területén, a családi munka- és hatalommegosztásban, az idő kezelésében és felhasználásban, a pénzkezelésben és a személyes fogyasztás visszafogásában jelentős, a nőkre hátrányos különbségek keletkeznek a nemek között. A szegénységre visszavezethető, családokon belüli konfliktusok és az erőszak a nők alávetettségét erősíti, és ezen keresztül szegénységük a férfiakhoz hasonlítva külön tényezőkkel súlyosbodik. Egy kötet esettanulmányai szintén azt bizonyítják, hogy a férfiak sokkal nehezebben kezelik a szegénysorba, a munkanélküliségbe kerülés állapotát (Simonyi 2001). A nők tartják össze a mélyszegénységben élő családokat, a férfiak nagyon gyakran mentálisan is marginalizálódnak, erőszakossá válnak, kiesnek korábbi szerepeikből, és ez újabb nemi egyenlőtlenségekhez vezet. A szegénység és a nemek közti különbség összefüggése Magyarországon nem a szegénységben élő férfiak és nők eltérő arányában mutatkozik meg, hanem abban, ahogy a nőkre hárul a szegénység „kezelésének” feladata.

Fodor (2006) szerint négy családi (női) stratégia segíti a család (a férfi) szegénységbe süllyedésének a feldolgozását. A nő viseli inkább a nyilvánosság előtt a szegénység szégyenét, egyensúlyozás a tradicionális férfi dominancia és a szegénységgel, a munkanélküliséggel létrejövő új családi munkamegosztás között, a férfiak tudatlanok a háztartás pénzügyeinek a kezelésében (ezért kevésbé felelősek a nyomor látható jelei miatt), a férfi nagyvonalúságát hangsúlyozzák a pénzügyek területén. A szegénységben élő nők 74%-a érzi úgy, hogy ő viseli a mindennapok terhét (Albert és társai 2011). A nők egyes területeken – mint például a karbantartási, a ház körüli munkák – nagyobb segítséget kapnak, mint korábban. A hagyományos férfiszerepek a megváltozott családon/háztartáson belüli tényleges munkamegosztás és a döntéshozás átalakulásának ellenére is fennmaradnak.

A magyar vidéki családokkal foglalkozó hazai és nemzetközi kutatások a család funkciói közül a nemek közötti egyenlőtlenség kérdéseire, a nemi szerepek változására és ezen belül is a nők családon belüli pozíciójára koncentrálnak (Timár 2007, Kovács et al. 2006, Czibere 2012 és 2022), illetve két társadalmi csoport, a szegények és főként a családi mezőgazdasági vállalkozók családi viszonyait elemzik (Csurgó 2002, 2010, Asztalos Morell 1999 és 2008, Brigitte-Holzner 2008).

Az ezredforduló utáni évtizedben a nemi szerepek megítélése nagyot változott. A korábban erős gyermek- és családközpontúság valamelyest gyengült, a munka- és sikerorientáció lett erősebb. Elfogadottabb, hogy az anyák munkába állása szükséges a kétkeresős családmódel stabilitásához. A vélemények homogenizálódtak, kevésbé függenek a társadalmi helyzet mutatóitól (Pongrácz T.-né-S. Molnár 2011). A vidéki család változásainak megítélésében nincs egyetértés az elemzők között. A társadalmi újratermelés zavarai következtében

a család intézményének és a kétkeresős családmoddellnek a szükségszerű újraerősödése két, egymástól eltérő értékeléshez vezetett. Az egyik közelítés szerint a családnak a társadalmi újratermelés alapintézményeként történő újraerősödése a nőket a családon belüli alárendelt helyzetekbe rendeli vissza. Más szóval a válaszok nagy száma és a házastársi kapcsolatok változékonyságának, a férj-felenség szerep változásainak jelei ellenére újraerősödő család intézménye a nők alávett helyzetét is újratermeli. A gazdálkodó családok szerkezetének és a gazdaságban végzett munkának az elemzésével több kutatásban is a nők (újra-) alárendelődését kívánták kimutatni (Asztalos Morell 1999, 2008, Holzner 2008). A kutatások másik irányát képviselők szerint (Csurgó 2002, 2005, 2010, Czibere 2012) a nők alárendeltsége nem rekonstruálódott a család intézményének (szükségszerű és elkerülhetetlen) funkcióerősödésével. A nők helyzetének változása és a családi konfliktusok, illetve az együttélési technikák új jellegzetességei éppen arra vezethetők vissza, hogy a nők elfogadják ugyan a család funkcionális újraerősödését, de a nyomasztó alárendeltséget már nem, és hatékony stratégiákat alkalmaznak annak elkerülésére. Erre példa a nők egyre nagyobb részvállalása a családi gazdaság menedzselésében (Csurgó 2002). A gazdálkodó családok 11 döntési területe közül kettőben (beruházás, gépvásárlás) a férfiak a főszerep, bár az esetek egy részében már ezekről is közösen döntenek. Hét döntési területen a nők akarata érvényesül, négy területen közös döntés születik (Csurgó 2002). Az átmeneti gazdasági és az ebből következő családi keresői szerkezetre, helyzetekre a vidéki nők egy része saját vállalkozás indításával válaszolt. A vállalkozók harmada volt nő az országos adatok szerint 1992-ben (Szabó 1992). A nyugati és keleti határszél falvaiban készített felvétel szerint a vállalkozásba kezdők közel 40%-a volt nő (Momsen–Szörényiné Kukorelli 2005). A kisebb üzletek és az étterem nyitása, a szolgáltatások egyéb fajtái számítottak a falusi nők tipikus vállalkozásának.

Az elemzések alapján a család intézményének újraerősödésére adott válaszok három alaptípusa jelent meg a nemek családon belüli kapcsolatában, ami a vidéki társadalom újrendeződésének szempontjából strukturális jelentőségűvel bír. A konfliktusos együttélési típusa azokban a családokban alakul ki, ahol a társadalmi helyzet gyors romlását élték meg. A család funkciója az életfeltételek biztosításában hangsúlyosabb, mint bármikor. A nők el is fogadják az új helyzetből eredő szerepeiket, amelyek nem különböznek radikálisan a család társadalmi helyzetének a veszélybe kerülése előtti női pozícióktól. A férfiak azonban nem tudják feldolgozni a munka elvesztésének vagy az egyéb módon megrendült társadalmi helyzetnek a következményeit (Simonyi 2001). Kiesnek a családfenntartói szerepből, melyet a nők vesznek át. A nemi szerepek a hagyományos alá- és fölérendeltséggel ellentétesen alakulnak, amit a férfiak jellemzően nehezen fogadnak el. Ezzel szemben a nők általában készek a hagyományos alárendelt

pozíciót is vállalni a család összetartása érdekében. A férfiak azonban képtelenek visszatérni a családfői pozícióba, és erre a helyzetre agresszióval válaszolnak, amit viszont a nők nem tűnnek el. A nemek közti konfliktus hosszú távra programozott, ami tovább rontja a család társadalmi állapotát és esélyeit (Czibere 2012 és 2022).

A konformista együttélési típus esetében fel- vagy elismerik a család szerepét a társadalmi újratermelés rendjében, és elfogadják az ebből eredő hagyományos, de konszenzussal átértelmezett nemi szerepeket. A nők hatalmi helyzete megerősödik, aminek legbiztosabb jele, hogy olyan döntések meghozatalában is részt kapnak, ami korábban nem tartozott az illetőségükhöz. Aktív szerepet vállalnak például a családi vállalkozás, a gazdaság pénzügyeinek kezelésében és a család beruházásainak a tervezésében (Csurgó 2002, 2005, Csurgó–Megyesi 2006). A nők családon belüli hatalmi pozíció növekedésének az az ára, hogy konfliktus nélkül elfogadják a hagyományos női szerep elemeit, például a férfiaknál sokkal nagy arányú háztartási munkavégzést. A férfiak nem kényeszerülnek hagyományos nemi szerepkészletük látványos feladására, holott a nemek között megoszlik a döntések hatalma, és a férfiak olyan feladatokat is ellátnak a ház körüli munkában vagy a gyereknevelésben, melyeket apáik még nem végeztek volna el. Statisztikai felmérés hiányában is valószínűsíthető, hogy ez az együttélési stratégia a legelterjedtebb.

A neokonzervatív együttélési stratégiát jellegzetesen a városokból a rurális településre költöző házaspárok alakítják ki. A stratégia olyan helyzetre adott válasz, amely nem felel meg az adott pár elképzeléseinek, és amelyen éppen ezért változtatni akarnak. A vidékre költözés új életszakasz kezdete, amelyet az újraértelmezett értékek szerint alakítanak (Csurgó 2013). A vidéki idill vagy annak a megteremtése kiemelt érték, mint ahogy a család, a közösség, a természet és a vallási kötődés vagy más spirituális közösséghez tartozás is. A nemi szerepek kiegyensúlyozottak és konszenzussal elfogadottak. A nők vállalják a hagyományos anya- és házas társi szerepet, de ez nem jár együtt semmilyen alárendeléssel. Aktívan vesznek részt a helyi közösség életében. A három együttélési stratégiátípus minden társadalmi rétegben előfordulhat, de az egyes típusok nagy valószínűséggel a társadalmi hierarchia meghatározott szintjein jelennek meg nagyobb gyakorisággal. Éppen ezért társadalomszervező funkcióval rendelkeznek a vidéki társadalom átrendeződésében.

A vidéki elitcsoportok

A vidéki társadalom elit státusza Kiss Dénes megjegyzése szerint (2004) a teljes társadalom rétegződésének a szempontjából nem jelent a középrétegekénél ma-

gasabb társadalmi pozíciót. A helyi társadalom felső szintjei, a hatalmi pozíciók a közigazgatásban, a gazdaságban és a kulturális élet területén azonban egy közösség szempontjából mégiscsak elitpozícióknak számítanak.

A kilencvenes években a vidéki településeken is gyorsabb változások mentek végbe a korábbi korszakokhoz hasonlítva. 1990-ben a volt tanácselnökök közül sokat választottak polgármesterré (Bocz J. 1995 és 1996, Táll 2000, Kovách–Csite 2002). Esettanulmányok arról is tanúskodnak, hogy az elitcsere részleges volt, és a szocialista korszak vezetői közül a vártnál többen maradtak meg a helyi adminisztráció egyes hatalmi pozícióiban (Medgyesi 2005). A lokális gazdaság elitjébe a mezőgazdasági vállalkozásokban, de a melléküzemágak utódd-vállalataiban is sikeres, volt szövetkezeti vezetők és vezető szakemberek kerültek be jó eséllyel (Harcsa–Kovách 1996). A vidéki elitek összetételében és pozíciójában háromszor történt nagyobb változás 1990 után (Csite–Kovách 2002).

Az első korszakban, a kilencvenes évek első kétharmadában az új és a befolyásukat sikeresen átmentő elitcsoportok elsősorban az önkormányzatokban szereztek döntő befolyást. A területfejlesztés és a redistribúció új rendszerében az önkormányzatoké lett a legfontosabb szerep, mert az önkormányzatok váltak a szociális rendszer, a munkanélküli és más szociális segélyek folyósításának a legfontosabb intézményeivé. Az önkormányzatok rendelkeznek a kisebb és közepes nagyságú településeken különösen fontos közintézmények (iskola, óvoda, könyvtár, közművelődés) ellátására szolgáló összegek, valamint a helyi adók felett, s bár a vállalkozók egyre nagyobb mértékben jutottak fejlesztési pénzekhez a központi és a decentralizált forrásokból, az önkormányzatoknak volt domináns szerepe azok felhasználásában.

Az első időszakban a politikai pártok alig-alig jelentek meg a falusi önkormányzati választásokon (Őrszigethy 1993). 1990-ben, 1994-ben és 1998-ban a falusi önkormányzati vezetők és képviselők túlnyomó többsége függetlenként indult a választásokon. A legtöbb helyen a településen született, a helyi közéletben eddig is formális vagy informális vezetőt választották polgármesterré 1990-ben (Farkas–Vajda 1991). Bocz (1995, 1996) adatai szerint 1994-ben 74%-ban korábbi polgármestert választottak meg, 1990-ben a polgármesterek 30%-a volt korábbi tanácselnök, 53%-a pedig tanácsstag; 1990 és 1994 között 63-ról 74%-ra nőtt a független jelöltek aránya, míg a falvak általában független jelölteknek, a városok inkább pártjelölteknek szavaztak bizalmat. A lokális ismertség és a helyi hálózatok számítottak döntőnek a polgármester- és a képviselő-testületi választásokon (Bóhm és társai 2000). A képzettség, illetve a párthoz, politikai mozgalomhoz való kötöttség jóval kevésbé számított. A politikai pártok azért nem voltak jelen a kistelepüléseken, mert a települések közösségi vonásai, a helyi civil társadalom jellege helyettesítette az ideológiailag vezérelt pártszervezeteket (Kulcsár 1996). Szoboszlai (1996) is erre a következtetésre jutott, amikor kiemelte,

hogy a pártok helyi szervezetei nagy önállóságnak örvendenek, a pártok közötti ideológiai kapcsolatok alig-alig jelennek meg a társadalomban, a közelség-távolságot a személyes kapcsolatok dominálják (Borsos és társai 1993).

A nemzeti jövedelemnek 6-8%-át jelentő területfejlesztési pénzek megszerzésében és felhasználásakor a regionális és a lokális elitnek fokozatosan növekvő befolyást szereztek. A területfejlesztési pénzek elosztásakor a politikai elitnek választási érdekei és az azonos nagyságú települések egymás ellen feszülő és ezért a források viszonylagosan kiegyensúlyozott terítéséhez vezető ellenérdekeltsége miatt először az infrastrukturális beruházások élveztek elsőbbséget, ami a pályázati rendszer sajátosságai miatt az önkormányzatokat tette a terület- és vidékfejlesztés legerősebb szereplőjévé (Csite 2005).

1996-ban és 1997-ben egyre növekvő arányban jutott forrás a munkahelyteremtő beruházásokra is, ami megnövelte a vállalkozók lehetőségeit a központi és a decentralizált források elosztásakor. Az önkormányzatok és az önkormányzati elitnek azonban még mindig a területfejlesztés domináns szereplői maradtak, a politikai kapcsolatháló pedig nélkülözhetetlen a fejlesztési forrásokért folytatott versenyben (Csite 2005).

A második szakaszban 1997/98-tól a gazdasági elitcsoportok már egyértelműen megkezdték a politikai erőteret saját kapcsolatokkal és kapcsolatokon keresztül történő megszerzését. Az 1998-as országgyűlési választások idején több helyen is a gazdasági-politikai érdekcsoportok irányították a saját kapcsolathálózathoz tartozó képviselőjelöltek kiválasztását és kampányaik finanszírozását. A gazdasági elit és más vállalkozók törekvése a politikai hatalom közvetlen megszerzésére vagy legalább ellenőrzésére lazább vagy szorosabb kapcsolatrendszeren keresztül különösen erős volt a közepes és kisebb településeken, ahol a területfejlesztési források megszerzése nehezen képzelhető el az önkormányzatok aktív részvétele és közreműködése nélkül. A magyarországi politikai szintér gyakorlatilag megkettőződött. A lokális szintér a maga érdekcsoportjaival és erőterével az országostól külön, bár nem független politikai arénaként szerveződött meg (Csite-Kovács 2002).

A fejlesztési források elosztása többszintű rendszerben történt, de a politikai hatalomgyakorlók országos, regionális és lokális szinten egyaránt a rendszer domináns szereplői voltak a kilencvenes évek első felében. Az 1997 után kezdődő decentralizálással a központi hatalom részben és formálisan megosztotta a döntési hatalmat a regionális és lokális szint szereplőivel, de a partnerségi kontroll és a visszacsatolás hiányában a politikán kívüli szereplők hierarchikusan alárendeltek maradtak a döntéshozóknak. A gazdasági elit éppen ezért ebben a szakaszban kísérelte meg a források elosztásával kapcsolatos döntéshozás feletti (helyi) hatalom ellenőrzését, amelynek az eredménye, hogy a hierarchizált gazdasági

és politikai hálózatok „egybecsúsztak”, és a gazdasági elit erőfölénybe került a helyi közigazgatási elitekkel szemben (Csite és társai 2002).

1997-et követően a területfejlesztési rendszer átalakítása, a fejlesztési források felhasználása, egyáltalán a gazdasági erőforrásokból való részesedés a felhasználók és az elosztási rendszerek cserélődésével párhuzamosan változott. A területfejlesztési rendszer bevezetése és működése konfliktusok sorozatát indította el. A lokális gazdasági elitek és általában a lokális (és regionális) elitek szerepe a területfejlesztésben és a vidékfejlesztésben azért is hatalmi kérdés, mert a területfejlesztésben hatalmas összegek elosztása történik meg. A területfejlesztési pénzek megszerzésében és felhasználásakor nőtt a regionális és lokális elitek befolyása. A lokális elitcsoportok közül azok tudtak igazán hatással lenni a területfejlesztési források redisztributív újraosztására, amelyek vagy az országos, vagy a regionális–lokális politika színterén megfelelő kapcsolatokkal rendelkeztek. 1996 után egyre növekvő arányban jutott forrás a munkahelyteremtő beruházásokra is, amely megnövelte a vállalkozók lehetőségeit a központi és a decentralizált források elosztásakor, de a területfejlesztés domináns szereplői még mindig az önkormányzatok, a politikai kapcsolatháló pedig nélkülözhetetlen a fejlesztési forrásokért folytatott versenyben. Ennek az is az egyik oka, hogy fejlesztési pénzhez jutni túlnyomórészt a területfejlesztési rendszerből, vagy más állami, tehát politikához kapcsolt alrendszerből lehet, és a pénzügyi szereplői, bankok stb. a területfejlesztésben saját tőkével alig vesznek részt. A fejlesztési pénzügy és decentralizálás ellenére politikához kötött maradt. A 1998. évi önkormányzati választásokat nagyon sok helyen a gazdasági elit új éredekartikulációja befolyásolta és döntötte el. Az 1998-as parlamenti választásokon a lokális gazdasági elitek érdekeinek határozott jelentkezése még nem változtatott azon, hogy országgyűlési mandátumokhoz jutni változatlanul a nagy pártok képviselőjelöltjeként lehetett. A választási politikai alkukban a lokális elitek – és különösen a lokális–regionális gazdasági elit – figyelemre méltó szerepet játszott.

A többpárti parlamenti rendszer és a piacgazdaság kevéssé tette lehetővé, hogy erőteljesebb lokális vagy individuális autonómiák működjenek és a politikum regionális–lokális szegmensét akár az országos politikai intézményektől és pártoktól függetlenül is megszervezzék és kontrollálják. A helyi–regionális politikai mezőben artikulálódó érdekek ezért egyrészt mindig a nagypolitika függvényében strukturálódnak, másrészt viszont minél erősebbek, annál nagyobb, az önálló érdekvégyesítés lehetőségének hiányában, a visszahatásuk az országos politika intézményeire és pártjaira. Ebben a sajátos politikai viszonyrendszerben a politikai háló, amelyek felhasználására és mozgatására a lokális–regionális elitek részéről elsősorban a területfejlesztési rendszer kontrollja és a lobbiképesség fenntartása miatt kerül sor, egyrészt a hatalom gyakorlásának

másrésről a hatalom befolyásolásának a legfontosabb idegpályái, amelyek a politikai intézményeket is behálózzák.

A magyarországi terület- és vidékfejlesztés szereplőinek hálózata alapvetően különbözik az EU tagországok hálózatától, amelyet a domináns kötési pont hiánya és a partnerségi kontroll jellemez (Csite–Kovách 2002). A magyar rendszer elsődleges problémája a vidékfejlesztési célok és stratégia tisztázatlansága, a vidékfejlesztés alárendelése a területfejlesztési rendszernek és az agrárérdekeknek (Megyesi 2007/2), illetve a regionális és vidékfejlesztési rendszer aktorainak hierarchikus hálózata. A helyi gazdasági és közigazgatási elit és a politikai hatalom viszonya szempontjából a regionális és vidékfejlesztés szereplői hálózatának elemzése a legfontosabb, mint olyan elem, amely magyarázza a gazdasági elit és különösen a lokális gazdasági elit egyre erősödő törekvését a politikai hatalom közvetlen kontrolljára.

A magyar rendszer formálisan decentralizálta a döntési mechanizmusokat. A decentralizálás azonban inkább a döntési ellenőrzési folyamatok kettős szintjét (országos-területi) teremtette meg és a visszacsatolás és ellenőrzés mechanizmusait és intézményeit nem hozta létre. A civil szervezetek részvétele a területfejlesztési rendszerben eseti és formális (Bóhm 1998, Kovách 2005/1) A visszacsatolás, a monitoring és részben a kontrolling intézményeinek hiánya következtében az EU partnerségi kontrollja nálunk gyenge. A kölcsönös kontroll és egymásrautaltság hiányának következtében a magyarországi regionális és vidékfejlesztés aktorainak hálózatában vannak domináns kötési pontok, amelyeket a politika döntéshozók (országos, regionális és lokális szinteken egyaránt) és a minisztériumi szakapparátusok kontrollálnak, ezért a rendszer decentralizált ugyan, de hierarchikus (Pálné 2008). A magyarországi viszonyok között a civil társadalmi kontroll alacsony hatékonyságú a fejlesztési pénzek felosztásában. Amíg a régi EU-tagállamok fejlesztéspolitikai rendszereiben a civil és adminisztratív kontroll belső elem, a magyar állapotokat olyan szervezethez hasonlíthatjuk, amely strukturálódása átláthatatlan, kaotikus és csekély a kontrollálás lehetősége.

A gazdasági elit a helyi hatalom partnere lett a forrásokért való verseny során a nem kulturális természetű ideológiák (munkahelyteremtés, infrastruktúra) létrehozásában és érvényesítésében. Erős hálózati kapcsolatain keresztül befolyásolja a helyi társadalom politikai és egyéb folyamatait. Hozzájárul a regionális, lokális identitás és kulturális értékek megfogalmazásához és újraértelmezéséhez, ami a fejlesztési forrásokért folytatott versenyben előnyöket és legitimizálási lehetőséget jelent.

A gazdasági elit mindezen túlmenően a lobbizás magyarországi lehetőségei szerint befolyásolja a regionális és vidékfejlesztési hálózat domináns pontjait kontrolláló döntéshozókat és szakértőket. Abban az esetben, ha a döntéshozás

befolyásolása már nem elegendő vagy a döntéshozó hierarchizált kapcsolat-hálózatához való tartozás túl erős kötöttség, illetve a döntésbefolyásolás nem lehetséges, a gazdasági elit megszervezi a döntéshozás közvetlen kontrollját. Bármely módszerrel élt a lokális és regionális gazdasági érdekcsoport a fejlesztési források megszerzéséért folytatott versenyben a domináns kötési pontokkal jellemzett szereplői hálózatban maga is hierarchizált kapcsolatrendszereket alakított ki egyrészt azért, mert fejlesztési pénzek újraosztása révén juthat erőforráshoz, másrészt pedig azért, mert így tudta kizárni saját érdekszférájából a versenytársakat. A helyi hatalom szerkezetének az átalakulása és a gazdasági elit politikai aktivizálódásának és politikai szövetségkeresésének a következménye, hogy 1998-tól a nagyobb politikai pártok egyre aktívabbak az önkormányzati választásokon (Pálné 2008). Ettől kezdve a polgármesterek megítélését és választási esélyeit a párhovatartozás sokkal inkább befolyásolja, mint az első két önkormányzati választáskor 1990-ben és 1994-ben. A helyi hatalomért (és a háttérben a fejlesztési források felosztásáért) folytatott verseny kiéleződésével az elit különböző csoportjai egyre több helyet szereznek meg a képviselő-testületekben (Bugovics 2006). A kisebb településeken ezzel szemben nagyobb a politikai stabilitás. Az aprófalvas körzetekben a polgármester-választáson gyakran csak egy jelölt indult (Aczél 2006). Nőtt az újraválasztott polgármesterek száma a kilencvenes évek és 2002 között (Bocz 2004). A közigazgatási elitek viszonylagos stabilitása nem mond ellent a gazdasági elit és az országos pártok fokozódó jelenlétének a helyi politikai szinten. A kontroll és a befolyás növelése a sokszálú hatalmi hálózatokban nem feltétlenül közvetlen politikai eszközökkel történik (Bódi-Bóhm 2000). Pálné szerint (2008) a polgármesterek politikai „beágyazódása” a hálózatosodó és korporativizmustól átszótt önkormányzati/politikai rendszerben a sikeres érdekérvényesítés egyik feltétele.

A harmadik szakaszban az ezredforduló utáni években – az uniós tagsághoz közeledve – a terület-, a vidékfejlesztési és az agrártámogatási rendszer forrás-felosztási mechanizmusainak a lényegi vonásait felismerve a legbefolyásosabb szereplők három politikahálózatot szerveztek meg. A három vidéki politikahálózat: a „nagyüzemi”, a „családi gazdaság” és a „vidékfejlesztők” (Csíte 2005). A három hálózat létrejöttének, valamint a projektosztály és a közvetítő szereplők megerősödésének a következménye a vidéki elitpozíciók szempontjából a hatalmi szereplők és hálózataik megsokszorozódása, valamint a nem helyi elitcsoportok befolyásának a növekedése volt. A hatalmi kapcsolatok hálózatosodásával, az európai integráció előrehaladásával a lokális hatalom sokszereplőssé vált. A vidéki politikai arénában új szereplők jelentek meg.

A negyedik szakaszban, azaz a NER korszakában a vidéki elitek státusza még inkább kötődik a centralizált politikai hatalomhoz. A projektalapú forrásfelosztás, ami az elitcsoportok legfontosabb finanszírozási forrása, politikai dönté-

sek sorozatán keresztül történik. A helyi közigazgatás vezetői a központosított adminisztratív hatalom képviselői, de ők döntenek a szociális juttatások szétosztásáról és a közmunkások szerződtesítéséről is. A helyi gazdasági elit nagyobb-részt hatalmi koalíciót alkot a politikai ellittel, gyakran vállal személyes szerepet a köztisztviselőkben. A kormányzat kiszorította a civil szervezeteket a szociális tevékenységekből, és a feladataik az egyházakhoz kerültek. A falusi iskolákat államosították, majd egyre nagyobb arányban az egyházaknak adják át. A helyi elitek hatalmi befolyása és elfogadottsága, vagyonbiztonsága stabilizálódott, aminek az ára politikai és személyes autonómiájuk erőteljes korlátozódása.

Felső- és középrétegek

A vidéki felső- és középrétegről áll rendelkezésre a legkézesebb információ. A társadalomstatistika egy rétegződési kategóriában tárgyal különböző társadalmi állású csoportokat. A magasan képzett értelmiségiek nagymértékben alulreprezentáltak a vidéki foglalkoztatottak között. Az összes magasabban képzett értelmiséginek, szakértőnek mindössze 11,6%-a foglalkoztatott vidéken. A vidéken élők között valószínűleg nagyobb ez az arány, mert a városi kitelepülők egy része a magasabban képzett csoportokból kerül ki, akik viszont megtartották városi munkahelyeiket. Az alsó szintű beosztott értelmiség körében már kisebb a községekben alkalmazottak alulreprezentáltsága. Az egyetem, főiskola végzetek a vidéki foglalkoztatottaknak kevesebb mint 10%-át teszik ki, ami az országos átlagnak megközelítőleg a fele. Az értelmiség aktívan vett részt a rendszerváltás helyi eseményeiben (Medgyesi 2005, Őrszigethy 1995, 2006), de szerepe gyorsan változott, és aki nem vált a helyi közigazgatási vagy gazdasági elit tagjává, annak a társadalmi helyzete gyorsan romlani kezdett. Az agrárértelmiség már a kilencvenes évek közepén az egyéni gazdálkodást választotta, vagy elhagyta a falvakat (Bánlaky 1997). A szervezetekben alig néhány ezer diplomás maradt. A pedagógusok a vidéki értelmiség legnagyobb csoportja. Az intézménybezárások, az oktatási rendszer folyamatos átalakítása, az iskola funkcionális problémái, a romló jövedelmi helyzet, az önkormányzatoktól való függés miatt a felső középréteghez tartozásuk egyre nagyobb nehézségekkel biztosítható (Bódi és társai 2002, Balázsi és társai 2008). A hátrányos helyzetű térségekben jelentős értelmiségi elvándorlás történt. Az értelmiségi funkciókat a helyi intézményekben és a projekteken egyre nagyobb mértékben a nem helyben lakó és az adott társadalomhoz kevésbé, illetve ideiglenes kötődő diplomások és szakértők látják el.

A vidéki szolgáltatás és ipar, valamint a mezőgazdaság vállalkozásai is elmentmondásokat hordozó gazdasági és társadalmi térben léteznek. 1993-ban a

659 749-re becsült, valószínűleg működő nem mezőgazdasági vállalkozásból 148 920 volt rurális településen bejegyezve. Ez az arány megközelítőleg állandó maradt. A vidéki kisvállalkozók származásukat, társadalmi kapcsolataikat tekintve mélyen a helyi társadalmakba ágyazottak (Kuczai-Vajda 1996, Tóth L. 1997, 1999). A használt erőforrások sokszínűsége (Kuczai 1996), a mezőgazdasági családi üzemek gyakran nagyon vegyes termékszerkezete, a falusi háztartások pluriaktív jövedelemszerzése a hagyományos rurális tevékenységstruktúra újraéledésére és folytonosságára utalnak a vállalkozók esetében is. A mezőgazdasági családi üzemek többsége nem specializált termelésű, az ipar és a szolgáltatások vállalkozói sem tudnak egy szektorból megfelelő profithoz jutni. Az üzlet, a bolt és a vállalkozás jövedelmét nagyon sok esetben egészíti ki vagy pótolja a kert és a föld. Kuczai Tibor (1993, 2000) kutatásai mutatták ki, hogy a vidéki kisvállalkozások szervezésében nagy szerepet kapnak a helyi társadalmi és kulturális kapcsolatok. A kisvállalkozók átveszik és felhasználják a hagyományos kapcsolatrendszereket, és alkalmazkodnak a társadalmi környezet értékeihez. A család, a rokonság, a kialakult szívességi kapcsolatok rendszeren belül lehet megszervezni a vállalkozást. A vidéki kisvállalkozók nagyobb része egyrészt elfogadja a hagyományos kapcsolatokat és értékeket, másrészt egy idő után a vállalkozás érdekében át is alakítja azokat. A hagyományos kapcsolatok és értékek átvétele és átalakítása segít a vidéki kisvállalkozások „makacs” fennmaradásában.

Az 1990 utáni privatizáció nemcsak a vállalkozás, hanem a paraszti típusú gazdálkodási formák és kényszervállalkozások újraéledését is magával hozta. A mezőgazdasági családi gazdálkodók, a társas vállalkozók, a részidős termelők összességében másfél milliós tömeget képviseltek az uniós csatlakozás időszakában (Kapronczai 2007). Ez az összlétszám jelentősen csökkent 2011-re, majd évente több tízezer család hagyta abba a mezőgazdasági termelést. A helyi társadalmak középrétegeinek felső csoportjaihoz sorolható agrárvállalkozók és nagyobb családi gazdálkodók társadalmi helyzetének az elemzéséhez az agrártársadalom belső szerkezeti változásainak megértése szükséges. Az agrártársadalom olyan mélységű változásokon ment keresztül, aminek az eredménye Romány Pál (2002) szerint új agrártársadalom kialakulása. Romány a következőkben adta meg az új agrártársadalom sajátosságait:

- tíz év alatt (1990 és 2000 között) felére esett vissza az egy hektárnál kisebb földterülettel rendelkezők aránya;
- a társas vállalkozások száma ugyanebben az időszokban ötszörösére nőtt;
- a számottevő árutermelést végző gazdaságok száma 50.000 körüli az ezredforduló idején;
- a nagyobb családi gazdaságok termelése számottevő szerkezeti változást mutat;

- a harminc évvel korábbi állapotokhoz képest 50%-os a gazdaságok, a résztvevő háztartások és az agrárnépsűrűség csökkenése.

A Romány által leírt tendenciák a föld- és termeléskoncentráció, az európai integráció és az agrárpiazi változások következtében 2000 után még nagyobb erővel érvényesülnek, ennek következtében felgyorsult az új agrártársadalom kialakulása.

A vidéki felső- és középosztályokban az értékesítésre termelő egyéni/családi gazdáké a legnagyobb csoport. A társas vállalkozók sokkal kevesebben vannak, és nagyobb közöttük azoknak az aránya, akik nem laknak azon a településen, amelyhez mezőgazdasági üzemeik tartoznak.

A tulajdonszerkezet átalakítását követően már a kilencvenes évek közepén elindult az új agrártársadalom szerkezeti sajátosságainak a kialakulása. 1992 és 1995 között a termelés koncentrációjának a kezdeteivel párhuzamosan nőtt meg a magasabb szakképzettségűek aránya a legnagyobb gazdák között (Harcsa-Kovács 1996), amikor az agrártársadalom egészének a foglalkozási összetétele alig változott. A nagy, specializált gazdaságok tulajdonosai jellegzetesen a volt szövetkezeti vezetők és szakértelmiségiek voltak, akik nagyobb arányban jutottak hitelhez és állami támogatáshoz. A kevésbé specializált, bár esetenként nagy termelési értéket elérő vegyes termékszerkezetű gazdaságok tulajdonosai legnagyobb arányban régebben is a mezőgazdaságban dolgozó fizikai munkásokból kerültek ki. A szellemi foglalkozású részdíjs gazdák körében jóval magasabb volt a hitelt felvevők aránya (18–22%), mint a fizikai foglalkozásúak csoportjaiban (4–8%). Viszonylag magas érték (17%) jellemzi a mezőgazdasági önállókat is. A magasabb iskolai végzettségűek társadalmi és kulturális tőkék hatékonyabbnak bizonyultak a hitelhez jutás szempontjából. A különbségeket jól érzékelteti az a tény, hogy a nyolcosztályos (általános iskolai) végzettséggel rendelkezők körében 9%-ot tett ki a hitelt felvevők aránya, a felsőfokú végzettséggel rendelkezők esetében viszont 23%-ot; ebben valószínűleg szerepet játszott az oktatási rendszerben elsajátított szakmai és menedzseri tudás is.

2000-ben a teljes agrárnépeesség 33%-a volt foglalkoztatott, 4%-a munkanélküli és 32%-a nyugdíjas (Kasza–Lakatos 2006). Az agrárnépeesség iskolázottsága alacsonyabb, mint a községi társadalomé. 153.804 gazdaság folytatott kizárólag árutermelési céllal mezőgazdasági termelést. A legnagyobb gazdálkodók társadalmi összetételéről a látszólagos adatgazdagság ellenére sem lehet többváltozós elemzést végezni. Az egyéni gazdaságokhoz tartozók közel negyede volt 60 évnél idősebb. Az értékesítésre termelő gazdaságban élők korstruktúrája kedvezőbb az átlagosnál, köztük a legmagasabb a 40–59 évesek aránya. Az állattartásra specializálódott gazdaságokban a fiatalabbak (15–39 évesek) aránya a legmagasabb. A saját fogyasztásra termelők között az időskorúak vannak többségben. Az egyéni gazdaságokhoz tartozók kormegoszlása alapján

(Kaposi–Lakatos 2005) is a termelés koncentrációjának további erősödése valószínűsíthető. A kizárólag saját fogyasztásra termelő egyéni gazdaságok 2000., illetve 2003. évi 60%-os részaránya 2005-re 51%-ra csökkent, ami szinte változatlan (52%) maradt 2007-ben. A kifejezetten piacra termelő egyéni gazdaságok aránya 8%-ról 15%-ra nőtt 2000 és 2005 között (Kasza–Lakatos 2007).

Ingázók

A vidékiek közül egymillión ingáztak a kései szocializmus korszakában (Bóhm–Pál 1985). A falusi ingázók száma változatlanul magas. A 2001-es népszámlálás szerint a községi lakosság 58,3%-a ingázik naponta, hetente vagy más időszakban a munkahelyére (KSH Népszámlálási adatok 2001). A községekben élő 1 144 636 foglalkoztatottból 667 800 fő ingázik naponta, míg ez a két adat a városok esetében: 2 545 663 fő foglalkoztatotti létszám és 434 204 fő naponta ingázó. A községek munkahelyein dolgozók 30,2%-a bejáró. A 2005. évi mikrocenzus szerint minden településkategóriában nőtt az ingázók száma, de a városokból (507 556 fő) és a községekből (713 768 fő) naponta ingázók közötti arány nem változott. A községekben élő foglalkoztatottak közel kétharmada ingázik. Az ingázás minden korosztály- és foglalkozáscsoportot érint.

Ingázás, migráció

A népesség belső vándorlása számottevő az ezredfordulón. Évente 188 000–250 000 fő változtat lakhelyet, és ilyen tömegű az ideiglenes migránsok és viszsza-költözők száma is. A nyolcvanas években, majd az 1990 utáni első néhány évben indult a hobbikerteknek, a hétvégi házaknak a komfortosítása és részleges benépesítése, illetve a felsőbb társadalmi rétegek ekkor kezdték meg a városkörnyéki településeken a jobb állapotban levő hagyományos parasztházak és a jobb fekvésű ingatlanok felvásárlását. A városi munkaerőpiacról kiszoruló falvakba történő visszaáramlása is ebben az időszakban kezdődött. 1995 után a városi lakásprivatizáció és a felgyorsuló átrétegződés következtében nagyobb városi kiköltözés zajlott. Budapest agglomerációjának a népessége például 10–15%-kal nőtt (Dövényi–Kovács 1999). 2000 és 2007 között újabb kiköltözési, illetve visszaköltözési hullám és az agglomerációs települések közötti népességcsere változtatta meg a helyi társadalmak összetételét (Csanády–Csizmady 2002). 2008-at követően a városkörnyéki falvak feltöltődése miatt a távolabbi települések is mindinkább migrációs célokká váltak a középrétegek számára. A hátrányos csoportok migrációjának az iránya a kezdetektől megoszlott a vá-

rosközeli és a távoli, nehezebben megközelíthető kistélepülések között (Kovács 1999). A kilencvenes évek közepétől százezret is meghaladó nagyságrendben vándoroltak városokból falvakba (Koós 2007). Egyedül a budapesti agglomeráció községeibe közel ötvenezren költöztek 2001 és 2007 között (Bakos és társai 2008). Az intenzív népességcsere folyamatos a városok és falvak között, és a községek közötti népmozgás is jelentős.

Az ingázás és a szuburbanizáció/ellenurbanizáció, a vidékre irányuló turizmus együttesen eredményezi a városi és falusi gazdasági és társadalmi szerkezetek fokozott „egymásba csúszását”, ami a vidék sajátosságainak fokozódó hibridizálódásával jár. Az ingázásnak számos hátrányos és előnyös következménye van az életmód szempontjából, amelynek a lényege az erről szóló alapl művek megírása óta nem sokat változott (Losonczi 1977, Böhm–Pál 1985). A jelenkori vidéki társadalom változásainak az értelmezése kapcsán a kiterjedt ingázás továbbélése jelentős. Egyes körzetekben a helyi munkahely megszűnésével az ingázás kényszere még nagyobb, mint a szocialista időszakban. Az ingázás technikai/közlekedési feltételeihez való hozzáférés a társadalmi egyenlőtlenségeket növelő vagy csökkentő tényező. A vidéki társadalmi változások szempontjából mégis az a legfontosabb, hogy fenntartja a város és a vidék közötti intenzív gazdasági és nem gazdasági cserefolyamatokat.

A városi bevándorlás a városi és falusi szerkezetek egymáshoz való közelítését eredményezi. A leteleplő városiak és a városi fogyasztók kereslete átalakítja a vidéki termelés és szolgáltatások rendszerét. Megváltoztatja a helyi társadalom szerkezetét és demográfiai összetételét, a helyi politikai kapcsolatokat és a helyi érdekérvényesítést. Alapjaiban járul hozzá a vidékfelfogások megváltozásához és a helyi kulturális folyamatok megújulásához (Csurgó 2013, Váradi 1999, Szirmai 2011).

Globalizálódás, hálózatosodás és helyi közösségek

A globalizáció egyik elsődleges ismérve, hogy a társadalmi (politikai, gazdasági) struktúrák domináns funkciói és folyamatai hálózatokba szerveződnek, amelynek következményeként a mindennapi élet kiszakad a hagyományok vonzásából és ellenőrzéséből (Bauman 2001, Giddens 2000, Castells 2005). A korábban hosszabb ideig kevésbé dinamikus változó gazdasági és társadalmi struktúrákat a heterogén összetételű hálózatok váltják fel vidéken is (Murdoch 2006). A hálózati és térbeli összetettség egyidejűleg terjed, és a Castells-féle (2005) hálózati társadalom a városokhoz hasonló érvénnyel van jelen a rurális helyi társadalmakban is. Az új gazdasági formációkról szóló tanulmányok arra következtetnek, hogy a vállalatok és a partnereik kölcsönös hálózati függősége

a vidéki innováció feltétele. Az új, helyi politikai/hatalmi network-öket a hatalmi központokból vezérelt hatalomgyakorlást váltó „új kormányzás” legfontosabb elemének tekintik. A hierarchikus döntéshozással szemben a partnerség, a szövetség és az együttműködés egyéb formái és technikai hatékonyabbak a többszintű kormányzás rendszerében (Rhodes 1997, Goodwin 2006).

A vidék komplexitása gyorsan erősödik, a helyi társadalmak és a gazdaság fejlődését egyre inkább a vidéken megjelenő, eltérő összetételű hálózatok határozzák meg (Murdoch 2006). A vidék hálózatosodása egyidejűleg megy végbe a helyi politikában, gazdaságban és társadalomban. Ennek egyik következménye a vidéki struktúrák jellegzetes hibriditása (Cloeke 2006). A gazdasági versenyben történő részvételen túl a vidéki helyek, emberek, javak, eszmék és reprezentációk összekapcsolódása is történik a globalizáció részeként (Woods 2006). A vidék globalizációja a gazdaság, a kultúra, a politika és az ideológia mellett az árucikkek, a természeti erőforrások használatára, a munkaerő vándorlására és a tájkép átalakítására terjed ki. Az alapanyagot és az élelmiszert forgalmazó kereskedelmi hálózatok, a vidéki helyekről és vidéki helyekre történő munkaerő-vándorlás, a helyi értékek bekerülése a tömegturizmus kínálatába, a külső ingatlanbefektetések, a természeti javak (tisza levegő, tájkép) globális áruvá válása a globális vidék létezésének a jelei. A vidék nem kevésbé globalizált, mint a város. Woods (2011) a piaci liberalizációnak, a hálózatok kiterjedésének és megerősödésének, a nemzetközi mobilitásnak (turizmus, javak és munkaerő), az információáramlás felgyorsulásának tulajdonítja ezt. A DERREG (Developing Europe's rural regions in the era of globalization) projekt résztvevői hangsúlyozzák a vállalkozók, a menedzserek, a kereskedők, a befektetők katalizátorszerepét a vidéki régióknak a globális hálózatokhoz kapcsolásában (Woods 2011). A globális forgalomba kerülő erőforrások, a fióktelepek, a leányvállalatok, a nemzetközi érdekességű turista és rekreációs területek, a határmenti együttműködések, a nemzetközi természetvédelmi programok, a helyi részpiacok innovációi és még a helyi piacok és kultúra újraélesztése is a rurális régiók globalizálásának előrevívői lehetnek.

A magyar helyi társadalom bizonyos fokú hálózatosodását a hazai kutatások is felismerték (Csurgó és társai 2009, 2010/1, 2010/2). A vidék hálózatosodásának technikai feltételei jelentősen javultak 2006 után. A települési lejtő mentén kialakult korábbi (digitális) egyenlőtlenségek nem konzerválódtak, és a községek kezdik behozni lemaradásukat (Magyar Információs Társadalom 2006). 2004-ben a községi háztartások 22%-ában volt számítógép, 2006-ban már minden harmadikban. A községi lakosok 46%-a használta az internetet a közigazgatással történő kapcsolattartásban, míg a megfelelő arány a kisebb városokban 48, a megyeszékhelyen 54, a fővárosban 41% volt (Magyar Információs Társadalom 2006). 2004-ben a községi háztartások 62%-ában volt vezetékes telefon

(Dessewffy és társai 2004). Az autópályák építése sokat változtatott az érintett kisebb települések földrajzi mobilitási lehetőségein. A vidéki hálózatosodás technikai feltételei szempontjából is nagy területi különbségek léteznek. Az autópályáktól és a gyorsforgalmi utaktól távol eső települések mobilitási és kapcsolattartási esélyei inkább romlottak például a kisvasutak megszűntetésével vagy a kisebb posták bezárásával. Az ezredforduló utáni években regisztrált digitális szakadék (Csigó 2006) csökkent ugyan általában a falvak és a városok között, de a leszakadó és a dinamikusabb falvak között ebből a szempontból is jelentős különbségek vannak. Az információs technika a vidéki kistérségekben a társadalmi hálózatok révén is terjed, és további hálózatosodást idéz elő (Láng és társai 2003, Eranus és társai 2003). A többszörösen hátrányos kistérségekben az információs technika térhódításával hozzáférhető hálózatok a globalizáció elsődleges csatornáit (Csurgó–Megyesi 2006, Kovách–Megyesi 2012).

A vidékpolitika hálózatosodása az agrárpolitika vidéki dominanciájának a csökkenésével együtt következett be, amely az Európai Unióban a hetvenes évek elején kezdődött, és a nyolcvanas évek közepétől gyorsult fel (Marsden és társai 1990, Murdoch 2006). A magyarországi önkormányzati politika hálózatosodását Pálné (2008) írta le. A hazai önkormányzatiság az általános felhatalmazású, széles felelősségű rendszerek közé tartozik. A vonatkozó törvényekben az állami és az önkormányzati feladatok között nincsenek tiszta határok megállapítva, és nem került sor a hatáskörök differenciált telepítésére. Az eszközök és a finanszírozási források szűkössége, az állami szabályozás és ellenőrzés bizonytalanságai, a települési önkormányzati rendszer folyamatos átszervezése és a konszolidáció elmaradása miatt az (állami)/önkormányzati feladatok jelentős részének a megosztása és a civil, nonprofit szféra intézményeibe történő kiszervezése történik a hálózati együttműködés logikája szerint.

A kormányzat szerepének gyors átértékelődése történik. Bonnano (2006) szerint a vidéki struktúrák komplexebbé válásának a következménye az állami vidékpolitikák folyamatos reformja. A vidék gazdasági és kulturális globalizációja (Lyson 2006), különösen a globális tőke térhódítása, a politikahálózatok átalakulásához vezető komplexitás gyors és visszavonhatatlan növekedését eredményezi. A nemzeti politikai intézmények vesztenek korábbi befolyásukból, és az egyes szektorokat (mezőgazdaság, gazdaságfejlesztés és -tervezés, környezetvédelem) átszövő, európai, nemzeti, regionális és lokális helyszíneken működő hálózatok veszik át a helyüket. Az integrált és fenntartható vidékfejlesztés elveinek a térhódítása a vidékfejlesztés szereplőinek fokozott aktivitásához és hálózatosodásához vezetett. A politikahálózatok gyors átrendeződése, a szereplők partnerségi együttműködés iránti igénye a hierarchikus, állami, egyközpontú kormányzati forma helyére többszintű, többközpontú rendszert helyező „új kormányzás” formáit hozta létre (Derkzen 2008). Az „új kormányzás” során a közha-

talom képviselői és intézményei a gazdasági és más civil érdekképviseleti szereplőkkel változatos összetételű hatalmi hálózatokban működnek együtt. A kormányzat által ellátott korábbi funkciókat projektformában szervezik ki az állandó és biztos költségvetés nélkül működő intézményekhez (pl. alapítványok, vállalkozások), amelyek az egyes projektek kooperációs igényei szerint csatlakoznak a képlékeny hálózatokhoz. Az új kormányzás rendszerében a hálózatok a társadalmi koordináció erőforrásai és eszközei. A közhatalmi intézmények csökkenő befolyásuk biztosítása miatt elfogadják az együttműködés új módjait (Rhodes 1997 és 2000, Kooiman 1993). A résztvevő intézményi és magánszereplők között kölcsönös függés jön létre, és a hatalmi viszonyok hierarchiája a politikai hálózatok kölcsönösségének adja át a helyét (Klijn és társai 1997, Rhodes 2000, Murdoch 2006). A helyi/önkormányzati döntéshozás is lényegében a politikai hálózatokban történik (Csurgó és társai 2012).

Ray (2001) szerint az Európai Unió fejlesztési politikájának koordinált rendszereiben a javak, tőkék, információk, tudásfajták és az egyéb fejlesztési eszközök áramoltatása a sokasodó helyi és regionális hálózatokon keresztül történik. Az uniós vidékpolitika a hálózatosodás elsődleges forrása (Sociologia Ruralis 2000/2, LEADER különszám, Kis 2006/1). A vidékfejlesztés decentralizálása (Ray 2001) a hálózatosodás elősegítésével a helyi hatalmi hálózatok átrendezéséhez is hozzájárul. A projektessített fejlesztéspolitika arra ösztönzi a résztvevőket – köztük a közhatalmat gyakorlókat is –, hogy a projekt követelményeinek megfelelően fejlesztési hálózatokat hozzanak létre. A szakértők, a helyi hatalmi elit és gazdasági szereplők között a projekt kereteiben történő hálózati együttműködés során hatalommegosztás jön létre, amely újabb politikai network-ök létrehozását indít(hat)ja el. A vidéki javaknak és szolgáltatásoknak az áramoltatásában közvetítő szereplők szereznek a helyi politikai hálózatokba is konvertálható hatalmi pozíciót (Kovách–Kristóf 2009). A közvetítők menedzseri pozíciója és tudáshasználat a vidéki társulásokban és együttműködési hálózatokban a politikai tőke forrása (Derkzen– Bock 2007, Csurgó és társai 2007 és 2008). A projektosztály elmélete szerint (Kovách–Kučerová 2006 és 2009) a projektessített európai fejlesztéspolitikai rendszerekben egy új társadalmi osztály jött létre, amely a hagyományos helyi elitekkel osztozik a fejlesztési és hatalmi hálózatok hatalmi pozíciói fölött.

A politikai keretek változása Murdoch (2006) szerint közrejátszott a gazdasági hálózatok erősödésében is. Az agrárium szereplői Magyarországon az ezredfordulóhoz közeli években hozták létre politikai hálózataikat (Csite 2005, Csite–Kovách 2002), amelyek segítségével hatékony érdekképviseletre képesek, és döntően befolyásolni tudták előbb az európai integráció lépéseit, majd az uniós rendszerek hazai működését. A gazdasági hálózatok sokasodása a vidéki társadalom kapcsolatrendszerét is globalizálta. A mezőgazdasági termelés erős in-

tegrációs rendszerek láncolatában működik (Fertő–Szabó 2002, Csurgó társai 2007, Kelemen–Megyesi 2007, Fejes 2005). Az élelmiszer-nagykereskedelem tíz legnagyobb hazai és multinacionális szervezete koncentrálna a magyarországi élelmiszer-kereskedelmet, meggyengítve ezzel a helyi „élelmiszerláncokat” (Kovách–Megyesi 2006). A gazdálkodók sokszereplős egyéni gazdasági kapcsolat-rendszert hoztak létre (Tömpe 2007). A mezőtúri liszt vagy az izzási bor előállítás és forgalmazása például több termelési, feldolgozó és értékesítő hálózat részeként történik. A helyi gabonából készített liszt, ami elég lenne a kisváros ellátásához, globális vándorút után talál vevőt, a helyi pékek, cukrászok, bolti vásárlók ismeretlen eredetű liszthez jutnak hozzá. A Magyarországon egyedül eredetvédett szőlőből Izsákon készített bort távol-keleti piacokon adják el, a hazai pezsgőpiac 94-95%-át egyetlen multinacionális cég ellenőrzi (Kovách–Megyesi 2012).

A vidéki gazdaság hálózatosodásának további okai között szerepel az agrár-szektor szerkezetének és a földhasználatnak az átalakulása és két különösen erős gazdasági és társadalmi kényszer: a szolgáltatások és a termelés városról vidékre történő részleges áthelyeződése és az ellenurbanizáció. E kettős kényszer erőteljesen járult hozzá a 20. század második felében a korábban stabil európai helyi struktúrák átrendeződéséhez. A mezőgazdaságban és más hagyományos vidéki gazdasági szektorokban történő foglalkoztatottság radikális visszaesése következtében és az olcsóbb munkaerő, illetve ingatlanárak miatt a korábban városi központokban koncentrált ipari és szolgáltatási tevékenységek egy jelentősebb részét vidékre helyezték át. Az újonnan létrehozott kisvállalkozások aránya gyakran magasabb vidéken, mint a városokban. A legdinamikusabban fejlődő vállalkozások egy része számára a rurális feltételek ideálisnak bizonyultak. Így például Dél-Anglia vagy Északnyugat-Franciaország vidéki körzetei a high-tech befektetések kedvelt célpontjává váltak (Keeble–Nachum 2002). Az új gazdasági szereplőkkel új gazdasági hálózatok érkeztek a vidéki településekre nálunk is. Az egyre nagyobb mértékű globalizálódás, az élelmiszer-feldolgozás és -kereskedelem erőteljes multinacionalizációja, a befektetések, a technológiai és tudástranzszerek a mezőgazdasági termelést is egyre inkább network-ösítik. A családi birtokon, önerejére támaszkodó paraszt/farmer víziója letűnt korokat idéz.

Az egyre bővülő „agglomerációs gazdaságokban” (Murdoch 2006) a gazdasági szereplőket, vállalatokat és intézményeket több feltétel is a network-alapú együttműködésre készíti. A kollektív források – mint például az infrastruktúra – felhasználása nagyban kedvez a gazdasági hálózatok kialakulásának. A vállalkozások csökkenthetik a költségeiket a földrajzilag közel eső partnerekkel történő tranzakciók során és a munkaerő-gazdálkodás területén. A helyi network-ök kialakítása hatékonyan segíti a tudástranzszert, az innovációt és a tanulás folya-

matát (Malmberg–Maskell 2002). A kutatások szerint (Laschewski és társai 2002) a helyi társadalmakba kívülről érkező szereplők különösen aktívak az új hálózatok létrehozásában. A helyi társadalmakban megerősödő gazdasági hálózatok jellegzetességei a következők szerint összegezhetők: 1. A rurális hely fizikai környezetének a különlegessége, amely vonzza azokat a gazdasági szereplőket, akik a jobb életkörülményeket keresik. 2. Azon eredményes tevékenységek, amelyek korábban is jelen voltak az adott helyi gazdaságban, és képesek arra, hogy sajátos kölcsönhatásba lépjenek az új ipari hálózatokkal. A hagyományos kézműiparhoz és mezőgazdasághoz kapcsolódó kisvállalkozások gyakran képesek arra, hogy regionális hálózatokat hozzanak létre (Osti 2000).

A magyar településhálózat is az erős hálózatosodás színtere (erről pl. Beluszky–Győri 1999, Rechnitzer 2002, Rechnitzer–Grosz–Csizmadia 2003, Kovács K. 2005/1). A vidéki gazdasági innováció terjedése a kapcsolati hálózatok erejétől függ (Letenyei 2000, Csizmadia 2000 és 2002).

A helyi társadalom hálózatosodása a globalizációval és a médiumok intenzív technikai térnyerésével együtt járó értékváltozás és még inkább a városokból Európa-szerte a vidéki településekre irányuló migráció következménye. A vidékiek városokba áramlása sem állt meg, de az európai fejlődésközpontokban nagyobb a városokból a vidékre, mint a vidékről a városokban elvándorlók aránya (Boyle–Halfacree 1998). Az ellenurbanizáció és ellentéte, a folyamatok urbanizáció vezet a lokális társadalmak hálózatosodásához (Champion és társai 1998). Az ellenurbanizáció az új uniós tagállamokban is jelen van. A vidéki helyi társadalmak az intenzív ellenurbanizáció kezdete előtt szoros rokonsági kapcsolat-hálókkal, térbeli közelséggel és szomszédsággal, erős kooperációs készséggel és mezőgazdasági orientációval voltak jellemezhetőek (Harper 1989).

Elsőként Pahl (1966) mutatott rá, hogy a középosztálybeliek tömegesebb megjelenése a lokális társadalmakban sokkal összetettebb osztályszerkezet kialakulásához vezetett. Kutatások sora igazolta (pl. Hoggart 1990), hogy a vidékre irányuló városi migráció különböző változatai jelentős mértékben csökkentették a két földrajzi helyszín társadalomszerveződése között korábban fennálló különbségeket. Az újonnan érkezettek Magyarországon is hajlamosak arra, hogy saját középosztálybeli értékeik szerint alakítsák át a helyi társadalom fejlesztési vízióit, a csendnek és nyugalomnak, a természeti értékeknek és egy sor olyan értéknek tulajdonítva preferenciát, amelyek korábban nem vagy nem olyan érvénnyel számítottak annak (Váradai 1999, Kovács és társai 2004, Csurgó 2013). A vidékre költöző középosztály identitásának meghatározó része az újonnan teremtett vidékkép, amelyet az irodalom az esztétikai vagy a szociális reflexivitás részeként azonosít (Lash–Urry 1994). Az elemzők szerint a város és falu kölcsönhatásainak a felgyorsulásával az esztétikai és társadalmi reflexivitással kapcsolatosan a helyi közösségek gyökeresen átalakulnak. Bauman (2001) szerint a

hagyományos közösség nem képes túlélni a középosztályok részéről történő reflexív kisajátítását. Az ellenurbanizáció új társadalmi intézmények és társulások létrehozásán keresztül járul hozzá a hagyományos helyi társadalom kicserélődéséhez. Az új intézmények és társulások változatos formákban jelenhetnek meg, amelyek különösen nyitottak az új hálózatokban való részvételre (Wittel 2001). A hagyományos vidéki közösségeket növekvő arányban váltják fel azok a hálózatok, amelyekben az egyének megosztott érdekeik szerint vesznek részt (Csurgó 2013, Váradi 1997, 1999).

A magyar vidéki társadalom hálózatosodása (és globalizálódása) – beleértve a leghátrányosabb helyzetű településeket is – jelentős mértékű. A gazdaság-, a politika- és a társadalomszerveződés területén ez kimutatható jelenség. Kevés olyan információval rendelkezünk, mely a hálózatosodásnak a vidéki értékformálásban betöltött szerepét mutatja, de a média és a politika a teljes magyar társadalom vonatkozásában megfigyelt hálózati szerepének a hatását ezen a területen is valószínűsíthetjük.

Kotics József (2007) készített összefoglaló elemzést a magyarországi közösségkutatások 20. századi történetéről. Tanulmányának zárógondolata szerint: „Bár az áttekintésből kitűnik, hogy a magyar közösségtanulmányoknak vannak komoly eredményei, mégis kijelenthető, hogy az érdemi feladatok a jelen társadalomkutatóra várnak” (Kotics i.m. 41. o.). A jelenkori vidéki közösségek kutatása a vidéktudományok egyik nagy adóssága. Ennek egyik oka lehet, hogy az utolsó húsz év minden szempontból átmeneti időszak volt, és a kutatások elsősorban a strukturális változásokra irányultak. A helyi társadalmak szerveződéséről meglehetősen kevés információ áll rendelkezésre. Nem véletlen, hogy Kotics dolgozata egyetlen olyan munkát nevez meg, amely a jelenkori vidéki közösségekről született (Borsos és társai 1993). A vidéki településekről nagyon sok leírást, adatot publikáltak, de alig van köztük olyan, amely a közösség szerveződésére, a közösségi értékekre vonatkozna (Váradi 1997, Kovács É. 2007). Az átrendeződés időszakában az egyéni stratégiák lehetnek sikeresebbek, a bizalomhiány, az együttműködési készség csökkenése és az individualizáció vélhetőleg még az egymásra utalt kisközösségeket korábbi (viszonylagos) szorosabb együvé tartozását is meggyengítette. A közösség tanulmányozása valószínűleg nem csupán a vidéktudományok adóssága.

A Közép-Kelet-Európa más országaiban végzett kutatások pedig azt mutatják, hogy a lokális közösségek távolról sem halottak. Pawel Starosta még az ezredforduló környékén szervezett nemzetközi összehasonlító kutatást a helyi közösségek vizsgálatára (Starosta 1998, Starosta–Draganova 1999). Az európai országok közül Lengyelországban és Bulgáriában ellenőrizte az empirikus szociológia kutatás eszközeivel a helyi közösségek működését. Úgy találta, hogy a helyi társadalmak szerveződésében a közösségnek változatlanul integratív sze-

repe lehet. A közösség (community) helyett a társadalmi kötődés fogalmát ajánlja a posztiszocialista helyi társadalmak szerveződésének a vizsgálatához. Az együvé tartozás erőssége, a kötődés hiánya vagy megléte nem a lakosság nagyságától vagy összetételétől függ szerinte, hanem attól, hogy az adott település infrastruktúrája mennyire felszerelt, a feltételek megfelelnek-e a lakosság szükségleteinek. A morális kötődés, amit nem a tradíció vagy a közelség, hanem az egyéni értékek alakítanak, helyi tökét jelent, mely hozzájárulhat a közösségek fejlesztéséhez. A biztonság iránti igény is az átrendeződő vidéki társadalmak lényeges komponense.

A magyar helyi közösségekben az új társadalmi kötődés nehezebben formálódik. Ebben bizonyára jelentős szerepet játszik, hogy a gyors és radikális privatizáció és piaci átmenet miatt már a kilencvenes évek első felében sokkal nagyobbak voltak a társadalmi különbségek a magyar rurális társadalomban, mint a cseh, lengyel, szlovák, bolgár és orosz falvakban (Csité–Kovách 1995, Kovách 1994/1 és 1994/2). Váradai Mónika (2007) világosan megadja a zaklatott közösségi viszonyok okát Andor, Kuczsi és Swain (1996) szociológiai elemzésére, valamint Órszigethy Erzsébet (1995) szociográfiájára utalva. Az új korszak nagyobb földtulajdonosainak nagyobb része nem a helyi közösségekből került ki. A falvak potenciális vezetőrétegét nem kapcsolják az együvé tartozás kötelékei a helyiekhez. Az új társadalmi kötődésnek nem volt igazán mintaadó csoportja. A földárverések és a választások, egyszóval a politikai beavatkozás erős helyi konfliktusok kialakulásához vezetett. Timár Judit (2007) a társadalmi nemek változó helyzetével hozza kapcsolatba a közösség funkcióváltását. A férfiak kiesnek hagyományos nemi szerepeikből, amelynek a része volt a család képviselője és a közösség ügyeiben történő részvétel, amit a nők sem vesznek át tőlük, mert a család ellátásában növekedtek a terheik. Glózer Rita (2007) szerint a közélet erőzítőja nagymértékben rontja a közösségformálódás esélyeit. A sikeres helyi közösségek többnyire egy karizmatikus vezető teljesítményével párosulnak, ami kockázatos, mert a személy változásával megszűnik a közösségi siker legfontosabb feltétele. Az új társadalmi kötődés létrejöttének, ahogy Starosta is figyelmeztet rá, van köze a település fejlettségéhez. Csurgó Bernadett (2010) a sikeres városkörnyéki településeken a társadalmi kötődés létrejöttének új útjait figyelte meg. A kitelepülő városiak egy részének egyik stabil értéke a közösséghez tartozás megélése. A városokból való kitelepülésnek is ez az egyik célja. Kapcsolatot tudnak teremteni a helyiekkel, aktívan részt vesznek a közösségépítésben és az új társadalmi kötődések létrehozásában (Szarvas Zs. 2007). High és Nemes (2007) szerint az uniós fejlesztési programok – különösen a LEADER – a közösségépítés hatékony formáit kínálták. A LEADER-t azonban a 2010 előtti és utáni politikai elit fokozatosan államosították, megfosztva a közösségépítő potenciáljától (Csurgó–Kovách 2013).

2010 után a NER politikai integrációjának rendszerében a sikeres településeken megindult a felülről szervezett közösségépítés (Csurgó–Kovách 2018, Franklin et al. 2017, Czibere–Kovách 2022), amely a paraszti kultúra hagyományainak a felélesztésével, a fesztiválok, a kulturális rendezvények sokaságával, az egyházak és a helyi hatalmi elit szervezeteinek az aktív részvételével történik. Az integráció egyértelmű célja a társadalmi és politikai stabilitás fenntartása és a hátrányos helyzetű vidéki tömegek politikai semlegesítése, illetve mobilizálhatósága a választásokon.

Vidéki hatalmi viszonyok

A területi és helyi önkormányzatok működésében jelentős a demokráciadeficit (Pálné 2008, Bódi 2005). A hatalmi struktúrák állandó változásának egyik következménye, hogy időről időre új szereplők jelentek meg a helyi hatalomban, illetve a kormányzati rendszer különböző szintjein. Az önkormányzatiság bevezetésével járó funkcionális és személyi elitcsere, majd a vidékfejlesztési rendszer kiépítése jelentették az önkormányzati hatalom nagyobb változásainak és az új szereplők megjelenésének legfontosabb fázisait (Csicsvari 2005).

A politikai rendszerváltást követően szinte azonnal elfogadták az önkormányzatiságról szóló törvényt a politikai és emberi szabadságjogok nagyobb körének biztosításával együtt. 3070 települési önkormányzat (166 város és 2904 község) jött létre. A vidékiek szabadon választhatták országos és helyi politikai képviselőiket. A politikai hatalom és lokális társadalom viszonyában kevésbé közvetlen érvényesül a politika mindenhatósága és primátusa. Az állampolgár és magánember politikai érdekérvényesítési lehetőségei jogi értelemben szabadabbak, de a közember és a hatalom közötti kapcsolatot nem a magánemberek közösségének polgári nyilvánossága kontrollálja. A polgárosodás „állampolgárosodási” feltétele csak részlegesen teljesül (Kovács 1997).

A politikai hatalom és a civil társadalom kapcsolatában az önkormányzatiság első éveitől a gazdasági természetű kényszerek döntenek (erről Pálné 1992). Politikai jogaival mindenki szabadon élhetett, annak korlátozásáról nincsenek információk (csak esetenkénti manipulálásáról). Az állampolgárok egyenlősége vagy inkább egyenlőtlensége a kilencvenes évektől elsősorban a gazdasági kényszerekre vezethető vissza, mert az általános szegényedés és az életfeltételek szűkössége miatt nem beszélhetünk az állampolgári autonómiához elengedhetetlen gazdasági autonómiáról. A formális politikai jogok és a valódi állampolgári autonómiahiány kettősségének több oka van: (1) a politikai hatalom agresszivitása a civil társadalommal szemben, amely más és más formában, de végigvonult a 20. századon, és (2) a lokális redisztribúció rendszerének felváltásával keletkezett önkormányzati hatalom, amelyért a helyi elitnek folytatnak változó sikerű politikai csatákat. Az önkormányzatok képviselői a lokális választásó-

kon személyükben cserélhetőek, és ezért valamelyest kontrollálhatóak, de ettől a helyi hatalom, a civil társadalom és a magánember viszonya nem változik (az 1994-ben megválasztott polgármesterek háromnegyede volt az előző ciklusban is polgármester, Bocz 1995 és 1996). A politikai rendszerváltást követően az önkormányzatok vezetését megszerző elitek jelentős része az 1990 előtti adminisztrációból és a helyi kulturális elit tagjaiból származott (Táll 1993, Csité-Kovách 2002). 1990-ben, 1994-ben és 1998-ban is a falusi önkormányzati vezetők és képviselők túlnyomó többsége függetlenként jutott mandátumhoz. A politikai pártok alig-alig jelentek meg a falusi önkormányzati választásokon (Bóhm–Szoboszlai 1992, Szoboszlai 1996). 1998-at követően a pártok egyre inkább bevonulnak a kisebb települések önkormányzati politizálásába is. A politikailag „független” polgármester és képviselő-testület a helyiek értékrendjében előnyt jelent, a politikai gyakorlatban azonban nem (Borboly–Csité 1999).

1989 után a politikai pártok általános törekvése lett, hogy mindenfajta civil kezdeményezést kisajátítsanak és pártosítsanak. Az önkormányzatok költségvetésének 75%-a származott a kilencvenes években központi forrásokból, ami Európában egyedülállóan magas aránynak számít (Berk E.–Orolin Zs. 1996). Ez az arány 2005-re 45%-ra módosult (Kovách–Kristóf 2005/1 és 2), ami még mindig magasabbnak számít az uniós államok között. A poszt szocialista kor politikai pártjai nem különösebben stabil politikai formációk, a szavazópolgárok szimpátiái és pártválasztása az új elit számára meglehetősen nyugtalanító módon változókéony és kiszámíthatatlan. A falvak és a kisvárosok a nem szavazók nagyobb csoportjai és a vidéken jobbra kiépítetlen pártszervezetek miatt különlegesen fontos vadászterületei a pártoknak választás idején (Kiss L., Bóhm A. 1994, Pálné Kovács I. 1993). A politikai elit teljesen érthető módon minden eszközzel megpróbálja hatalma alá rendelni a civil szervezeteket és mozgalmakat. A civil szféra szervezetei valójában nem tudják megkerülni a pártokat, mert a transzformációs válság és a történeti előzmények miatt a civil társadalom nem tudja eltartani saját szervezeteit, ezért azok finanszírozásának forrásai a pártok és az önkormányzati elit által kontrollált alapítványok és állami vagy állami kezelésű pénzek (Bóhm 1998). A kilencvenes évek első felében 50.000 körüli civil szervezet körülbelül 20%-a működött a falvakban vagy a falvakért. A civil szervezetek 80-85%-a intézményi alapítású volt, mert a lokális társadalom intézményei, az iskolák, kórházak, egyesületek egyre kevesebb pénzhez jutnak a központi forrásokból, és a létrehozott alapítványok, egyesületek, társaságok elsősorban az intézmények pénzügyi problémáit hivatottak enyhíteni. Mégsem mondható azonban, hogy a polgárosodás autonóm intézményei lennének. Költségvetésük jobbra állami vagy önkormányzati forrásból származik, hatékony intézményei lehetnek például a lokális kultúra ápolásának, de működésükön keresztül a helyi elit szervezi, legitimálja, biztosítja hatalmát és befolyását, ezért nem a helyi auto-

nómia formálódásának segítői. A civil szektor az ezredfordulót követően sokat erősödött, de a civil szervezetek részvétele a területfejlesztésben inkább csak formális. A magyar vidéki kistérségek civil szervezetekkel való „lefedettsége” magasabb volt 2005-ben, mint a lengyel vagy a cseh, de a 60.000 bejegyzett és 47.000 ténylegesen működő kistérségi civil szervezetből csak mintegy 800 váltalt aktív résztvételt a területfejlesztési rendszerben (Kovách 2005).

A redistribúció változása az önkormányzatok szerepét növelte meg a rurális települések életében és fejlesztésében, mert a korábbinál sokkal nagyobb szerepet kaptak a szociálpolitikában és a települések fejlesztésében. 1990-ben az önkormányzatok funkcióját a gondoskodó önkormányzatoktól a vállalkozói önkormányzat irányába kívánták elmozdítani. A gazdasági redistribúció csökkentésével megnöttek az önkormányzatok szociális feladatai és költségvetése. A kisebb települések szociálpolitikai lehetőségeinek korlátját mutatja, hogy a városokban többszörös a helyben maradó, egy főre jutó személyi jövedelem- és iparüzési adó. Az államszocializmusban a kisebb és közepes nagyságú falvakban a mezőgazdasági termelőszövetkezetek voltak a legerősebb szervezetek, de 1990 után – a szövetkezetek hanyatlásával – a helyi hatalom az önkormányzatokhoz került. A posztoszocializmus első éveiben jelentős infrastrukturális fejlesztések történtek, ami az önkormányzatokat (és hatalmi elitjeiket) juttatta meghatározó szerephez a gazdaságban. Az infrastrukturális beruházások fejlesztési forrásait pályázati rendszerrel osztották szét, amelyben az önkormányzatok vehettek részt. A pályázatokon elnyert összegekkel az önkormányzati vezetők rendelkeztek, akik megrendeléseikkel erősíteni tudták pozícióikat a helyi társadalmakban.

Az önkormányzatok hatalmának megnövekedésében jelentős szerepet kap a rurális munkanélküliség, amelynek kezelésében, a segélyek szétosztásában, az ellenőrzésben vagy az új munkahelyek teremtésében a helyi közigazgatás látott el redistribúciós feladatokat (Oláh M. 1996).

Az állampolgárosodás és a civil autonómia a vidéki társadalmakban kettősséggel jellemezhető: a rendszerváltással megszűnt az államszocializmus lényegét jelentő kontroll a magánember és a magánszféra fölött, de a rurális települések lakossága – vagy legalább többségük – gazdasági autonómia nélkül csak részben gyakorolhatja állampolgári jogait, amelyek a formális jog szerint a demokratikus berendezkedésű politikai rendszerekhez hasonló módon és mértékben biztosítottak, mégsem vezettek a teljes állampolgárosodáshoz. A lokális elit összekapcsolódó gazdasági és politikai befolyása új hierarchiákat hozott létre, amelyet a civil társadalom intézmények hiányában nem tud ellensúlyozni (Pálné 2008).

A helyi elit összetételének és hatalmi kapcsolatainak újrendeződése a kilencvenes évek vidéki társadalmi változásának az egyik domináns eleme volt.

Az újjászerveződő elitcsoportok először az önkormányzati hatalmat szerezték meg (Bóhm 1999). Az önkormányzati elitek egészen 1998-ig a legfontosabb helyi elitcsoportnak számítottak, mert döntő szerepük volt a szociális segélyek folyósításában és a helyi gazdasági fejlesztésben is. Az állami infrastrukturális és egyéb fejlesztési támogatások elsődleges kedvezményezettjei az önkormányzatok voltak, és az önkormányzati elitek döntötték a gazdasági megrendelések fölött. A politikai pártok az ezredfordulóig kevésbé voltak jelen a vidéki önkormányzati politikában (Bóhm 1997). A kilencvenes évek közepétől jelentek meg a gazdasági elit képviselői az önkormányzatok körüli politikai hálózatokban, majd az ezredfordulóra fokozatosan átvették az ellenőrzést a helyi politika fölött (Csite-Kovách 2002). A 2002-es parlamenti választások kampányában és az azt követő összes választáson a politikai pártok is nagy aktivitással jelentek meg a helyi hatalom erőterében (Bóhm 2005). A lokális politikai aréna sokszereplős politikai hálózatok működésének terepévé vált. Az eredményes önkormányzatok kutatása szerint (Bódi-Bóhm 2000) a fejlesztési siker minden esetben egyfajta hatalmi koalíció eredménye volt. A hálózatosodás és a sokszereplőssé vált politikai színtér ellenére az ezredfordulót követően a vidéki politika uralmi pozíciót a helyi politikai és gazdasági elitek oligarchikus koalíciói ellenőrzik (Csurgó és társai 2010/1–2).

Az uniós csatlakozással és az uniós mintára bevezetett pályázati rendszerű forrásfelosztással a helyi hatalom, valamint az önkormányzatok működése körüli hatalmi hálózatok újra átrendeződtek. Az átrendeződés első következménye, hogy az önkormányzatok kapcsolatrendszere sokszereplőssé vált.

A projekt a szervezés, a menedzselés és a fejlesztési források újraelosztásának elsődleges formájává vált Európát követően a magyar fejlesztési rendszerekben is (Voszka 2006, Kovách 2007/3). A terület- és vidékfejlesztést a magyarországi fejlesztéspolitika – az uniós mintákat és szabályozást követve – elsősorban projekteken keresztül valósítja meg. A projektalapú fejlesztés jelentős területeken felváltotta a normatív elvű támogatási rendszert, amelyben az állami támogatások felosztása alanyi jogon, időről időre rögzített és kiszámítható, kalkulálható részesedés formájában történt. A költségvetési források megszerzéséért egyre növekvő arányban pályázni kell a meghirdetett projektek (kvázi) piacán.

A pályázati rendszer bevezetése módosította a legfontosabb szereplőcsoportok hatalmi viszonyait, és átalakította a hatalomgyakorlás módjait. A pártelitek, a gazdasági elit, a helyi és regionális elitek korábban egyértelműen hierarchikus hatalmi kapcsolatai összetettebbé és bonyolultabbá váltak. A projektosztály megjelenése és az intellektuális tőke felértékelődése tovább növelte a fejlesztési rendszer komplexitását. A projektosztály funkciója elsősorban a közvetítés a döntéshozók és a fejlesztési források felhasználói között, amely mindegyiknél szakértelmet, tudás- és kapcsolati tőkét igényel. Az új osztály nem ha-

talmi vetélytársa a politikai vagy a gazdasági eliteknek, de tudás- és intellektuális tőkéje birtokában befolyással rendelkezik a gazdaság működtetéséhez legfontosabb forrás, a pályázati pénzek felosztása és felhasználása fölött. Képes érvényesíteni saját érdekeit, önálló kapcsolathálókat működtet, ami a fejlesztési rendszerekben a hatalom további megosztásához vezet.

A fejlesztés összes szereplője új, korábban szokatlan feltételekkel szembesül, amelyet a biztonság és a kiszámíthatóság hiánya és a sokszereplős rendszer hatalmi és érdekviszonyaihoz történő alkalmazkodás szükségszerűsége határoz meg. A fejlesztés rendszerének átalakulása, az érdekek, szereplők, kapcsolatrendszerek pluralitása az új kormányzásra történő (government – governance típusú) váltást teszi szükségessé (Kovách 2001).

Új szereplők a helyi hatalomban Projektosztály, pályázati rendszer, hatalommegosztás

A projektésítést kísérő és kiegészítő összetett társadalmi, kulturális és hatalmi változások egyik következménye az elitcsoportok hatalmi kapcsolatainak átrendeződése, a projektosztály megjelenése és a tudásfelhasználás módjainak megváltozása (Kovách–Kučerová 2006, Csurgó és társai 2007 és 2008). A projektosztály az európai társadalmak új társadalmi csoportja, amelynek jelentős befolyása és hatalma van a projektalapú fejlesztési rendszerekben. A magyarországi önkormányzatok a projektek piacán szembesülnek az új osztály növekvő érdekeivel. Az önkormányzatok különböző anyagi és szellemi kapacitásaik, kapcsolattörőjük és tőkepozícióik következtében változatos módokon próbálnak eleget tenni a projektésítés kihívásainak. A pályázati rendszerben történő önkormányzati részvétel régióként igen egyenlőtlen, ennek megfelelően a projektosztállyal való kapcsolatuk és együttműködésük is eltérő. A leghátrányosabb helyzetben levő önkormányzatok alig vesznek részt a pályázatokban, és kevéssé igénylik a projektosztállyal történő együttműködést. Más esetekben az önkormányzat alkalmazottjai és választott tisztségviselői készítik a pályázatokat, és válnak időlegesen a projektosztály tagjaivá. A projektosztály és az önkormányzatok együttműködésére leginkább a nagyobb, több település részvételével történő pályázatok elkészítésekor és irányításakor kerül sor. A projektosztály részvétele a civil intézmények pályázataiban erőteljes azokban az esetekben is, amikor a nem közhatalmi intézményeket az önkormányzat hozza létre. A projektosztály felemelkedésének egyik lényeges oka az önkormányzati feladatok kiszervezése a civil intézményekhez és a piaci cégekhez. A projektosztály fogalmi meghatározásával és az új társadalmi csoport társadalmi, hatalmi jellemzőinek leírásával a közelmúltban több tanulmány is foglalkozott (Kovách–Kristóf 2005/1

és 2007, Kovách–Kučerová 2006, Kovách 2007b). Ezek a munkák a projektosztály létrejöttét egyértelműen a projektesítés általánossá válásával és a pályázati úton történő forrásfelosztás elterjedésével hozták kapcsolatba.

A projektosztály megjelenése hatalmi változások sorozatát indította el (Kovách–Kristóf 2005/1). A szakértőknek, tervezőknek, menedzsereknek gazdasági, társadalmi céljai, valamint jövedelmük biztosítása miatt alapérdeke a projektek folyamatos kiírása és a helyi szereplők „projektesítése” (azaz a projektekben történő részvételük). Ennek megfelelően befolyásolják a projektek kiírását, céljait, a pályázatok formai elemeit és a helyi szereplők részvételét. Mivel a projekteken keresztül áramoltatott összegek szinte kizárólagos forrásai a fejlesztéseknek, a projektek felett befolyást szerző projektosztály valós gazdasági és társadalmi hatalommal rendelkezik, ami egyfajta hatalommegosztáshoz vezet a politikai osztályokkal és a gazdasági elittel. A hatalommegosztás a projektosztály és a döntéshozók, valamint a forrásfelhasználók között is érvényesül. A projektosztály közvetlenül és közvetetten részt vesz a fejlesztési források felosztásának ellenőrzésében, és ezzel a közhatalmi szereplők, a politikai döntéshozás és végrehajtás hatalmából részesedik. Az állami adminisztráció csak a projektosztály tevékenységén keresztül tudja intézményi és személyes érdekeit érvényesíteni a pályázati rendszerben. Az önkormányzati hatalom megosztása a projektosztály feltűnésének egyik legerőteljesebb következménye. Az önkormányzatok finanszírozásában gyorsan növekszik a pályázati projektből származó, illetve pályázati formában felosztott források aránya. A projektosztály – szerepet vállalva a projektek felkutatásában, pályázásában és a projektek lebonyolításában – olyan feladatokat vesz át, amelyek korábban kizárólagosan az önkormányzatokhoz tartoztak. Az önkormányzatok közhatalmi testületei csak részbefolyással és részellenőrzési joggal bírnak a projekthalapon felhasznált pénzek fölött, és hatalmuknak egy része a projektosztályhoz kerül. A civil szektor intézményei kényszerűen is a projektosztály részévé válnak, a magáncégek pedig az esetek nagy részében csak a projektosztály közvetítésével jutnak fejlesztési forrásokhoz. A hatalommegosztás egyértelműen a pályázati rendszer és a közhatalom pluralizálásához vezet, ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy mindez nem automatikusan jelenti a rendszer demokratizálását vagy éppen a döntési folyamatok decentralizálását.

A közvetítő szereplők

A vidéki javak és szolgáltatások egyre inkább a városi fogyasztók igényei szerint kerülnek értékesítésre. Ezeknek a javaknak és a szolgáltatásoknak a projektformában vagy más módokon történő áramoltatásában a közvetítő szereplők töltenek be kulcspozíciót. A vidéki termelők és a városi fogyasztók, a döntéshozók és a forrásokat felhasználók közötti közvetítő csoportok szerepe, valamint a vidéki javak és szolgáltatások áramlásának mechanizmusa olyan új hatalmi dimenziót hozott létre, amely jelentős mértékben járult hozzá a helyi hatalom szerkezetének, a hatalmi kapcsolatoknak és a vidéki közösségek autonómiájának változásához.

A vidéki társadalmat érő hatások, mint például a migráció vagy a turizmus, valamint az új típusú kormányzati beavatkozások, a vidék- és területfejlesztési politikák társadalmi és politikai következményei a helyi hatalmi viszonyok átstrukturálódásához és a helyi társadalmak átrendeződéséhez vezetnek. A jelenkori vidéki Európa hatalmi viszonyairól tíz országban készített tanulmányok szerint a vidékfejlesztési rendszerben egy új, a közvetítői szerepe révén felemelkedő csoport jutott befolyáshoz (Halfacree–Kovách–Woodward 2002). A projektosztály elmélete (Kovách–Kucerová 2006, 2009, Kovách 2007/3) e felemelkedő társadalmi osztály közvetítő funkcióját emeli ki az állami és részben a privát fejlesztési források elosztásában, a javak, az ideák, a tudás és a hatalom transzfereiben.

A közvetítő szereplők anyagi, pénz- vagy intellektuális javakat áramoltatnak a vidékiek (helyiek) és a kívülállók (a javak városi fogyasztói) között, és/vagy képesek befolyásolni a vidékfejlesztési vagy környezetvédelmi fejlesztési források elosztását és használatát. A projektosztály és a közvetítő szereplők csoportja között nagy az átfedés. A projektosztály társadalmi, gazdasági pozíciójának legfontosabb ismérve a közvetítés a projektforrásokról a döntéshozók és a forrásokat felhasználók között. A közvetítő szereplők nem okvetlenül a projekt mint kötött tevékenység keretei között működnek. A projektosztály tagjai mindenképpen közvetítő szereplők, a közvetítő szereplők azonban nem feltétlenül tartoznak a projektosztályhoz.

A vidéki termelők, valamint a nagyobbbrészt nem helyi fogyasztók közötti közvetítés fölötti ellenőrzés végső soron hatalmi pozíciót és befolyást jelent. A közvetítők az esetek jelentős részében nem helyi szereplők. A vidékfejlesztésbe történő európai uniós és nemzetállami beavatkozás miatt a közvetítők szerepe kulcsfontosságúvá vált (Ray 1998, Picchi 2003). Derksen és Bock (2007) mutatta be, hogy a közvetítők menedzseri pozíciója a vidéki társulásokban és együttműködési hálózatokban a politikai tőke forrása. A közvetítői tudáshasználat a hatalmi pozíció megalapozója a fenntarthatósági programok megvalósítása során (Csurgó és társai 2007 és 2008).

Az EU-s és nemzeti vidékfejlesztési programok megváltoztatják a helyi hatalmi viszonyokat, felerősödik a helyi társadalmak életébe történő külső beavatkozás, és új hatalmi pozíciók jönnek létre, amelyek legfontosabb képviselői a közvetítő szereplők. A hatalmi hálózatok vidéki és városi szereplőinek a kapcsolatait a közvetítő szereplők uralják, akiknek a részvétele a helyi javak és szolgáltatások fejlesztésében mindig valamiféle beavatkozást jelent, függetlenül attól, hogy az intervenció pozitív vagy negatív következményekkel jár.

Projekt és hatalom

Az új kormányzás szükségességének egyik oka a projektformájú szervezés és hatalomgyakorlás általánossá válása. A fejlesztéspolitika általános projektessége, mely az Európai Unió tagállamaiban előrehaladt folyamat (Sjöblom 2006), a kormányzás új formáiban szerephez jutó, nagy számban megjelenő ideiglenes szervezet kontrollja iránti kormányzati igénynek az egyik következménye. A projektformájú szervezés szoros kapcsolatban van az időlegesen használt tudásformák, illetve az ideiglenesen és korlátozott ideig működő szervezetek gyors elterjedésével (Sjöblom 2006). Az adminisztráció reformjai és funkcióváltozásai miatt az állami/önkormányzati feladatokat az ideiglenes (stabil költségvetéssel és állandó, hosszú távon rögzített feladatkörökkel nem rendelkező) intézményekhez szervezik ki a projekteken keresztül. Az ideiglenes szervezetek bevételei az állami, európai vagy éppen a piaci projektekből pályázati technikákkal szétosztott fejlesztési forrásokból származnak. A hagyományos kormányzati szervezetek tevékenységét is egyre nagyobb arányban projektessítik. A projektmenedzsment és az átmeneti, ideiglenes érvényű szervezés szinonimaként jelennek meg a tanulmányokban. Az állandó feladatokkal, költségvetéssel és személyzettel nem rendelkező ideiglenes szervezetek folyamatos külső forrásfüggősége idézi elő és állandósítja a tudás, az információ és a fejlesztési források körforgása, cseréje iránti igényt (Klijn 1997).

Az Európai Unió támogatási alapelvei, az ellenőrizhetőség és a partnerség kezdeményezése és a fejlesztési források szétosztásával kapcsolatos döntések legitimizálása miatt a támogatott tevékenységformák döntő többségét projekt-ként határozzák meg. Az Európai Unió nem rendelkezik nagyobb hivatali apparátussal (Böröcz–Sarkar 2005), ezért fejlesztési céljait projekteken keresztül valósítja meg. A projekt a transferek szervezésének és irányításának formája, valamint a vidékfejlesztési eszmék és gyakorlat összekapcsolásának szervezési módja. A projektek a közvetítők a nemzetközi rendszerek, a nemzeti adminisztráció szintjei és a projektek szereplői között, és hozzájárulnak az uniós politikák elfogadtatásához a tagállamokban (Boonstra 2006). A legitimizálási folyamat

számos szereplő bevonásával és érdekegyeztetésével jár, és új politikai–közigazgatási eljárásokat indít el.

Sjöblom szerint a projekteknek szerteágazó stratégiai funkciói lehetnek, amelyek a tudás és az információáramlás során keletkeznek, illetve megszabják a szervezetekben és a résztvevő szereplők orientációjában a változások feltételeit (Sjöblom 2006).

A fejlesztési piacok résztvevői a projekten keresztül jutnak a fejlesztésre szánt közpénzekhez, ami sok esetben a fejlesztési célok megvalósításának az egyetlen finanszírozási lehetősége. A fejlesztési célok megvalósításán túl a projekteknek más, a hatalommal és kormányzással összefüggő funkció is vannak (Kovách–Kristóf 2005/1, Sjöblom 2006).

Az állami (és uniós) adminisztráció legnagyobb változása a régi uniós tagállamokban a projektelés, amely olyan jelentős mértékű, hogy az elemzők a jóléti állam projektállammá válásáról írnak (Sjöblom 2006, Sulkonen 2006). Az állami/önkormányzati feladatok ideiglenesen működő szervezetek projektjeivé történő kiszervezése hatalommegosztást hoz létre. A kormányzó elitek projektek feletti hatalmából a projektek lebonyolítását végző szakértői, menedzseri, tervezői csoportok is részt kapnak (Kovách–Kristóf 2005/1).

A hagyományos kormányzási formákról a projektalapú kormányzásra történő váltás demokratikus veszteséghez és irányítási problémákhoz vezethet (Temmes 2006). A közhatalom ellenőrzése gyöngül a projektekre szervezett fejlesztéspolitikai forrásallokációs rendszere fölött, ugyanakkor növekszik a projektek kiírását, az ellenőrzési és döntési folyamatot irányítani tudó bürokratikus szervezetek befolyása. A redistribúciós folyamat ellenőrzése részlegesen kikerülhet az országgyűlésnek és a számvevőszéknek elszámolással tartozó, közhatalmat gyakorló intézmények fennhatósága alól (Kovách 2000).

A régebbi EU-tagállamokban a hagyományos kormányzati technikák projektelésre alapozott átalakítása először a részvételi redistribúció (Kovách 2000) kiterjesztésével járt, amelyet a közigazgatási elitek később tudtak csak ellensúlyozni a forráselosztási rendszerek részleges újrabürokratizálásával. Az új rendszer bevezetése azonban az állami adminisztráció meghatározó részét is projektessítette, és jelentős részben hozzájárult egy új, a projektelés fölötti hatalommegosztásban érdekelt társadalmi osztály, a projektosztály létrejöttéhez (Kovách–Kučerová 2006, Kovách 2007/3). Az új tagállamokban a hatalommegosztás nem teljesen egyértelmű, mert az újrabürokratizáció következtében a hatalmi elitek közvetlenül, a projektelés mellőzve osztanak szét jelentős állami forrásokat a projektalapú forrásfelosztás mellett (Kovách–Kučerová 2006). A hagyományos, állandó bürokratikus intézményekkel rendelkező, erősen központosított minisztériumi irányítási modell érvényessége lejárt, és a projektessített kormányzási technikákat csak azokon a területeken és módokon vezeti be a bürok-

ratikus elit, amelyeket továbbra is a befolyása alatt tud tartani. A két kormányzási modell azonban egyidejűleg csak korlátozott sikerrel működtethető, és az újrabürokratizálás mindkét kormányzási módban működési zavarokat okoz. A központi kormányzás az újrabürokratizálást követően sem tudja közfeladatait megfelelően ellátni, és fejlesztési céljait időben megvalósítani, a projektessített kormányzási mód pedig veszít reflexivitásából. A túlbürokratizálással nehezen ellenőrizhető, zavaros állapotok keletkezhetnek, amelyben megnőhet a szereplők individuális és kodifikált normáktól eltérő érdekérvényesítése. A civil intézmények az általános forráshiány miatt továbbra is az állami adminisztráció és a politikai elitiek függőségében maradnak, érdekeiket pedig áttételes politikai módokon tudják megjeleníteni és esetlegesen érvényesíteni.

A projektessítés egyik stratégiai funkciója az állam legitimizálása és újrafarmálás. A sikeres projekt mint kormányzási technika az állam (és az államhatalmat gyakorlók) legitimizálását erősíthetik. A projektek további funkciója a forrásfüggőség kezelése, a szimbolikus politizálás és a konfliktuskezelés. A helyi és nem helyi szereplők gazdasági érdekegyeztetése egyre inkább a projektek keretei között történik. A hatalmi változások a projektek technikájával kezelhetőek, mert ahol a közjavak részleges újraosztása a fejlesztési projekteken keresztül egyfajta érdekegyeztetéssel és az új szereplők bevonásával valósul meg, ott a hatalmi rendszer és a hatalmi hálózatok nagyobb változások nélkül üzemeltethetők.

A projekten keresztül történő politikai beavatkozás, a legitimizálási folyamat, a fejlesztés szervezése és az érdekek egyeztetése összekapcsolja a tudáshasználatot és a hatalmat. A tudás birtokosainak részvétele a fejlesztésben azt eredményezheti, hogy egy új menedzseri csoport születik, és a helyi szereplők (beleértve az önkormányzatokat is) elsősorban ezeken a közvetítőkön keresztül tudják a fejlesztési forrásokat felhasználni (Andersson 2006, Sulkonen 2006).

A fejlesztési projektek tervezése és szervezése, valamint a forrásokért történő pályázás kényszerének a következménye, hogy a tudásformák felhasználása a legfontosabb társadalmi tőkévé vált. A fejlesztési programok, elképzelések és imázsok tervezéséhez, a pályázatok megírásához és lebonyolításához sajátos tudás és intellektuális tőke szükséges. Egy nemzetközi összehasonlító kutatás tanúsága (Csurgó és társai 2007 és 2008) szerint a projekt a résztvevők között hatalmi viszonyokat hoz létre, és hatalma van a résztvevők fölött. A projekteken résztvevők és a fejlesztés forrásainak felhasználásából kimaradók között új típusú társadalmi egyenlőtlenség jön létre.

A projekten belüli hatalmi kapcsolatrendszer a szereplők aktívan felhasznált gazdasági, kapcsolati tőkéinek és fejlesztési céljainak, valamint a tudásfelhasználással érvényesített hatalmi pozícióknak a függvénye. Sjöblom szerint a szereplők projektben való részvételét a gazdasági célok és a hatalmi viszonyok legitimációja motiválja. A hatalmi pozíciók viszont azokon a jól kidolgozott straté-

giákon keresztül érvényesíthetők, amivel a szereplők hatalmuk megerősítésére vagy a lehetséges ellenállásra törekszenek, és erre a tudásfelhasználás kínál elfogadható lehetőséget. A hatalmi célú tudásfelhasználás a fejlesztési projektekben az uralkodó hatalmi pozíció és a hierarchikus tudásközvetítés, az alulról építkezés képességén alapuló tudás és a szereplőkörpontos hatalmi struktúra, a tudásmozgósítás, az együttműködés és a formálisan demokratizált hatalmi viszony, valamint az értékvezérelt tudás és a szereplők feletti intellektuális hatalom együjtjárását teremti meg. A projekt az a keret, amely a szereplőket a tudásfelhasználáson keresztül hatalmi kapcsolatokba zárja.

Az agrár- és vidékfejlesztés az Európai Unió fejlesztéspolitikai rendszerének kiténtetett területe. Napjainkig megkülönböztetett figyelmet és kiemelt uniós támogatást kap annak ellenére, hogy a Közös Agrárpolitikát állandó és egyre erőteljesebb kritika éri, többek között a felhasznált összegek nagysága és hatékonysága miatt (Brouwer–Lowe 2000). A mezőgazdasági támogatások és a vidékfejlesztés (és a területfejlesztés kapcsolódó elemei) egymást sok ponton átfedő fejlesztési rendszerek, melyeknek elvei és gyakorlata többször is változtak az EU történetében (Halmai P. 2004, Kovács T. 2003). A mezőgazdasági támogatásokat is magába foglaló komplex vidékfejlesztés a Közös Agrárpolitika reformjait követően is a legutóbbi időkig jelentős összegeket kap az uniós költségvetésből (Halmai 2004, Roeder-Rynning 2006). A gazdaságok összbevételének jelentős hányada az uniós forrásokból származik. A termelés, a feldolgozás, az értékesítés legtöbb részletét uniós jogszabályok vagy azokra hivatkozó tagállami rendelkezések szabályozzák. A lobbizásnak és az érdekképviseletnek az erőteljes reguláció és (külső) forrásfüggőség következtében a mezőgazdasági termelők és a vidékfejlesztési szereplők számára a piacképességhez hasonlítható jelentősége van.

Érdekérvényesítés

Az agrár- és vidékfejlesztési érdekérvényesítés az uniós és tagállami/regionális fejlesztési rendszerek összes színterére kiterjedhet. A lobbizás sikere e színterek összetett és különleges működéstörvényeiben történő eligazodástól függhet. A fejlesztési források elosztása és a szabályozás az uniós, nemzeti, regionális és helyi szinteken történik. Fertő Imre az agrárpolitikai lobbizás szempontjából különbséget tesz az uniós és nemzeti szint között (Fertő 1999/3), amelyekhez célszerű hozzárendelni az elemzésben a regionális és helyi szinteket is.

A szakirodalom egy része komplexitása ellenére is egységesnek értelmezhető rendszernek tekinti az EU fejlesztési gyakorlatát és az uniós mintát követő tagállami politikákat az érintett területeken (Ray 2001). A szerteágazó agrár- és

vidékfejlesztési célok megvalósításához az unió kettős fejlesztési módszert alkalmaz: a piacgazdasági reguláció elemei kombinálódnak a koordináció és a menedzsment új típusú redisztribúcióvá szervezett mechanizmusával, illetve más, nem piacgazdasági akciókkal (Osti 2000). Az agrárközgazdasági munkák is számolnak a kettős (redisztribúciós és piaci) szervező elvek érvényesülésével (Halmai-Elekes 2005). Az unió maga is az agrár- és vidékfejlesztési rendszer egyik szereplője. Sokkal nagyobb befolyása van a rendszer működtetésére, az áruk, a fejlesztési források és gyakorlatok, valamint a tudásjavak áramoltatására, mint a nemzeti bürokráciáknak és az érdekcsoportoknak. Az unió kezdeményezésére indított vidékfejlesztési programokban a bürokratikus központok más szereplőkkel is megosztják a hatalmukat a forrásfelosztás és ellenőrzés területén. Az uniók regulációval létrehozott részvételi redisztribúció (Kovách 2000) minden közreműködő számára érdekérvényesítési lehetőséget biztosít.

Az európai mezőgazdaság- és vidékfejlesztési rendszer egymással gyakran rivalizáló szereplők érdekcsoportjainak a hálózata. A mezőgazdasági termelők minél nagyobb, minél egyszerűbben és gyorsabban kifizetett támogatások elérésében érdekeltek. Az unió és nemzeti bürokráciák az agrártámogatásokat érő politikai kritikák következtében erősödő legitimitációs kényszer miatt egyre több adminisztratív szabályozót alkalmaznak, ami lehetővé teszi a támogatások rendszerének fenntartását, ugyanakkor jelentősen megnehezíti a forrásokhoz történő hozzájutást. A régi uniók tagállamok agrárpolitika-arányában a legnagyobb befolyással a családi gazdaságok érdekeit képviselő gazdaszervezetek, parasztszövetségek, illetve az ezekkel szorosan együttműködő, elsősorban konzervatív-kereszténydemokrata-centrista pártok (pl. Németországban a CDU/CSU, Finnországban a Centripárt) rendelkeznek (Csité-Kovách 2002). A családi gazdaságok érdekvédelmét több, jól szervezett nemzetközi szövetség látja el, mint például a Mezőgazdasági Szövetkezetek Közösségi Szervezete (COGECA), a Mezőgazdasági Szövetségek Szervezete (COPA), a Fiatal Európai Farmerek Szervezete (CESA), a Fogyasztói Szervezetek Szövetsége (BEUC) (Greer 2005). A minisztériumi szakapparátus, az egyetemi-kutatóintézeti hálózat, a nemzeti agrárigazgatás szervezetei, az agrobusiness, valamint az érdekképviselők és a „vidék” politikai pártjai között folyamatos az együttműködés, amely konszenzuson alapul, és kooperációval jellemezhető.

Magyarországon az agrárpolitika-hálózatot – szemben az EU más tagállamaival, beleértve a 2004-ben csatlakozókat is – nagyobb belső konfliktusok jellemzik, amelyek megnehezítik a belföldi érdekérvényesítést és az uniók lobbizási lehetőségeit is. A magyar agrárpolitika-hálózat duális jellegű, a „családi gazdaság” és a „nagyüzemi” koalícióból áll össze, és a két rivális koalícióban mind az érdekképviselők, mind pedig a politikai pártok jelen vannak (Csité 2005).

Az 1998 és 2002 közötti kormányzat deklarált elvei szerint a családi kisüzemeket támogatta. A gyakorlati kivitelezés szakszerűtlensége és baklövésai, az agráriumot és vidékfejlesztést körülvevő politikai zűrzavar viszont aligha kedveztek egyetlen üzemnagyságtípushoz tartozó gazdaságnak is. 2002 után végül is a „nagyüzemi” koalíció egyes frakciói bizonyultak sikeresnek. Az utolsó percekben, még 2004 májusa előtt, megszervezték és elfogadtatták a törvényhozással az alapvető törvényeket, és ezért volt viszonylagos sikerrel végrehajtható technikai értelemben az uniós agrárintegráció. Politikai nyomásuk hatására került sor a SAPARD-program felgyorsítására, fejlesztési összegeinek pályázatására és szétosztására. A SAPARD-pénzek felosztása korábban jelentősen késett, és fennállt annak a veszélye, hogy a mezőgazdaság és a vidékfejlesztés elveszti a jelentős fejlesztési forrásokat. A felhalmozódott támogatási összegeket végül néhány hónap alatt osztották szét pályázatok útján, elsősorban a mezőgazdasági nagyüzemi gazdálkodást lehetővé tevő és a nagy integrátor szervezetek közreműködésével beszerzett gépekre költve azt. A csatlakozásnak az erősebb lobbicsoportok nyomására végrehajtott lebonyolítása természetesen azzal a következménnyel járt, hogy az leginkább a „nagyüzemi” koalíció érdekei szerint történt meg. A nagyüzemi lobbí azért aktivizálódott, mert nem bízott abban, hogy a politikai érdekek és saját bürokratikus szervezetének tehetetlenségi hálójából kiszabadulni nem tudó FVM előkészíti és lebonyolítja az uniós csatlakozást. A következmény a nagyüzemi termelésben és a kisebb egységek termelési, kereskedelmi integrálásában érdekelt lobbicsoportok érdekérvényesítése és a mezőgazdasági termelés össz volumenének az emelkedése volt, először 1990 után. A „nagyüzemi” lobbí ugyanakkor maga is gyakran kereszteződő szektoriális és regionális érdekek szerint tagozódik. A „nagyüzemi” lobbí legfontosabb politikai partnere – minden érdekütközés ellenére – az MSZP volt. Felismerve ezt 2010-et követően a FIDESZ és koalíciós partnerei új nagybirtokos/nagybérelő réteg megerősítését végzi az állami földek haszonbérletének és az uniós források célzott kihelyezésének a segítségével (Kovács 2016).

A „családi gazdaság” koalíció nagyon vegyes szakmai, foglalkozási összetételű. Alkalmi együttműködések és konfliktusok szerint megosztott: a „nagyüzemi” koalícióval összehasonlítva esetükben nem az érdekképviselletekről, hanem a politikusok által dominált érdekcsoportról van szó (Csíte 2005). A nagyüzemi koalícióval szembehelyezkedő kutatók és felsőoktatási szakemberek inkább a komplex vidékfejlesztés és a „zöld” értékek képviselői. 1998 és 2002 között a családi gazdaságokat a legfontosabb mezőgazdasági üzemfajtának tartó és – legalábbis elviekben – a kisüzemeket képviselő politikusok vezették a minisztériumot, de a „családi gazdaságok” érdekcsoportja belső megosztottsága és a szükséges (politikai) szakértelem hiánya miatt még abban a négy évben sem volt sikeres (Csíte 2005). A „családi gazdaságok” érdekcsoportja az uniós

csatlakozást követően vált politikailag igazán aktívvá. Több demonstrációt is szerveztek, a legnagyobb (traktoros blokád) hetekig tartott Budapesten. Az érdekvényesítési csoport az uniós pénzek kifizetésének gyorsítását, magasabb agrártámogatásokat követelt, és céljait részben el is érte. A MAGOSZ vált egyértelműen a „családi gazdaságok” érdekcsoportját vezető szervezetté. A 2006-os országgyűlési választások kampányában a MAGOSZ vezetői politikai szövetséget kötöttek a Fidesz-MPP-vel, és vezetői a Fidesz-MPP parlamenti képviselői voltak. 2010 után a MAGOSZ vezetői a közhatalom intézményeibe beépülve erősítették meg politikai befolyásukat, és a MAGOSZ ezzel sokat veszített érdekképviseleti jellegéből. A korábban szervezett, mozgalmi jellegű akciók egy része – például a szociális bolthálózat kezdeményezése – kifulladt a hatalomra jutást követően.

Magyarországon a mezőgazdasági politika hálózatai mellett a kilencvenes években egy újabb hálózat is létrejött: a vidékpolitika-hálózat (Csite 2005). A vidékfejlesztés a napi politikai viták egyik központi fogalmává vált. A pártpolitikai küzdelmek mellett azonban egy alulról építkező folyamat is megindult az országban a kilencvenes évek közepén: a falvakban, kistérségekben vidékfejlesztéssel foglalkozó civil kezdeményezések országos politikahálózatát szervezése (Nemes 2003, Csite 2005). A helyi kezdeményezések országos hálózatává szervezése a közösségi gazdaság fejlesztésében, a helyi munkahelyteremtő programokban és a teleházak létrehozásában ismertté vált szakemberek munkájának az eredménye (Csite 2005). A vidékfejlesztés pártokon és érdekvédelmi szervezeteken kívül maradó civil társadalmi mozgalommá vált. A vidékfejlesztők országos hálózatává alakítása 1998 tavaszán/nyarán a vidéki civil szervezetek országos érdekképviseleti szervezetének, a Vidék Parlamentjének létrehozásával történt meg. A Vidék Parlamentje évekig a civil szektor első számú reprezentánsának számított, elnöke sok jelentős fórum meghívottja volt, képviselői véleményt nyilvánítottak a fontosabb kérdésekben. Mintegy hat-nyolc éves aktív működést követően – döntően 2006-tól – a második Gyurcsány-kormány időszakában a Vidék Parlamentje személyi és politikai okok miatt gyakorlatilag eltűnt a magyar politikai életből.

Csite András elemzése szerint a három vidéki politikahálózat („nagyüzemi”, „családi gazdaság” és „vidékfejlesztők”) különböző társadalmi beágyazottsággal, társadalmi erőforrásokkal és befolyási potenciállal rendelkezett. A „nagyüzemi” politikahálózat helyi bázisát a volt szövetkezetek, illetve állami gazdaságok magas fokon képzett és jó politikai/szakmai kapcsolathálóval rendelkező agrár-értelmisége alkotja. Ezen változtatott a populista kormányzat a földhaszonbérletek és az uniós támogatások politikai célú felhasználásával 2010-et követően. A „családi gazdaság”-ok hálózata a nagyobb családi gazdálkodókból, illetve a helyi konzervatív pártszervezetek tagságából állt. A „vidékfejlesztőkhöz” a vidéki

nem-agrár értelmiség (népművelők, tanárok, igazgatási dolgozók) és a városi szakértők, alapítványok és egyre inkább a fiatal diplomások tartoztak (Csire 2005).

A „vidékfejlesztők” politikailag aktív hálózata gyakorlatilag megszűnt 2010 után. A „családi gazdaság”-ok hálózatának szervezetei a NER politikai rendszerébe tagozódtak be. Reprezentánsai politikai tisztségeket kaptak, az agrárkamara lényegében elvesztette érdekvédelemértékesítési funkcióját. A „nagyüzemi” hálózat sem működik szervezett politikai erőként. A nagybirtokosok érdekvédelemértékesítése informális módokon, egyéni egyezkedések formájában történik. A vidék képviselője részlegesen visszakerült az agrárminisztériumba, amely viszont kizárólag agrárügyekkel foglalkozik. A Nemzeti Vidékfejlesztési Hálózat néhány évig széleskörű támogatást biztosított vidéki rendezvényeknek, fejlesztési programoknak (Czibere [szerk.] 2016). Később a szervezetet és vezetését átalakították, és a szakemberek helyére jobbára politikusok és egyházi vezetők kerültek. Az MNVH civil jellege jelentősen csökkent. A vidék erőtlenség/települési érdekvédelemértékesítésének a színtere a központosított közigazgatási és redistribúció projektessé vált rendszerébe.

A magyar társadalom paraszttalanítása

A magyar társadalom legnagyobb történelmi változása a hagyományos parasztság eltűnése, aminek az elemzése a „paraszttalanítás” fogalmának bevezetésével és használatával történt. A 20. század közepén a magyar felnőtt lakosság közel fele (a földtulajdonnal rendelkező parasztok, bérmunkások és családjaik tagjai) a mezőgazdaságban dolgozott. 2001-re a mezőgazdaságban teljes munkaidőben foglalkoztatottak aránya az alkalmazásban állók teljes létszámának 7,2%-ára, 2008 első félévére 4,4%-ára, 175 300 főre csökkent (KSH-stADAT, 2009). A mezőgazdasági termelés részidős változataiban történő részvétel sokkal kiterjedtebb. 2001-ben a KSH-adatok szerint 1 795 000 háztartás foglalkozott valamilyen szinten élelmiszer-termeléssel (960 000 háztartás volt a KSH-gazdaságméretet elérő, míg 835 000 a gazdaságküszöb alatti adatszolgáltató (Kasza-Lakatos 2006). Egy 2005-ös felvétel szerint a magyar felnőtt lakosság 51,3%-a bizonyult „agrárérintettnek” (a kategória és a vizsgálat leírása: Kovách–Kelemen 2006). Az előbb idézett foglalkoztatottsági adatok szerint azonban a mezőgazdasági szektor 1990 után felgyorsuló jelentős visszaesése következtében a történelmi parasztság nem létezik többé. A modernizálás és az alkalmazkodás állandó kényszerei és a hatalmi elit korszakról korszakra más jellegű, de a paraszti, mezőgazdasági tömegek érdekeit kevésbé integráló hatalomgyakorlása ismétlődő politikai/állami intervenciókhoz és ezek következményeként a magyar társadalom „paraszttalanításához” vezettek.

A „paraszttalanítás” nem csupán a mezőgazdasági, hanem a teljes jelenkori vidéki társadalmi változás fogalmi kerete. A strukturális pozíciók egymáshoz kapcsoltsága és összetorlódása miatt a nemrégiben még legnagyobb vidéki társadalmi alakulat, a mezőgazdaságból élő népesség hanyatlása az egész vidéki társadalom mélyreható átalakulását eredményezi.

A „paraszttalanítás” időről időre különböző tartalommal jelenik meg a magyar és a nemzetközi irodalomban is. A „paraszttalanítás” fogalmának a használata a következőkben a Europe's Green Ring (Granberg–Kovách–Tovey 2001) kötet értelmezése szerint történik. A történelmi parasztság eltűnését európai összehasonlításban elemző kötet szerzői-szerkesztői szándéka és a megjelent kritikák

és ismertetések nagyobb része (Buller 2003, Burger 2003) szerint is új szempontokat adhat a „parasztalanítás” elemzéséhez. A kötet szerzői azért vezették be a „Green Ring” fogalmát, hogy kiemeljék a hasonlóságot, ugyanakkor bemutassák a kétségtelen különbségeket is a megkésett fejlődésű területek agrárnépességének jelenkori történetében. A Green Ring országaiban, az európai fejlődésközpontoknál később iparosodó európai területeken, így Kelet- és Közép-Európában, a skandináv és finn térségek jelentős részében, a mediterrán régiókban, Izlandon és Írországban a mezőgazdaság a gazdaság kiterjedt szektora, a parasztság a társadalom legnagyobb létszámú társadalmi csoportja volt a 20. század közepéig. A század második felében a markáns és jellegzetes paraszti jelenlét jelentősen csökkent. Az európai integráció és a mezőgazdaság modernizálása, valamint a szocialista és posztzocialista korszak hasonló eredményhez, az agrárnépesség nagyarányú csökkenéséhez és a történelmi parasztság eltűnéséhez vezettek. A paraszti állapot és a parasztalanítás északi, ír, mediterrán, kelet- és közép-európai változatai eltérő jegyekkel (is) rendelkeznek. Az összehasonlítás pontosan arra ad alkalmat, hogy érthetőbbé váljon, miben és miért volt más a parasztalanítás Közép-Európában. A végeredmény ugyanis minden országban hasonló: a 20. század végére eltűnnek Európából a parasztként azonosítható társadalmi csoportok. Az irodalom jelentős része szerint a Romániában, Bulgáriában és más posztzocialista országokban a dekollektivizáció következtében visszaálló kisbirtokszerkezetet sem lehet „vissza-parasztosodás-ként” értelmezni (Leonard–Kanef 2002, Gagy 2005).

Az EU tagállamaiban a hatvanas években még 23% volt a mezőgazdaságban alkalmazottak munkaerőpiaci részesedése, ami a kilencvenes évekre 10% alá esett (Black–Buller–Hoggart 1995, Granberg–Kovách 1998). Néhány balkáni országot kivéve hasonló változás történt a posztzocialista területeken is (Kovách 1994). A mezőgazdasági foglalkoztatottság az unióban tovább csökkent a 21. század elején (mintegy 5%-ra). Az EU tagállamaiban a mezőgazdasági népesség csökkenése az összes foglalkoztatotton belül a legutóbbi években – az unió bővítése után – is folyamatos volt. A mezőgazdasági népesség aránya csak Görögországban, Lengyelországban, Litvániában és Lettországban 10% fölötti, Romániában pedig (még 2008-ban is) a foglalkoztatottak egyharmada. A csökkenés a Green Ring országaiban különösen gyors volt (Burgerné 2001). Portugáliában például 1980 és 2001 között 28,6%-ról 10,9%-ra (Moreira–Rodrigo 2001, Fóti–Lakatos 2006), Spanyolországban 1976 és 1998 között 22,3%-ról 7,8%-ra, majd 2001-re 6,5%-ra esett a mezőgazdasági foglalkoztatottság (Oli-va–Camarero 2001).

Az ezredfordulóra az agrárium és a vidék az európai modernizációs központokban is jelentősen megváltozott (Mormont 1990). Mendras (1970) Franklin (1969) és mások már negyven évvel ezelőtt az európai fejlődésközpontok pa-

rasztságának eltűnéséről írtak. A „később érkezők” társadalmában a korábbi agrár- és paraszti dominancia miatt a mezőgazdasági termelés és a termelők világának gyökeres átalakulása a 20. század második felének teljes társadalomszerkezetét meghatározó folyamat. Egy-két évtizeddel az ezredvég előtt a Green Ring államaiban még értelmesnek tűnt a vidéki társadalom egyes csoportjainak parasztként történő azonosítása, míg napjainkban ez már hiábavaló vállalkozás lenne.

A „paraszt” fogalma a magyar társadalomban

A „parasztnak” a magyar köznyelvben is összetett jelentése van. Az erőteljesen negatív mellékjelentés a közép-kelet- és dél-európai nyelvekéhez hasonló. Nem véletlen, hogy a „parasztal” szemben a „kiszgazda”, „gazda”, „gazdálkodó”, „földműves” vagy „földmunkás” gyakrabban szolgált a 20. század elejétől a mezőgazdasági kisüzemi termelők önmeghatározására, bár az is igaz, hogy a „parasztot” a 20. század közepéig milliók megnevezésére használták. A két világháború közötti népi irodalom igencsak ellentmondásosan használta a „paraszt” fogalmát (Némedi 1985). A szocialista korszakban, a lengyelhez hasonlóan, a „paraszt” jelentései közül a „nem városi”, az „alacsony társadalmi státusszal rendelkező” erősödött fel. A magyar kifejezés szótörténete még összetettebbé vált a kollektivizáció után. A „falusi”, a „vidéki” utalt a rurális lakosságra, de a (kis) városokban élő kistermelőkre is. A „szövetkezeti parasztság” és az „állami gazdasági munkás” a korszak statisztikájának és bürokratikus szóhasználatának a kategóriái. A mezőgazdaság köré szerveződő második gazdaság intézményének megerősödésével a szóhasználat még tovább árnyalódott. A „paraszt” elvesztette korábbi, konkrét társadalmi csoporthoz kapcsolt jelentését. A részidős kisüzemi termelésben résztvevők „háztájjóként”, „kistermelőként” azonosították magukat, és a munkajelleg-kategóriák (mezőgazdasági szak-, betanított vagy segédmunkás) is általánosan elfogadottakká váltak. A jelenkor élelmiszertermelői a legkritikább esetben használják önmegjelölésre a „paraszt” kifejezést, erre inkább a „mezőgazdasági vállalkozó”, a „családi gazdálkodó”, esetenként a „farmer” szolgál. A „paraszt”, a „vidéki”, a „falusi” jelentése gyakran összemosódik a mindennapi nyelvhasználatban. A „paraszt” a mai magyarban inkább az alacsonyabb kulturális kategória szinonimája és nem egy viszonylag egyértelműen meghatározható társadalmi csoporté. A romantikától a 20. század utolsó évtizedéig a „paraszt” a „vidékhez” tartozó összetett (de inkább pozitív értelmű) imázst az ezredfordulóra a negatív jelentéstartalom dominanciája váltotta fel (Csíte–Kovács 2002). Az agráriumhoz valamilyen módon kötődők a modernizáció és az európai integráció szempontjából kétséges szereplőként

jelennek meg a médiában és a közbeszédben (Kovách 2007/1). A többségében városi fogyasztók élményorientált vidékimázsában (Csurgó 2007) a „paraszt” olyan idealizált figura, amellyel a jelenkori agrártermelők aligha azonosulnak.

A társadalomtudományi gondolkodás talán legtöbbet idézett parasztságfogalma Erdei Ferenc munkásságához kapcsolódik. Erdei paraszt- és parasztságfogalma nagyobb változatosságot mutat (Bognár 2004, 2005), és ugyan nem ismeretes, hogy pontosan mit ismert és használt korának társadalomtudományi munkái közül, az bizonyos, hogy szemléletmódja a felismerhető politikai indítékek ellenére legalább olyan árnyalt, mint ismertté vált nyugati elődeié vagy kortársaié. Marx (és Lenin) nézeteit ismerte és alkalmazta, de végső soron a csajánovi felfogással is rokonítható és egyenértékű, amit a parasztságról alkotott Redfield koncepcióját évtizedekkel előzte meg. Aligha tévedünk, ha Erdei paraszttal, parasztsággal foglalkozó műveinek nyelvi és egyéb elszigeteltségét a nemzetközi tudományosság veszteségeként értékeljük.

Erdei egyrészt strukturális helyzetként értelmezi a parasztság állapotát. A parasztság olyan különös csoportja a társadalomnak, amely a társadalom alján helyezkedik el, rendi szabályok fogják össze, amelyek a társadalom többi részétől is elválasztják (Erdei 1980). A paraszti ebben a közelítésben az úri/polgári osztálytársadalomba nem illeszkedik, azon kívül szorult társadalmi pozíció, amely a földbirtok, a vagyon nagysága vagy hiánya, és még az űzött foglalkozás szerint is erősen rétegzett, társadalom a társadalomban (Erdei 2004). „A parasztság egész tömegében sem a történelmi nemzeti társadalomhoz, sem pedig a polgári társadalomhoz nem kapcsolódott hozzá. Mint a magyar társadalom népi alvilága, szívós továbbélése egy múltbeli társadalmi szerkezetnek. Jelenlegi helyzetének legdöntőbb vonása éppen ebből a különös történelmi helyzetéből következik. Tehát alakulásának válságos fordulóján áll, miután mind a gazdasági élet, mind pedig a külső társadalmi hatások egyformán afelé szorítják, hogy felbontsa régi szívós társadalmi formáit, és átalakuljon annak a rendszernek a vonalán, amelyik általánosan átfogja a magyar társadalmat. Éppen ezért társadalmának legjellegzetesebb vonása a polgárosodás. Tehát az a folyamat, amelyik érvényteleníti és lerombolja a paraszti hagyományokat és a paraszti izoláltságot, és egyfelől a polgárság és kispolgárság, másfelől pedig a munkásság irányában alakítja át a korábbi parasztgazdákat és parasztmunkásokat. Ez a fejlődési helyzet kétségtelenül átmenetiség, és ez az átmenetiség nyomja rá a bélyegét parasztságunk egész életére” (Erdei 1987 i. m. 41. o).

A paraszti átmeneti strukturális állapot a 20. század közepén. Polgárosodása során vagy a polgári osztályok részévé válik, vagy proletarizálódik. Erdei paraszti polgárosodás koncepciója részben ugyancsak strukturális fogalom, amennyiben a paraszt, mint a polgári/úri társadalomszerkezeten kívül rekedő társadalmi alakulat, a (polgári) osztályszerkezet valamelyik szintjének a részévé válik.

Más részről azt is hangsúlyozza Erdei, hogy a parasztság nem osztály, nem nép és nem jogi, hanem társadalmi (hozzátehetjük, hogy weberi) értelemben vett rend (Erdei 2004), amely a felső társadalmi felügyelet és a belső normarendszer kettős függésrendszerében működik (Bognár 2004). Mindennapi tevékenységeit a közösség által elfogadott normák és értékek irányítják. A paraszti élet irányító értékei a föld, a munka és a szabadság (Erdei 1987). A paraszt a rendileg szerveződő lokális közösség része, törekvései a közösségekben elfoglalt státusának a fenntartására irányulnak, a közösség normáinak elfogadása egyéni érdekeinek szolgálatában áll.

A társadalomtudományok ma zavarba ejtően széles kínálattal rendelkeznek az élelmiszertermelők megnevezését illetően a statisztika „őstermelő” kategóriájától kezdve a szociológiai hagyomány Erdeitől induló parasztságfogalmán keresztül a hetvenes évek parasztpolgáráig (Juhász 1982), a nyolcvanas évek polgárosodó kistermelőig (Szelényi 1992), vagy a szövetségi parasztság semmire sem alkalmas fogalmáig. A fogalomzavar a kilencvenes években talán még fokozódott is. A „családi gazdaság”, a „kisüzemi termelő”, a „kisgazda” kifejezések új jelentést kapnak, és a KSH egyik osztálya másként értelmezi a terminusokat, mint a másik (Csizé-Csurgó-Himesi-Kovács 2002). A „paraszt” értelmezésének bizonytalansága nem csak a jelenkorra vagy a megelőző évtizedekre, tehát a felbomlás és eltűnés időszakára vonatkozó társadalomtudományi kutatások esetében szembevetőd, hanem a mezőgazdasági termelők kétségtelen demográfiai dominanciájának korszakait elemző történelem- és néprajztudományi munkákban is.

Kovács Teréz (2006) akadémiai doktori értekezése nagy gonddal írja le a parasztság századokon átvonuló alakváltozásait, és műve alapforrás a „paraszt” fogalomváltozásainak a megismeréséhez. A „paraszt”-ot részben foglalkozásnak, részben társadalmi állapotnak mutatja be. Ugyanakkor nem vállalkozott arra, hogy új parasztfogalmat alkosson. Lényegében elfogadta azokat a szempontokat, amelyeket a jelen fejezet korábbi változatában ajánlottam (Kovács 2003). A doktori értekezés második része foglalkozik a „paraszt” és a kilencvenes évek közepétől elfogadott „egyéni gazdálkodó” megkülönböztetése kapcsán a „paraszt” ideáltípusával. Azonosságokat, hasonlóságokat és különbségeket ír le a két szereplőcsoport között. Azonosság a parasztszok és az egyéni gazdák valamennyi csoportja között: mezőgazdasági termelést végeznek; önálló tulajdonosként és egyéni munkaszervezetben termelnek; személyi és gazdasági autonómiára törekednek; az egyéni gazdák paraszti származásúak. Hasonlóság a parasztszok és az egyéni gazdák egyes csoportjai között: a parasztszok családi munkaszervezetben termelnek, ami az egyéni gazdák egy részére is érvényes; sokrétű és összetett munkavégzés; a paraszti vagy parasztpolgári mentalitás, ami átöröklődött az egyéni gazdákra is, akiknél ez más gazdasági menta-

litásformákkal kombinálódik és egészül ki. Különbség a parasztek és a főoglalkozású egyéni gazdák között, hogy a parasztság a társadalom demográfiailag domináns társadalmi alakulata volt, a főoglalkozású egyéni gazdák demográfiai értelemben viszont jelentéktelen kisebbséget alkotnak. A parasztek az önállósra is törekvő vegyes gazdálkodást folytattak, az egyéni gazdák áruterelésre specializálódnak. A parasztek kiadásai és pénzforgalma jelentéktelenek, és gazdálkodásuk csak áttételesen kapcsolódik a piachoz, a főoglalkozású egyéni gazdák piaci termelők és befektetők, a pénzpiacok (hitel, agrártámogatások) szereplői. A parasztknál a családi üzem, a föld, az állatok a legfontosabb gazdasági és szimbolikus értékek, amelyek az öröklődő társadalmi státust is rögzítik. A főoglalkozású egyéni gazdáknl a gazdaság önmagában nem státusképző, annak szerepét a pénzvagon veszi át. A paraszti gazdálkodás stabil és kiszámítható, az egyéni gazdálkodók gazdasági tevékenysége a külső (piaci, politikai, társadalmi) okok következtében változékonny és kockázatos. A parasztek autonóm helyi közösségekben éltek, az egyéni gazdák beágyazódása a települési közösségbe nem történt meg.

Az igazság az, hogy a „paraszt”, a „parasztság” definiálásának összetett problémáját viszonylag kevés szerző próbálta megoldani a nagyszámú publikációhoz képest. A parasztság európai történetét tárgyaló több kötetes, impozáns összefoglalás például az eddig megjelent kötetekben kísérletet sem tesz a fogalom meghatározására (Hoffmann 1998 és 2001).

A parasztság kapitalizmuskori történetéről publikált mű előszavában Szabó István a parasztságról szóló történetírás máig meghatározó, iskolateremtő professzora a jobbágyság jogi kategóriája helyén (amely nemcsak a mezőgazdasági termelőket, hanem például kézműveseket is magába foglalta) egyértelműen a „földműves” jelentést vezeti be a „paraszt” meghatározásaként. „A paraszt szónak már 1848 előtt »földműves« jelentése is volt, a jobbágy ugyanis legtöbbször földművelő, tehát ilyen értelemben is paraszt volt. A jobbágyfelszabadítás után már csupán eme jelentésének volt helye élő nyelvünkben, a »parasztság« 1848 után társadalmi kategóriaként elsősorban életfenntartó foglalkozást, életformát és osztálykeretet jelentett egyszerre. A »paraszt« fogalmán most már kifejezetten mezőgazdasági népességet kell érteni.” (Szabó 1965, 7. oldal) „A parasztság mint egységes rendi osztály felbomlott a kapitalista rendszerben, de továbbra is megmaradt olyan tágabb társadalmi keretként, amelyet az említett értelemben gazdasági, társadalmi, életformabeli és kulturális meghatározottságok parasztként fognak egybe.” (Szabó i. m. 15. o.) Azt is hangsúlyozza ugyanakkor, hogy a paraszti népességhez való tartozást gazdasági, társadalmi, életformabeli és kulturális értékmérők határozzák meg, a parasztság nem egységes társadalmi csoport, de „még mindig mindannyiukról szó van, amikor tágabb értelemben paraszti népről beszélünk.” (Szabó I. 1965, 14. o.) A történeti irodalom

hosszú ideig kevés újat adott Szabó István fogalommeghatározásához. Egy történeti rétegződésmo­dell kialakításának kísérlete során Faragó Tamás foglalkozott a definiálás történeti nehézségeivel: „Visszatérve most már a parasztság minősítéséhez, álláspontunk a következő: a megismert források és az olvasott irodalom alapján nem érezzük megnyugtatónak a parasztság osztálynak minősítését. A feudális struktúra-elemzések elvont jobbágyosztálya a 18. század társadalmi valóságában, a társadalmi különbségek konkrét elemzési szintjén a parasztság egyik rétegeként (birtokos parasztsággént) jelenik meg. A parasztság azonban összességében különböző társadalmi rétegek bonyolult szövevénye, és korszaktól, helytől függően több-kevesebb mértékben rendi jelleget mutat.” (Faragó 1999, 88. oldal) Faragó azt is bemutatja, hogy a történettudomány képviselői a jogi helyzet, életmód és foglalkozás tényei alapján beszélnek parasztságról, míg a szociológus Erdei parasztsá­fogalma inkább a falusi/mezővárosi népesség közös életmódjegyei szerint osztályoz. Gunst Péter a két világháború közötti parasztságról írt munkája előszavában, tulajdonképpen nem ad új parasztfogalmat, hanem a korabeli tudományos és társadalmi közvélekedést és a statisztikai adatokat kísérel meg összhangba hozni. Mint írja: „De mi is a paraszt? Ebben a számos tekintetben vitatott problémafelvetésbe nem érdemes egy bevezetőnek részletesen belemerülnie. Számomra – adott összefüggésben – elég annak rögzítése, hogy a parasztnak a korabeli statisztikai, közgazdasági és szociográfiai irodalom által »őstermelő« névvel illetett rétegnek azokat a tagjait nevezem, akik megélhetésüket elsősorban a szélesebb értelemben vett mezőgazdasági termelés valamelyik ágazatából biztosították, s akik magukat, valamint akiket a magyar társadalom más rétegei egyformán parasztnak tartottak. A 'ki a paraszt' kérdésre a válasz ennél jóval egyszerűbb lehetne. Paraszt az, aki elsősorban önálló mezőgazdasági termelésből él, és aki maga is fizikai munkát végez.” (Gunst 1987, 7. oldal) Gunst a továbbiakban leírja, hogy a statisztika „őstermelő” kategóriája nem teljesen esik egybe a paraszti népességgel. A nincstelen, de a paraszti társadalomba integrálódni vágyók mellett a statisztikai adatok differenciálhatatlansága miatt a 100 katasztrális hold tulajdonnal rendelkezőket is a paraszti népességhez sorolja, bár pontosan látja, hogy a 100 hold mesterségesen megvont határ, és több olyan csoport rendelkezhetett 50–100 holddal, amely semmi esetre sem volt parasztnak tekinthető. Gyáni Gábor a két világháború közötti társadalom elemzése kapcsán hangsúlyozza, hogy a paraszt nem csupán foglalkozási kategória vagy osztály, illetve történelmi értelemben vett rend, hanem olyan, Max Weber fogalomhasználatának megfelelő, szociológiai értelemben vett rend, amely Erdei parasztsá­meghatározását is magába foglalhatja. „Szűkebb értelemben viszont parasztkon olyan önálló mezőgazdasági kistermelőket értünk, akik falvakban vagy (az alföldi mezőváro-

sokban) laktak, és rendszerint mezei munkát végeztek, egyúttal pedig »egész életformájukban« parasztnak mutatkoztak.” (Gyáni–Kövéér 1998, 267. oldal)

Valuch Tibor (2001) részletgazdag társadalomtörténeti összefoglalása nem foglalkozik a „paraszt” fogalom kérdéseivel. A történeti parasztság változásairól szóló tanulmánya (Valuch 2003) a parasztság erőteljes tagoltságát hangsúlyozza. A „paraszt” Valuch szerint sem tisztázott fogalom, és a paraszti társadalom – a kollektivizálást követő időszakban lezajlott – (újra)rétegződésének jelentős részei sem ismertek. Az ötvenes és hatvanas évekre vonatkozóan a parasztság fogalom a tanulmány szerint a foglalkozás és a tevékenységszerkezet, a földtulajdon megléte vagy hiánya alapján és az életmód–életforma–kultúra elemeinek a felhasználásával is meghatározható, de mindhárom módszer eltérő eredményekhez vezethet. Juhász Pál tanulmányára hivatkozva (Juhász 1985) Valuch azt írja, hogy a statisztikai parasztságfogalom a hatvanas évek társadalmi változásainak a következtében nem egyezik meg a történeti parasztság kategóriájával. Juhász és Márkus István szociológiai elemzései ugyanakkor azt is bemutatták, hogy a paraszti mentalitás és életforma elemei nem szűntek meg, és a mezőgazdasági kistermelésben történő nagyarányú részvétel következtében jelentős mértékben újraéledtek (Márkus 1973, Juhász 1985). A történelmi értelemben vett parasztság és az „utóparasztság” sem azonos kategóriák. A társadalomstatistikai szempontot érvényesítő Harcsa István szerint sem volt a hatvanas éveket követően szoros fogalmi kapcsolat a mezőgazdasági és a községekben élő népesség között (Harcsa 1995). Valuch tanulmánya a „paraszt” használatának megannyi nehézségét felsorolja, de a szerző végül nem ad új fogalommeghatározást.

A Századvég folyóirat 2003-as számainak paraszttal foglalkozó vitájában Benda Gyula a „paraszt” meghatározása kapcsán a következőket emelte ki: „Jómagam termékenyebbnek tartom azokat a definíciókat, amelyek a családi gazdaságot, a kulturális elemeket hangsúlyozzák. A problémák elemzésénél a meghatározások egyes alkotóelemeit kellene a változásokban konkrétan nyomon követni, s utólag értelmezni az átalakulás egészét. Azaz a paraszti gazdálkodás, a család, a falusi közösség, a paraszti társadalmi-kulturális jellemzők továbbélése, változásai vagy eltűnései lennének vizsgálandók, s csak az egyes elemek ismeretében értelmeznénk a változást. A társadalomstatistikai megközelítés azonban éppen ezen elemek követését nem segíti.” (Benda 2003, i. m. 100. o.)

A néprajztudomány is újra meg újra szembesül a „parasztság”, illetve a „nép” fogalmak interpretációs kérdéseivel (erről összefoglalóan Kósa 1998, Sárkány 2000). Az utóbbi években megjelenő Magyar Néprajz köteteinek tanulsága szerint a néprajztudomány leginkább Sárkány Mihály 1983-as keltezésű parasztságdefinícióját tartja elfogadhatónak (Paládi–Kovács 2000, Sárkány 2000). Sárkány meghatározása a termelési viszonyokból indul ki. A paraszttok „mezőgaz-

dasági termelők, akik a mezőgazdasági termelésük mellett végezhetnek egyéb munkát is (pl. halászat, kézműipar), és termelőtevékenységüket olyan társadalmakban folytatják, amelyekben lehetőségük van a saját újratermelésükhöz szükséges munkaerőnek és munkaeszközöknek a birtoklására, de általános munkafeltételeiknek tulajdonosa vagy az állam, vagy az egyes jogi személyek, akik a tulajdonosi helyzetük alapján az általuk termelt javak egy részét elsajátítják.” (Sárkány 1983, 31. o.) A „paraszt” ily módon a konkrét történeti időtől viszonylag elvonatkoztatott társadalmi kategória, amely alkalmas a néprajzi kutatások helytől és időtől kevésbé függő alanyainak a kijelölésére, hiszen azok rég letűnt korok, vagy az Európától távol élő népességcsoportok is lehetnek. Kósa László a paraszti polgárosulásról írt könyvében nem vállalja ugyan nyíltan a polémiát, mégis egyértelmű, hogy a parasztságot konkrét történelmi korszakhoz köthető társadalmi képződménynek tartja. Mint írja: „A paraszti polgárosulás társadalmi és kulturális folyamat, melynek során a parasztság megszabadul feudális, jogi és életmódbeli kötöttségeitől és jellemzőitől; a tőkés társadalomnak önálló, munkaerejével és termelőeszközeivel rendelkező, vállalkozóképes és vállalkozó szellemű tagja lesz. A hangsúly az időben és térben szélesen kiterjedt, igen bonyolult történeti alakzatokból álló folyamaton van. A paraszti polgárosulás mint történetes elméletileg kizárja az állandóságot, tehát szüntelen mozgást, változást feltételez. Ugyanis míg a feudális keret elhagyására a parasztok meg nem teszik az első lépéseket, nem lehet szó polgárosulásról, ha azonban a folyamat lezárul, azaz bekövetkezik a polgárosultság, akkor már parasztságról nem beszélhetünk, hiszen elvileg a volt paraszt teljes jogi és szociológiai értelemben polgárrá, citoyenné válik.” (Kósa 1998, 43. o.) Kósa polgárosodásra vonatkozó meghatározása, úgy vélem, ötvözni tudta a történelemtudományi, a szociológiai (Erdei) és természetesen a néprajzi közelítés elemeit. Nem a „paraszt” vagy a „parasztság” definiálásával foglalkozik ugyan, mégis egyértelműen dekolodható e tárgyra vonatkozó mondandója is: a parasztságot pontos időhatárok között érdemes definiálni, hiszen a jobbágyfelszabadítás előtt nem, a szövetkezetesítés után pedig már nem lehet parasztságról beszélni. Nem valószínű, hogy a magyarországi társadalomfejlődés vonatkozásában a „paraszt”, a „parasztság” fogalmát az előbbieken felsoroltaknál egyértelműbb és exponáltabb módon meg lehetne oldani, de a „paraszt”-nak a „Green Ring”-kötetben megjelenő európai értelmezésvariációi segíthetnek pontosabban körülírni, mi is az a társadalmi állapot, amelynek tömeges eltűnésével kapcsolatban a magyar társadalom paraszttalanítását feltételezzük.

A magyar társadalom paraszttalanítása a jelenkori vidéki társadalmi változásokat alapjaiban meghatározó, megfordíthatatlan folyamat. Harcsa István (2003) a Századvég paraszttalanítással kapcsolatos vitájában hangsúlyozta, hogy egy társadalmi osztály sohasem szűnik meg oly módon, hogy egyidejűleg tűnik el

összes strukturális, társadalmi, gazdasági és kulturális jellemzője és produktuma. Azok egyes elemei tovább élnek, és éppen ezért korai a parasztság eltűnését feltételezni, mert nem látható a folyamat vége, és a magyar társadalomban még léteznek a paraszti állapot meghatározói. Harcsa az ezredfordulóra beállt állapotok jelölésére a „hanyatlás” megjelölést javasolta a parasztság eltűnése helyett. Érvei szerint az ezredfordulón a családi mezőgazdasági termelők a paraszti jellegű léthelyzet keretei között éltek (agrártermelés családi szervezetben), és még nem lehetett látni társadalmi állapotváltozásuk irányát, mint ahogy saját identitásuk és a „paraszt” külső, osztálytársadalmi szóhasználatának fordulatait sem. Kovács T. (2006) elfogadta a paraszttalanítás tételét a vizsgált dimenziókra vonatkozva, ugyanakkor szerinte a mai magyar társadalom egyéni gazdálkodóinak az esetét tekintve nem a parasztság eltűnése, hanem inkább csak átalakulása történt, igaz, egy elég kisszámú csoport esetében. A jelen fejezet paraszttalanítás felfogását követve, amely a jelenség többdimenziós elemzésének a szükségességét hangsúlyozta, én nem látom a „paraszt” fogalom használatának érvényességét egyetlen vidéki szereplőcsoportra vonatkoztatva sem. A családi mezőgazdasági termelés újjászületése nem vezetett a paraszti állapot visszatéréséhez. A jelenkori egyéni, családi termelők mezőgazdasági vállalkozók, a piaci viszonyok között nem is lehetnek mások. Identitásukban a paraszti meghatározottság esetleg a származásra, de nem a saját társadalmi állapotokra vonatkozó elem (Csurgó 2007/1, Megyesi 2007/2). A vidéki szegénység és a részidős mezőgazdasági termelők tömegeinek parasztként történő azonosítása gazdasági döntéseik autonómiájának a korlátozottsága, a mindennapi kultúra, a normák és értékek külső irányultságának és meghatározottságának a növekedése, a helyi közösség-szerveződés új tendenciáinak következtében kétséges. A tömeges proletarizáció és a piacgazdaságba integrálódó közepes és nagyobb magángazdaságok tulajdonosainak polgárosodása, a fiatalabb generációk érték-választásai és mobilizációs törekvései felülírták a paraszti léthelyzet továbbélésének szocializmusban is fennmaradó elemeit. A „paraszt” és a „paraszti” mint a maga univerzális egységében (és összes dimenziójában is jelen levő) strukturális helyzet és kulturális állapot vagy specifikus társadalmi csoport (réteg, rend) nem része a jelenkori magyar társadalomnak.

A paraszttalanítás magyarországi sajátosságainak megértéséhez a fejezet ajánlott kutatási logikája szerint az európai tendenciákkal történő összehasonlítás használható, amely szerint a következő eredményre jutottam:

1. A később iparosodó európai régiók paraszttalanításával összehasonlításban elsőként a hazai mezőgazdaság- és parasztságtörténet valós specifikumait lehet kiemelni, mint például a kettős üzemstruktúra és a településszerkezet, valamint a mezővárosi településforma sajátosságait, amelyekről gazdag szakiro-

dalom áll rendelkezésre (pl. Romány–Tamási 2002, Orosz–Fűr–Romány 1996, Estók–Fehér–Gunst–Varga 2003, Enyedi–Horváth 2002, Csatári 2007).

2. Hangsúlyoznám a politika szerepét a parasztság létrehozásában és eltűnésének folyamatában. A parasztság létrehozását a jobbágyfelszabadításhoz és korszakához kapcsolom, és „történeti parasztság”-on azokat értem, akik a jobbágyfelszabadítás és a kollektivizáció két hulláma között működtettek mezőgazdasági kisüzemeket. Kósa László paraszti polgárosulásról írt könyvének javasolt korszakolását gondolom magam is a parasztfogalom történeti határainak mindazokkal a megszorításokkal, amelyeket az idézett történész és néprajztudós kollegák megfogalmaztak. Gunst Péter javaslatát követve azokat a társadalmi csoportokat is a történelmi parasztsághoz tartozóként fogadhatjuk el, akiknek nem vagy csak nagyon kevés földtulajdona volt, de minden bizonnyal a történeti parasztsághoz tartozónak érezték magukat. A politika szerepe mind a parasztság jobbágyfelszabadítással történő létrehozásában, mind a magyar társadalom paraszttalanításában egyértelmű, ha nem is minden részletében tisztázott (Donáth 1976, Orosz–Fűr–Romány 1996, Estók–Fehér–Gunst–Varga 2003, Romány 2002, Varga 2003/1). A parasztság Kárpát-medencei változatának létrehozása, később a nagybirtok állami védelme, a háborús gazdaságpolitikák bevezetése és egy sor megszorító intézkedés, majd a földosztás, a két kollektivizáció, a kádári modernizáció, majd a rendszerváltás utáni reprivatizáció és liberalizáció, a vidékfejlesztési rendszer európaizálásának kísérlete (Csité–Kovács 2002) az állami, hatalmi intervenció nem egyforma és nem azonos esetei. A paraszttalanításhoz vezető hatalmi intervenciók leginkább közös eleme, hogy kivétel nélkül rendkívül agresszívnek bizonyultak a 20. század második felében, és jószerevel semmilyen teret sem engedtek a vidéki autonóm szerveződéseknek, a helyi lakosság aktív részvételének és a vidéki társadalom organikus átalakulásának (Varga 2003/1 és 2, Valuch 2001, 2003; Kovács T. 2006). Harcsa István (Harcsa 2003) figyelmeztet arra, hogy a hatalmi beavatkozásoknak is megvoltak a maga határai, és csak akkor bizonyultak időállóknak, ha teret nyitottak az éppen folyamatban levő társadalomszerveződési folyamatoknak, vagy éppen legalizálták azokat.

3. Célszerű a kollektivizáció következményeinek újragondolása a paraszttalanítás szempontjai szerint. Több szerző is arra hívja fel a figyelmet, hogy a paraszti gazdálkodás és létforma számos eleme túlélte a szövetkezetesítést (Juhász 1982, Szelényi 1992, Kovács 1988). Az empirikus példák szerint a magánföldtulajdon rendszerének megszüntetése nem törölte el totálisan azt, amit általában parasztin értünk, és a polgárosodáshoz hasonlóan érdemes a paraszttalanítást is több dimenzióban történő elmozdulások vizsgálatával értelmezni. Hogyan értékelhető például a kollektivizáció és a modernizáció magyarországi modellje, amely egyrészt az erőszakos kollektivizációval felszámolta a történeti parasztság

gazdasági létének alapjait, másrészt később utat nyitott a családi keretek között végzett mezőgazdasági termelés soha korábban nem tapasztalt piacosodása előtt? A hetvenes évek közepén a kisüzemi mezőgazdasági termelésben ismeretes módon minden korábbi korszaknál magasabb volt a piacra kerülő termékek aránya (Juhász 1979, Kovách 1988).

4. Magyar (közép-európai) sajátosság, hogy amíg a mezőgazdasági termelés és a mezőgazdasági termelők száma folyamatosan és radikális csökkent 1990-et követően, a vidéki lakosság aránya 1994-től az ezredforduló időszakáig évente átlagosan a teljes népesség 0,7%-ával nő (Csíte–Kovách 2002). Valami olyasmi történik a vidéki Magyarországon és Közép-Európa más régióiban is, ami nem illeszkedik a paraszttalanítást más Green Ring-országokban követő rurális exodus folyamatához. Portugáliában vagy Görögországban a mezőgazdasági termelés gazdaságon belüli súlyának és a mezőgazdasági termelők összes foglalkoztatotton belüli arányának gyors csökkenését a vidékiek városokba vagy külföldre történő nagyarányú elvándorlása követte (Moreira–Rodrigo 2001, Kasimis–Papadopoulos 2001, Kovách–Nagy Kalamász 2006).

Az 1990 után történtek világosan mutatták, hogy a paraszttalanítás nem pozitív előjelű folyamat, inkább kiegyensúlyozatlan, átmeneti időszakot jelöl, és nem tévesztendő össze a polgárosodás Szelényi-féle tételével. A tömeges vidéki polgárosodás a kilencvenes években megállt, bár ez nem indított el elvándorlást, sőt, mint láttuk, a falvak lakossága intenzíven nő az évtized közepétől. Ez nem sikertörténet: a vidékiek tömegei veszítették el végleg felhalmozott (keveske) anyagi, tudás- és kapcsolati tőkéiket és azt a képességüket, hogy valamilyen módon ellenálljanak a gazdasági, politikai vagy társadalmi nyomásnak és kényszereknek (Harcsa–Kovách–Szelényi 1994). Az EU későn iparosodó társadalmában a paraszti állapot elvesztése tömeges migrációt váltott ki, és minőségi változásokhoz vezetett a gazdálkodás és a szakképzettség területein. A paraszti létet az életképesség más formái váltották fel. Nálunk a vidéki lakosság aránya nem változott drámaian, de a túlélés vagy a gazdasági felhalmozás és gazdálkodás (utó)paraszti képessége és készsége darabokra esett szét. Az új vidéki társadalom régi és új szereplők egyvelege, de igen kevés kapcsolattal a történeti parasztsághoz. A zsákutcás szocialista modernizálás és a posztszocialista korszak elégtelen vagy egyenesen rossz politikai döntései egyaránt felelősek ezért.

5. A nemzetközi összehasonlítás során felbukkanó fogalomhasználati eltérések miatt lényeges hangsúlyozni, hogy a visszaparaszttosodás (re-peasantisation) – ellentétben a fogalomhoz kapcsolódó, a szabad paraszti hagyományok és állapot iránti nosztalgia miatt elsősorban az észak- és nyugat-európai elemzők által képviselt pozitív várakozásokkal – a magyar közbeszédben és a tudományos fogalomhasználatban is a szegényparaszti gazdálkodás, mentalitás és kulturális normák nem kívánt újraszületését jelenti.

Összefoglalva a „történeti parasztságot” a magántulajdonnal, a háztartás megélhetési forrásai között a mezőgazdasági termelés túlsúlyával, az élelmiszer-termelés hiányzó karakteres specializációjával, a piacra és önellátásra termelés kettősségével, a túlélési és ellenállási készség meglétével, a gyenge társadalmi mobilitással és a paraszti típusú nyilvánosság által szervezett közösségekhez tartozással tartom jellemezhetőnek.

A fentiekben idézett gondolatmenet szerint kísérlem meg mind a strukturális, a kulturális és a társadalmi paraszttalanítás honi folyamatainak rövid bemutatását a Green Ring-kötetben publikált tanulmányom alapján (Kovách 2001).

A strukturális paraszttalanítás elemzése a parasztság létrehozását a jobbágy-felszabadítás rendelkezéseinek, végrehajtásainak, majd a kettős mezőgazdasági üzemstruktúra létrejöttének tulajdonítja. Az 1945-ös földosztás a parasztság létrehozásának kiterjesztett állami projektjeként jelenik meg. A strukturális paraszttalanítás fokozatai a kollektivizációban, a kádári modernizációban és a posztszocialista rurális átalakulásban jelölhetők meg, hangsúlyozva, hogy a történeti parasztság teljes eltűnése a kilencvenes években történt meg (Csite–Kovách 2002). A posztszocialista korszakban a vidék diverzifikáltabbá, sokszínűbbé vált annál, mint amilyen a szocializmus évtizedeiben volt (Csite–Kovách 2002, Kovács K. 2005). A sokszínűsödés a kilencvenes évek vidéki átalakulásának meghatározó sajátossága. Arra utal, hogy az élelmiszer-termelés a kilencvenes évek strukturális változásait követően többé nem a vidék domináns gazdasági ágazata, bár a vidékiek nagy tömegei valamilyen módon kapcsolatban maradtak a mezőgazdasági termelés különböző változataival (Romány 2002, Kasza–Lakatos 2006).

A rurális társadalomban többfajta szereplő és csoport van, mint korábban. A vidéki települések társadalmi szegmentáltabbá vált a jövedelmi–anyagi különbségek és az etnikai–kulturális változatosság növekedésével, a megélhetési stratégiák diverzifikálódásával (Csatári 2000, Csatári 2007, Kovács K. 2009, Váradi 2008).

Új rurális imázsok és politikai hálózatok jöttek létre a kilencvenes években, amelyek felvállalták egy-egy vidéki társadalmi csoport képviselését, és a vidék jelentéséről, meghatározásáról folyó társadalmi és politikai viták az évtizedben felélénkültek (Csite 2005, Kovács 2007/1 és 2, Csurgó 2007, Megyesi 2007)

Ez a sokszínűsödés a szocialista redisztributív struktúrák szétmállásával bekövetkezett fragmentáció, széttöredezés és az egyéni lehetőségek új strukturális kereteiben megy végbe. A sokszínűsödés, diverzifikálódás nem normatív, hanem leíró fogalom. A vidéki társadalom, a gazdaság és a kultúra diverzifikációja nem önmagában vett érték, elsősorban a politikai döntések és intézkedések következménye, amelyek csak időnként (pl. a földkérpótlás) és nagyon áttételesen találkoztak a vidéki szereplők érdekeivel.

A magyar településstruktúra lassabban változott, mint a társadalom vagy a gazdaság (Ladányi–Szelényi 1997, Kovách–Nagy Kalamász 2006). A falusi lakosság részesedése a szocializmus végére a korábbi 60%-ról 35-40%-ra esett vissza, de ez a csökkenés sokkal inkább a települések adminisztratív osztályozásának volt az eredménye, mint az urbanizációs folyamatoknak. Az életkörülmények, a gazdaság- és a társadalomstruktúra az új városok nagyobb részében és a történelmi mezővárosokban nem különbözik alapvetően a nagyközségektől (Csatári 2007). A kilencvenes években a városi-falusi különbség inkább nőtt, mint csökkent, és a magyar társadalom hosszú ideig rurális és városi részre tagozódhat. A kilencvenes években a rurális gazdaság- és társadalomstruktúra sok eleme modernizálódott, de még mindig nagy a szakadék a városi és a falusi életminőség között (Ladányi–Szelényi 2004, Kovács K. 2008, Váradi 2008), és a falusi lét sokkal hátrányosabb, mint a városi.

A történelmi parasztság újratereztésének kísérlete beteljesítetlen terv maradt (Csite–Csurgó–Himesi–Kovách 2002, Romány 2002, Kovács K. 2008). A valóban működőképes, családi gazdálkodáson alapuló mezőgazdasági magán-szektorhoz 50–80.000 kis- és középzem tartozik, amelyek száma inkább csökkent az elmúlt években (Burgerné 2006). A gazdaságilag fejlettebbnek számító Dunántúlon a földterület 67%-a társas vállalkozások használatában volt. Egyedül az Alföldön művelik nagyobb arányban a termőföldet az egyéni gazdaságok, mint a társas vállalkozások, de ez az arány is alig teszi ki a teljes földterület 51-52%-át (KSH AMÖ 2000). Az egyéni gazdaságok között 0,15–0,5 hektáros egységek aránya a legmagasabb (33,5%). 1991 és 2000 között 1,4 millióról 960.000-re esett az egyéni gazdaságok száma, és a KSH gyors termelési koncentrációt figyelt meg, ami az egyéni gazdaságok számának további csökkenését prognosztizálja (KSH Életmód – időmérleg 1999/2000). A KSH és az MTA PTI „farmer”-felvételei 1992–1995–1999 között szintén a földhasználat és mezőgazdasági termelés koncentrációját és centralizációját rögzítették (Harcsa–Kovách 1996, Csite et al. 2002). A teljes munkaidős mezőgazdasági magántermelők száma csak lassan nőtt a kilencvenes években, és az 1.201.015 mezőgazdasági termelést folytató háztartás 10–15%-a – Romány (2002) elemzése szerint 5%-a – tekinthető áruterelésre alkalmas mezőgazdasági kis- vagy középzemnek. A részidős termelők aránya folyamatosan csökken (Harcsa–Sebők 2001, Kovács K. 2008).

A rurális hagyományokat a globalizáció radikálisan átalakítja, a terület- és vidékfejlesztési rendszer ellentmondásosan működik, az európaizáció a tényleges eredmények mellett konfliktusok sorozatának a forrása is (Csite–Kovách 2002, Csite 2005) Mindezzel együtt az is igaz, hogy nem kizárólag hátrányos változásokat hozott az ezredforduló. Az államszocializmus bukása után új hatalmi struktúrák és szereplőcsoportok jöttek létre, és erősödtek meg a vidékhez kapcsoló-

dó politikai struktúrákban (Kovách 2008). Új elitiek formálódtak a nemzeti és a helyi adminisztrációban és a gazdasági életben. A fejlesztési rendszerekben a korábbinál több szakértő jelent meg, akik a rurális/lokális imázsok kialakításában aktív értelmiséggel együtt alkotnak olyan új társadalmi réteget, amely a helyi érdekeket és saját törekvéseit is képes hatékonyan megjeleníteni és képviselni (Kovách 2007/4). A monolit hatalmi struktúráktól történő elmozdulás a forráselosztás részlegesen decentralizált és sokszereplős rendszeréig minden ellentmondásával együtt az ezredfordulós Magyarország legfontosabb reformjai közé tartozik (Pálné 2009).

A paraszttalanítás három (strukturális, társadalmi és kulturális) dimenziójában történő lényeges változások a magyar társadalomban a következők:

Strukturális paraszttalanítás

A strukturális paraszttalanítás olyan változáseggyüttest jelöl, amelynek következtében a magyar, és ezen belül a vidéki társadalom és gazdaság mezőgazdaságtalanítása (de-agriculturalisation) lényegében megtörtént, a „történelmi parasztság” mint társadalmi osztály, rend vagy csoport eltűnt, viszont a vidéki, falusi társadalom számbeli arányának és jelentőségének hanyatlása (de-ruralisation) nem következett be, vagy legalábbis üteme messze elmaradt a mezőgazdaság visszaesésétől. A paraszttalanítás mint strukturális folyamat azt jelenti, hogy míg az egyik oldalon a történelmi parasztságot jellemző szinte összes minőség eltűnt, a magyar társadalom parasztsághoz kapcsolható strukturális elemeinek (pl. a vidékiek aránya, a vidéki és városi létfeltételek különbségei) nagyobb része – az ellenállást és túlélést biztosító paraszti gyakorlatok lehetősége nélkül – fennmaradt.

Társadalmi paraszttalanítás

A társadalmi paraszttalanítás a kistermelés társadalmi funkciójának változására vonatkozik a szocializmus alatt és az azt követő korszakban. Ennek az alapkérdései a következők:

Hogyan járult hozzá, illetve egyáltalán hozzájárult-e a mezőgazdasági kisüzemi termelés a magyar társadalom paraszttalanításához, ha a paraszti gazdálkodás számos attitűdjét, gyakorlatát megőrizte? Mi volt a funkciója a kistermelésnek az élelmiszer-termelők társadalmi meghatározottságát tekintve?

A csajanovi megközelítésben a paraszttalanítás annak a családi újratermelésre orientált gazdálkodásnak a felszámolását jelenti, amely inkább a társadal-

mi reprodukció stratégiájának része, mint a profitszerzésé. A magyar parasztgazdaság, ahogy én látom, a 20. század első felében átalakulóban volt a családi gazdálkodástól a piaci és gazdasági felhalmozásra beállított termelés irányába. A paraszti termelés célja az önellátásra termelésen túl a felhalmozásban, mindekenélőtt a földvásárlásokban nyilvánult meg. A létrehozott javak valamilyen szintű fogyasztást leszámítva a termelésbe voltak visszaforgatva, és ezzel hatékonyan járultak hozzá a paraszti státusz megőrzéséhez. A szocialista korszak kistermelése ezt az átmeneti állapotot reprodukálta, és egy másik szinten konzerválta a paraszti állapotokat. A kistermelés piacorientáltsága a szocialista korszak végéig magas volt (Juhász 1979, Kovách 1988, Szelényi 1988). A termelés profitját a szocialista gazdasági, jogi és hatalmi környezet miatt mégis elsősorban fogyasztásra fordították inkább, nem pedig a gazdaság bővített újratermelésére, ezért a magyar állapotokat fordított csajanovi modellként lehetne értelmezni. Az intenzív kistermelés a szocialista Magyarországon a bővített társadalmi újratermelés része volt, ami átírta és átirányította a kulturális normákat, és szétzilálta a paraszti állapot történelmi kereteit (Valuch 1988). A családszerkezet és a nemi szerepek régi rendje felborult, a nők társadalmon és családon belüli helye radikálisan változott (Tóth 1997, Asztalos Morell 1999/1. 2, Csurgó 2002, 2005, Csurgó–Megyesi 2006). A vidéki élet normái és értékei feletti kontroll a globalizáció korában jelentős részben a nem helyi intézményekhez (média, politika) került.

A vidéki népesség túlélő és ellenálló képessége jelentősen meggyöngült, ami igazán csak a rendszerváltást követően érezte a hatását (Ladányi–Szelényi 1997, Harcsa–Kovách–Szelényi 1994, Bódi 2005, Váradi 2008, Kovács K. 2008). A hetvenes és nyolcvanas években felhalmozott különböző tőkefajták elégtelennek bizonyultak a kilencvenes és az ezredfordulót követő évek kedvezőtlen változásainak az ellensúlyozásához. A szocialista korszak kistermelői modernizálták a lakásaikat, hozzá tudtak jutni számos fogyasztási cikkhez, hatékonyan segítették gyerekeik iskolai és társadalmi mobilitását, de újratermelték saját társadalmi helyzetüket. Olyan típusú gazdálkodási tőkét szereztek és halmoztak fel, amely kevés kivételtől eltekintve nem bizonyult konvertibilisnek. A jelenkori egyéni gazdálkodók sikere egészen más tőkefajták birtoklását (hitel- és támogatás-szerzés, networkkapacitás, projekt) és átváltási képességét kívánja meg (Harcsa 1995, Kovács K.–Váradi 1995; Harcsa–Kovách 1996)

Kulturális paraszttalanítás

A paraszti kultúrát a nemzeti kultúra egyik forrásának tekintették a 19. és a 20. században is. A rurális a nemzeti imázsok és szimbólumok integráns része volt (Kovách 2001, Csité–Kovách 2002). A vidék paraszttalanítása és az ezzel kapcsolatos ezredvégi strukturális reformok nem elszigetelt társadalmi változások, hanem erőteljes hatással vannak a magyar társadalom legkülönbözőbb csoportjaira, a poszt szocialista és posztmodern nemzeti szimbólumokra és imázsokra is (Kovách 2007/1, Csurgó 2007/1).

A vidék paraszttalanításának a kulturális tradícióvesztés a leghangsúlyosabb eleme. A kései szocializmus társadalmi újratermelésében az egyének és családok gazdasági felhalmozása a fogyasztási célokra volt alárendelve, ami a paraszti társadalom intézményeinek funkcióvesztésével együtt közvetlenül vezetett a történeti parasztság értékeinek és hagyományainak eróziójához. A paraszti társadalom intézményei, az egyének értékeit, viselkedését és szokásait ellenőrző közösségi kontroll véglegesen a kilencvenes években adta át helyét a fogyasztói társadalom globalizáció által hatékonyan közvetített értékeinek.

A történeti parasztság közösségeinek szétesése még a 19. században kezdődött, de nem vált teljessé a szocialista rendszerben sem. A helyi társadalmak értékeit és viselkedésmintáit erős közösségi kontroll szabályozta egészen az ezredforduló környékéig. A közösségi kontroll, az öltözködés, a fogyasztás, a köszönés, a gyász vagy az ünneplés kötelező, bár korántsem középkorias vagy változásra képtelen formáival, a külvilág veszélyei elleni védekezésnek és a kockázat minimalizálásának volt az eszköze. A közösségi kontroll túlélte gazdasági bázisának, a magántulajdonnak az eltörlését, és a vidékiek még hosszú ideig számíthattak arra, hogy a közösségi kontrollal szabályozott érték- és normavilág valamilyen védelmet, legalább az összetartozás és közös sors érzését kínálja.

Ez volt a legfontosabb erő, ami a nagycsaládok, az egyházak, az iskola és más intézmények társadalomszervező erejének gyöngülése idején összetartotta a rurális társadalmakat. Úgy gondolom, a közösségi kontroll történelmi parasztsághoz köthető formáinak a végleges szétesése a kilencvenes években történt meg. A nemzetközi kutatások beszámolnak arról, hogy a rurális közösségek korántsem élettelenek (Starosta 1998), de Magyarországon ez egy új viszonyrendszer, amelynek gyenge a személyes és intézményes kapcsolata a történeti parasztság közösségeivel.

Kevés olyan hagyománya van a történeti parasztság világának, amely túlélte a 20. század második felét, és „erős, bensőséges viszonytal kapcsolná a jelent a múlthoz, másrésztől azonban tanúi vagyunk egyfajta vidéki, kulturális újjászületésnek is. A táncmozgalom változatlanul élénk és népszerű” (Nagy Kalmár 2005). Régi és új ételek elkészítésének a módjait tanuljuk meg, a borkul-

túra újraéledt, az Állami Népi Együttes újra „formatervezi” a népdalokat és néptáncokat, a helyi elit hatalmának legitimálását találta meg a lokális tradíciók újratereztésének folyamatában, az emlékműveket és emlékhelyeket letisztogatták, és újakat állítanak fel, a turistaipar újrateremti a rurális értékeket (Kovács D. 2003/1. és 2). A rurális imázsok gazdasági funkciót kaptak a terület- és vidékfejlesztés új rendszerében. A fejlesztési forrásokért folytatott verseny arra ösztönzi a helyi eliteket, hogy új diszkurzív stratégiákat és imázsokat teremtsenek (Kovách 2002). A tervekészítő és szakértő elitek, a vidékfejlesztés befolyásos szereplői a vidék kulturális újratereztésének folyamatában tudják hatalmukat megerősíteni. A mindennapi beszédben a „vidéki” és a „paraszti” jelentése leértékelődik, de a vidékkel kapcsolatba kerülő fogyasztói osztályok, a turisták és más látogatók felfedezik rurális értékeit és kincseit (Kovács D. 2003/1). A háztartások gazdasági pluriaktivitását, amely a középparasztság gazdasági stratégiája volt, a városiak is mind nagyobb számban alkalmazni kezdik, és megértőbbé válnak a paraszti és rurális történelem iránt. Az új rurális tradíciók kitalálása és újratereztése folyamatban van.

Mi lehet a vidék paraszttalanításának kulturális következménye, ha a múltat a jelenel és még inkább a jövővel összekötő bensőséges kapcsolat megszakadt? A későn iparosított európai régiókban (Granberg–Kovách–Tovey 2001) a modern nemzetek létrehozását hatékonyan kapcsolták össze a paraszti hagyományokkal. A tradícióvesztés Skandináviában, Írországból és a mediterrán országokban organikus folyamat volt a nálunk történetekhez képest. A modernitás létrehozása találkozott a paraszti és utóparaszti érdekekkel, és részvételükkel történt. Magyarországon a tradícióvesztés és -teremtés folyamatban van, de eddig a politikai szándékok, a kívülállók, a rurális elitcsoportok, a betelepülők, a szakértői osztályok aktívabbak voltak a vidék kulturális újraformálásában, mint a parasztlakó jelenleg is vidéki településeken élő leszármazottjai.

Irodalom

- Abrahams, R. (eds.) (1996): *After Socialism: Land Reform and Rural Social Change in Eastern Europe*. Oxford, Berhahn.
- Aczél G. (2006): Üdvözlét a győzőknek. *Önkormányzat*, 10. sz.
- Albert F. – Dávid B. – Havasi É. – Kóczé A. (2011): „Az asszony átveszi lassan a kalapot”. In: Nagy I. – Pongrácz T.-né (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2011*. Budapest: TÁRKI – Nemzeti Erőforrás Minisztérium, 229–242.
- Andersson, K. (2006): Pursuing innovations through projects – the paradox of project management as a tool for regional development. In: Sjöblom, S. – Andersson, K. – Ecklund, E. – Godenhjelm, S. (eds.): *Project proliferation and governance Helsinki University Press*, Helsinki – Arnold, London, 59–75.
- Andorka R. (1979): *A magyar községek társadalmának átalakulása*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Andorka R. (1996): A társadalmi jelzőszámok tükrében. *Társadalmi Riport*, 1996, Társki, Budapest, 16–43.
- Ángyán J. (2012): Föld- és birtokpolitika alulnézetből. Megyei esettanulmányok az állami földbérleti rendszer értékeléséhez. IV. jelentés a földről. Gödöllő, http://www.kielegyenafold.hu/userfiles/file/IV_jelentes_a_foldrol_20121215_NG_2013042_2.pdf.
- Ángyán J. (2014): Mi lesz veled magyar föld, mezőgazdaság, vidék? In: Andrásfalvy B. – Ángyán J. – Márai G. – Molnár G. – Tanka E.: *A magyar föld sorsa*, Agroinform Kiadó, Budapest, 101–108.
- Asztalos Morell, I. (2008): Care work in Hungarian agrarian entrepreneur families during the postsocialist transition. In: Bock, B. – Asztalos Morell, I.: *Gender Regimes, Citizen Participation and Rural Restructuring*. Emerald Books, 57–83.
- Asztalos Morell, I. (1999/1): Emancipation's dead-end roads? *Studies in the Formation and Development the Hungarian Model for Agriculture and Gender (1956–1989)*. ACTA Universitatis Upsaliensis, Uppsala.

- Asztalos Morell, I. (1999/2): Rural Women and the Gender Division of Labour in the Post-communist Transition. In: Starosta, P. – Kovách, I. – Górlach, K. (eds.): *Rural Societies Under Communism and Beyond. Hungarian and Polish Perspectives*. Lodz University Press, Lodz, 191–218.
- Bajmóczy P. (2002): A „vidéki” szuburbanizáció Magyarországon, Pécs példáján. *Tér és Társadalom*, 14(2–3): 323–330.
- Bakos N. – Brinszky Zs. – Pásztor L. (2008): A budapesti agglomeráció társadalmi, gazdasági jellemzői. *Területi Statisztika* 11. 48(2): 206–223.
- Balácsi I. – Bódi F. – Obádovics Cs. (2008): Iskolai teljesítmény, iskolai átszervezés. In: Bódi F. (szerk.): *A helyi szociális ellátórendszer* Agroinform Kiadó, Budapest, 105–129.
- Balogh K. – Kovách I. (2021): Az örök falu – hanyatlás és fentmaradás. A községi népesség számának a változása. *Tér és Társadalom* 35(1): 29–53.
- Bálint L. (2012): Belföldi vándorlás. In: Óri P. – Spéder Zs. (szerk.): *Demográfiai Portré*, 126–136.
- Bálint L. – Obádovics Cs. (2018): Belföldi vándorlás. In: Monostori J. – Óri P. – Spéder Zs. (szerk.): *Demográfiai Portré*, 217–236.
- Balogh K. – Cibere I. – Kovách I. – Nemes-Zámbó G. (2020): Redisztribúció és társadalmi integráció. In: Kovách I. (szerk.): *Integrációs mechanizmusok a magyar társadalomban*. Argumentum Kiadó, Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest, 83–134.
- Bánlaky P. (1997): Agrárértelmiség a változásokban. In: Kovács T. (szerk.): *A fenntartható mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 438–444.
- Barta Gy. – Beluszky P. (szerk.) (1999): *Társadalmi-gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban*. Regionális Kutatási Alapítvány, Budapest.
- Bauman, Z. (2001): *Community: Seeking Safety in an Insecure World*. Polity Press, Cambridge.
- Bela Gy. – Kelemen Á. – Pataki Gy. (2004): Társadalmi részvétel a környezetvédelmi döntéshozatalban. In: Kerekes S. (szerk.): *Környezetpolitikánk európai dimenziói*. MTA, Budapest, 65–71.
- Beluszky P. – Sikos T. (2007): *Változó falvaink*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest.
- Beluszky P. (1999): A budapesti agglomeráció kialakulása. In: Barta Gy. – Beluszky P. (szerk.): *Társadalmi-gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban*. Regionális Kutatási Alapítvány, Budapest.
- Beluszky P. – Győri R. (1999): A magyarországi városhálózat és az EU-csatlakozás. *Tér és Társadalom* 12(1–2): 1–30.
- Benda Gy. (2003): *Hosszú távú folyamatok és rövid távú ingadozások, társadalomstatistikai vizsgálatok és lokális kutatások*. Hozzászólás Kovách Imre és

- Valuch Tibor tanulmányához. Századvég, 8(30): 99–102. [http://www.szazadvég.hu/kiado/szveg/ benda.doc](http://www.szazadvég.hu/kiado/szveg/benda.doc)
- Berki E. – Orolin Zs. (1996): Az önkormányzati szövetségek helye az érdekegyeztetésben. In: Társadalmi Szemle, 51(1): 79–88.
- Bessiére, J. (1998): Local development and heritage. Traditional food and cuisine as tourist attraction in rural areas. Sociologia Ruralis, 38(1): 22–35.
- Black, R. – Buller, H. – Hoggart, K. (1995): Rural Europe. Identity and Change Arnold, London.
- Blazek J. (2003): Forthcoming accession: an outline of impacts in the sphere of regional development and regional policy in the Czech Republic. European Spatial Research and Policy, 10(1): 27–47.
- Bocz J. (1995): Önkormányzati képviselők, polgármesterek. Társadalomstatistikai füzetek, 13. KSH, Budapest.
- Bocz J. (1996): Az önkormányzatok döntéshozói. Társadalomstatistikai füzetek, 13, KSH, Budapest.
- Bódi F. – Bóhm A. (2000) (szerk.): Sikeres helyi társadalmak. Agroinform Kiadóház, Budapest.
- Bódi F. – Obádovics Cs. – Bódor A. (2002): Iskolák a kislélekszámú falvakban. A Falu, XVII. évf., 3. sz., Ősz.
- Bódi F. (2005): A falusi önkormányzatok demokrácia deficitje. A Falu XX. évf., 3. sz., Ősz, 73–88.
- Bódi F. (2008): A szociális ellátórendszer kifejlődése Magyarországon. Történeti háttér, nemzeti sajátosságok. In: Bódi F. (szerk.): A helyi szociális ellátórendszer. Agroinform Kiadó, Budapest, 57–70.
- Bódi F. – Fekete A. (2007): A területi források térbeli eloszlása az európai uniós csatlakozás előtti időszakban. Területi Statisztika, március, 123–133.
- Bodorkós B. – Pataki Gy. (2009): Linking academic and local knowledge: Community-based research and service learning for sustainable rural development in Hungary Journal of cleaner production 17(12): 1123–1131.
- Bognár B. (2004): „A merészség a koncepcióban.” Erdei kísérlete a hajnali társadalomszemlélet adaptációjára „A magyar paraszttársadalom” című művében. Korall 15–16, 226–247.
- Bonnano, A. (2006): The state and the rural policy. In: Marsden, T. – Cloke P. – Mooney, P. (eds.): Handbook of Rural Studies Sage Publications, London, 317–330.
- Boonstra, W. J. (2006): Policies in the polder: how institutions mediate between norms and practices of rural government. Sociologia Ruralis 46(4): 299–318.
- Borboly I. – Csité A. (1999): A polgármester, a falu meg a közösség: hozzászólás a „független” polgármester vitához. In: Tér és Társadalom, 13(1–2): 109–128.

- Borsos E. – Csité A. – Hella F. (1993): Rendszerváltás utáni falusi sorsforduló Ökörítőfűlposön. Szociológiai Szemle, 95–119.
- Boyle, P. – Halfacree, K. (1998): Migration into rural areas: theories and issues. Chichester: John Wiley & Sons.
- Bóhm A. – Pál L. (1985): Társadalmunk ingázói – az ingázók társadalma. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Bóhm A. – Szógyi L. – Táll É. (2000): Polgármesterek értékorientációi az első önkormányzati választások után (1993). In: Táll É. (szerk.): Az új demokrácia önkormányzati vezetői. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 139–153.
- Bóhm A. (1998): Civil szervezetek a helyi társadalomban. Európai Unió, regionalizmus, szuverenitás. IV. Országos Politológus Vándorgyűlés. MTA VEAB – Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, 42–47.
- Bóhm A. (2005): Az önkormányzati választások a parlamenti választások tükrében. In: A helyi hatalom és az önkormányzati választások Magyarországon 1990–2002. MTA Politikatudományi Intézete, Budapest.
- Bóhm A. – Szoboszlai Gy. (szerk.) (1990): Önkormányzati választások. MTA PTI, Budapest.
- Böröcz, J. – Sarkar, M. (2005): What is the EU? International Sociology 20(2): 153–173.
- Brigitte M. – Holzner B. (2008): Agrarian restructuring and gender – designing family farms in Central and Eastern Europe. Gender, Place & Culture: A Journal of Feminist Geography 1360–1524, 15(4): 431–443.
- Brouwer, F. – Lowe, P. (eds.) (2000): CAP regimes and the European countryside: Prospects for integration between agricultural, regional and environmental policies CABI Publishing, Oxfordshire.
- Bruckmeier, K. – Kopytina, M. (2001): Post-traditional or Post-modern Rurality? Cases from East Germany and Russia. In: Granberg, L. – Kovách, I. – Tovey, H. (eds.): Europe's Green Ring. Ashgate, Aldershot, Burlington, Singapore, Sydney, 167–197.
- Bugovics Z. (2006): Elit-teli képviselő testületek. In: Bóhm A. (szerk.): A helyi hatalom és önkormányzati választások Magyarországon 1990–2002. MTA PTI, Budapest.
- Burgerné G. A. – Tóth K. – Kovács Cs. (1999): A mezőgazdasági üzemek gazdasági helyzete. AKII, Agrárgazdasági Tanulmányok 13. sz.
- Burger, A. (2003): Europe's Green Ring. Land Use Policy. 20(2): 199–200.
- Buller, H. (2003): Europe's Green Ring. In: Granberg, L. – Kovách, I. – Tovey, H. (eds.): Ashgate, Aldershot, Journal of Rural Studies, 19(2): 255–257.
- Burgerné G. A. (1996): A magyarországi földpiac. Statisztikai Szemle, 74(5–6): 411–420.

- Burgerné G. A. (2006): Az egyéni (családi) mezőgazdasági üzemi gazdálkodás napjainkban. Agroinfo, Budapest.
- Castells M. (2005): A hálózati társadalom kialakulása. Gondolat, Budapest.
- Champion, T. – Atkins, D. – Coombes, M. – Fotheringham, S. (1998): Urban Exodus, Council for Protection Rural England, London.
- Charlotte (NC) (2020): Information Age, Publishing (IAP), 79–102.
- Cloke, P. (2006): Conceptualizing rurality. In: Marsden, T. – Cloke P. – Mooney, P. (eds.): Handbook of Rural Studies. Sage Publications, London, 18–29.
- Czibere I. – Kovách I. (2019): Községekben élő immobill fiatalok. Metszetek – Társadalomtudományi folyóirat 8(3): 3–22.
- Czibere I. (2012): Nők mélyszegénységben. L'Harmattan Könyvkiadó, Budapest.
- Czibere, I. (2021): Rural poverty and family life. Female aspects. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Czibere I. – Gerő M. – Kovách I. (2017): Újraelosztás és integráció. In: Kovách I. (szerk.): Társadalmi integráció: az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Belvedere Meridionale, 51–116.
- Czibere, I. (szerk.) (2016): Vidéki innováció és hálózatosodás: A Magyar Nemzeti Vidéki Hálózat első éveit Debrecen. Debreceni Egyetemi Kiadó, Herman Ottó Intézet.
- Czibere I. – Gerő M. – Kovách I. (2017): Újraelosztás és integráció. In: Kovách, I. (szerk.): Társadalmi integráció: az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Belvedere Meridionale, 51–116.
- Czibere I. – Kovách I. (2019): Községekben élő immobill fiatalok. Metszetek – Társadalomtudományi folyóirat 8(3): 3–22.
- Czibere I. – Kovách I. – Szukalski P. – Starosta P (2021): Depopulation and Public Policies in Rural Central Europe. The Hungarian and Polish Cases Ager: Revista de estudios sobre despoblacion y desarrollo rural, 57–82.
- Czibere I. (2020/2): A szegényellátások „megingásáról” a vidéki terekben. Socio.hu: Társadalomtudományi Szemle 10(2): 111–114.
- Czibere, I. – Kovách, I. (2022): State Populism in Rural Hungary. Rural Sociology, 87(S1): 733–757. <https://doi.org/10.1111/ruso.12407>
- Csáki Cs. (1994): Merre tart Közép-Kelet-Európa mezőgazdasága? Közgazdasági Szemle, 16(7–8): 606–620.
- Csanádi G. – Csizmady A. (2002): Szuburbanizáció és társadalom. Tér és Társadalom, 2002/3: 27–56.

- Csapák A. (2007): Az átalakuló Nagykovácsi. Tér és Társadalom, 2: 109–116.
- Csatári B. (1996): A magyarországi kistérségek néhány jellegzetessége. MRA RKK Alföldi Tudományos Intézet, Kecskemét.
- Csatári B. (1999): A magyar vidék térségi tagolódása. I. Vidéki térségek és vidéki települések. Típusalkotás. MTA RKK Alföldi Tudományos Intézete, Kecskemét.
- Csatári B. (2000): A magyarországi kistérségek vidékiség-kritériumai. In: Horváth Gy. – Rechnitzer J. (szerk.): Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 193–218.
- Csatári B. – Timár J. (2002) (szerk.): Területfejlesztés, rendszerváltás és az Alföld, MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. IV. A területfejlesztési program tudományos megalapozása.)
- Csatári B. (2004): A magyarországi vidékiségről, annak kritériumairól és krízisjelenségeiről. Területi Statisztika, 7(44):(6): 532–543.
- Csatári B. (2007): Tények az európai és magyar vidékekről 2000 táján. In: Kovács T. (szerk.): A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás után. MTA RKK, Pécs, 59–68.
- Cséfalvy Z. (1999): Helyünk a nap alatt... Magyarország és Budapest a globalizáció korában. Kairosz Kiadó, Budapest.
- Cséfalvy Z. (2008): Kapuk, falak, sorompók. A lakóparkok világa. Gondolat, Budapest.
- Csigó P. (2006): Kereskedelmi média és késő modern individualizáció. In: Kovách I. (szerk.): Társadalmi metszetek. Hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon; szociológiai tanulmányok. Napvilág Kiadó, Budapest, 311–346.
- Csillag G. (2000): Greetings from Hungary. A városi, a vidéki, a képzeletbeli és a valóságos Magyarország Váci utcai képeslapokon. In: Fejős Z. – Szijártó Zs. (szerk.): Turizmus és kommunikáció. Néprajzi Múzeum – Pécsi Tudományegyetem Kommunikáció Tanszék, Budapest – Pécs, 83–96.
- Csíte A. – Csurgó B. – Himesi Zs. – Kovách I. (2002): Agrárpolitikai „hatásvizsgálat”: földhasználat, foglalkoztatottság, üzemszerkezet. In: Kovách I. (szerk.): Hatalom és társadalmi változás. A poszt szocializmus vége. Napvilág, 309–361.
- Csíte A. – Horváth G. K. – Kovács E. (2002): A vállalkozói politikai „áttörés” előzménye, lefolyása és következményei. Turizmus és vállalkozói Keszthelyen. In: Kovách I. (szerk.): Hatalom és társadalmi változás. Napvilág, Budapest, 155–181.
- Csíte A. – Kovách I. (1995): Poszt szocialista átalakulás Kelet- és Közép-Európa rurális társadalmában. Szociológiai Szemle, 2.

- Csöte A. – Kovách I. (1997): Falusi szegénység. A Falu, 1997. Tavasz, 49–54.
- Csöte A. – Kovách I. (2002): Vidéki történet. In: Kovách I. (szerk.): Hatalom és társadalmi változás. A posztiszocializmus vége. Napvilág, Budapest. 219–309.
- Csöte A. (1997) Polgárosodás-elméletek és polgárosodás-viták. In: Szociológiai Szemle, 3: 117–137.
- Csöte A. (1999): A paraszti közösségtől a ruralitásig: a nemzetközi vidékkutatók harminc évének néhány kulcsproblémája. Szociológiai Szemle, 1999/3. sz., 134–154.
- Csöte A. (2005): Reménykeltők, politikai vállalkozók, hálózatok és intézményesülés a magyar vidékfejlesztésben 1990–2002 között. Századvég, Budapest.
- Csizmady A. (2008): A lakóteleptől a lakóparkig. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Csizmady A. – Husz I. – Janky B. (2005): Népesedés és környezet. Műegyetemi Kiadó, Budapest.
- Csöba J. – Sipos F. (2020): Gazdasági és társadalmi integrációs modellek periferiális térségekben: A szociális földprogram, a közfoglalkoztatás és a szociális szövetkezetek működésének jellemzői hátrányos helyzetű kistélepüléseken. Szociológiai Szemle 30(1): 21–43.
- Csurgó B. – Kiss L. (2007): A Kádár-kor. In: Kovách I. (szerk.): Vidék- és falukép a változó időben. Argumentum Kiadó, Budapest, 133–156.
- Csurgó B. – Megyesi B. (2006): Családi döntések, munkamegosztás és társadalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon. Napvilág, Budapest, 293–310.
- Csurgó B. – Nagy Kalamász I. – Székely K. A. (2007): A városi kultúra vidékképe. In: Kovách I. (szerk.): Vidék- és falukép a változó időben. Argumentum Kiadó, Budapest, 65–99.
- Csurgó B. – Nagy Kalamász I. (2007): A szolgáltató vidék: a Művészetek Völgye és az etyeki bor- és gasztronómiai fesztiválok. In: Kovách I. (szerk.): Vidékiek és városiak. L'Harmattan – MTA PTI, Budapest.
- Csurgó B. (2002): Gazdaasszonyok és farmerfeleségek. Családi gazdálkodás Mezőtúron. Századvég, 25. sz., 47.
- Csurgó B. (2005): Házastárs és társ a mezőgazdaságban. Családi munkamegosztás és döntések a mezőgazdasági vállalkozó családokban. In: Palasik M. – Sipos B. (szerk.): Házastárs? Vetélytárs? Munkatárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon. Budapest, Napvilág Kiadó, 115–128.
- Csurgó B. (2007/1): Képek és képzetek a mai magyar vidékről. In: Kovách I. (szerk.): Vidékiek és városiak. L'Harmattan – MTA PTI, Budapest 45–67.

- Csurgó B. (2007/2): Vidékképek a politikában a parlamenti beszédek tükrében. In: Boda Zs. – Kovách I. – Szoboszlai Gy. (szerk.): *Fiatal kutatók elitekről, kampányokról, vidékimázsokról. Mikroelemzések politikai jelenségekről.* MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest.
- Csurgó B. (2007/3): A 20. századi miniszterelnökök programbeszédei. In: Kovách I. (szerk.): *Vidék- és falukép a változó időben.* Argumentum Kiadó, Budapest, 133–156.
- Csurgó B. – Hindley C. – Smith M. (2019): Imagined Idylls and Nostalgic Idealization: Gastronomic Tourism in Rural Hungary. *Journal of Gastronomy and Tourism* 4(1): 13–28.
- Csurgó B. – Horzsa G. – Megyesi B. (2022): A vidékimázs és helyi identitás kutatásának lehetőségei és módszerei. Egy szisztematikus szakirodalom-elemzés eredményei. *Szociológiai Szemle* 32(1): 15–40.
- Csurgó B. – Kovách I. (2018): A szegénység elleni projektek haszna: A kisvárosi szociális földprogram példája. *Magyar Tudomány* 179(6): 902–911.
- Csurgó B. – Kovách I. – Légmán A. – Megyesi B. (2010): Éghajlatváltozás és helyi kormányzás. *Politikatudományi Tanulmányok.* MTA PTI, Budapest.
- Csurgó, B. – Kovách, I. – Légmán, A. – Megyesi, B. (2010): Energy demand, governance and infrastructure, Comparative Report of five European countries. In: Kovách, I. – Gotts N. (eds.): *Climate Change and Local Governance: Alternative approaches to influencing household energy consumption – a comparative study of five European regions* Studies in Political Science – Politikatudományi Tanulmányok, MTA PTI, Budapest.
- Csurgó, B. – Kovách, I. – Kučerová, E. (2008): Knowledge, Power and Sustainability in Contemporary Rural Europe. *Sociologia Ruralis*, 48(3): 292–312.
- Csurgó, B. (2007): Képek és képzetek a mai magyar vidékről. In: Kovách I. (szerk.): *Vidékiek és városiak. A tudás- és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon.* L'Harmattan – MTA PTI, 45–67.
- Csurgó B. (2013): Vidéken lakni és vidéken élni. A városból vidékre költözők hatása a vidék átalakulására. *Argumentum*, MTA TTK Szociológiai Intézet, Budapest.
- Csurgó B. (2014): A vidék nosztalgiája: kulturális örökség, turizmus- és közösség-szervezés három észak-alföldi kistérségben. *socio.hu* 4, 1–20. <https://doi.org/10.18030/SOCIO.HU.2014.2>.
- Csurgó, B. – Kovách, I. (2013): Networking Leader and local oligarchies. *Acta Univ. Lodz. Folia Sociol.* 44: 73–88.
- Csurgó, B. – Kelemen, E. – Kovách, I. – Megyesi, B. (2008): Encouraging Collective Farmers Marketing Initiatives Working papers E-books, MTA PTI (11): 85.

- Dagevos, H. – Overbeek, G. – Vader, J. (2004): Consuming Rural Goods and Services. A Consumer-oriented Comparative Analysis RURBAN Deliverable 7.
- Derkzen, P. (2008): The politics of rural governance. Case studies of rural partnership in the Netherlands and Wales Wageningen University.
- Derkzen, P. – Bock, B. (2007): The construction of professional identity. Symbolic power in rural partnership in the Netherlands. *Sociologia Ruralis*, 47(3): 189–205.
- Dessewffy T. – Fábíán Z. – Galács A. – Rét Zs. – Rigler A. – Ságvári B. (2004): A digitális jövő térképe. A magyar társadalom és az internet. ITHAKA–ITTK–TÁRKI, Budapest.
- Donáth F. (1976): Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása 1945–1975. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Dorgai L. (1998): Néhány gondolat a „Mi tekinthető vidéknek?” című vitacikkhez. *Gazdálkodás*, 1998. 5. sz. 60–64.
- Dövényi Z. (2009): A belső vándormozgalom Magyarországon: folyamatok és struktúrák. *Statistikai Szemle*, 87(7–8): 748–762.
- Dövényi Z. – Kovács Z. (1999): A szuburbanizáció térbeni-társadalmi jellemzői Budapest környékén. *Földrajzi Értesítő*, 1–2. 33–58.
- Durst J. (2008): „Bárók”, patrónusok versus „komák”. In: Váradi M. (szerk.): *Kis-települések lépéskényszerben. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest*, 232–282.
- Enyedi Gy. (1980): *Falvaink sorsa*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Enyedi Gy. (1984): Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulása. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Enyedi Gy. – Horváth Gy. (szerk.) (2002): *Táj, település, régió*. MTA Társadalomkutató Központ – Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Eranus E. – Letenyei L. – Siklós V. (2003): Sok link = internet? A kapcsolati tőke szerepe a számítógép és internet, valamint a számítógépes tudás terjedésében a kaposvári kistérségben, kérdőíves adatfelvétel és résztvevő megfigyelés alapján. In: Lengyel Gy. (szerk.): *Információs technológia és helyi társadalom*. Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, AE, Budapest, II. kötet, 29–76.
- Erdei F. (1987): *A magyar társadalom*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Estók J. – Fehér Gy. – Gunst P. – Varga Zs. (szerk.) (2003): *Agrárvilág Magyarországon, 1848–2002*. Argumentum Kiadó – Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest.
- Farkas J. – Vajda Á. (1991): *Két választás Magyarországon 1990-ben*. KSH, Budapest.

- Fazekas K. (2005): A hazai és külföldi tulajdonú vállalkozások területi koncentrációjának hatása a foglalkoztatás és a munkanélküliség területi különbségeire. In: Fazekas K. (szerk.): A hely és a fej. Munkapiac és regionalitás Magyarországon. KTI könyvek 6. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest, 47–74.
- Fehér A. (1998): A vidék fogalmáról és a vidéki területek lehatárolásáról. *Gazdálkodás* 5: 54–59.
- Fehér A. (2005): A vidékgazdaság és a mezőgazdaság. Agroiinform Kiadó, Budapest.
- Fejes Zs. (2005): Mórahalom: Gyökeret verni a homokon (Mórahalom: How to Find Roots in the Sand). <http://www.talaljuk-ki.hu/index.php/article/article-view/61/1/3/>
- Fekete A. (2008): Hátrányos helyzetű települések infrastruktúrájának fejlődése 1990 után. In: Bódi F. (szerk.): A helyi szociális ellátórendszer. Agroiinform Kiadó, Budapest, 221–236.
- Ferge Zs. (2001): A magyarországi szegénységről. *INFO-Társadalomtudomány*, 54: 17–26.
- Ferge Zs. (2017): „Aktív eszközök – közfoglalkoztatás.” 176–187. In: Ferge Zs.: Magyar társadalom- és szociálpolitika (1990–2015). Osiris Kiadó, Budapest, 176–187.
- Fertő I. (1999): A Európai Unió közös agrárpolitikájának gazdaságtana II. A CAP politikai gazdaságtana. *Közgazdasági Szemle* 46: 813–822.
- Fertő I. (1999/2): Az agrárpolitika modelljei. Osiris Kiadó, Budapest.
- Fertő, I. (1999/1): Changing Governance Structure within Agri-Food Sector after Privatisation. In: Major, I. (ed.): The Redistribution of Property Rights, Corporate Governance and Company Restructuring After Privatisation. Open Society Institute, Center for Publishing Development, 86–122.
- Fertő, I. – Szabó, G. (2002): Vertical Co-ordination in Transition Agriculture: A Hungarian Co-operative Case Study Institute of Economics, Hungarian Academy of Sciences, Budapest.
- Florian, V. – Serbanescu, C. (2001): Food consumption and rural poverty in Romania during transition to market. *CIHEAM Options Méditerranéennes Série B-n* 22: 223–232.
- Fodor, É. (1997): Gender in transition: unemployment in Hungary, Poland and Slovakia. *East European Politics and Societies* 11(3): 470–500.
- Fodor É. (2001): A szegénység elnöiesedése hat volt államszocialista országban. *Szociológiai Szemle* 4: 96–113.
- Fodor, É. (2006): A Different Type of Gender Gap: How Women and Men Experience Poverty. *East European Politics and Societies*. 11(3) (Fall): 470–500.

- Forray R. K. (1995): Önkormányzatok és kisiskolák. *Educatio*, 1: 70–81.
- Forray R. K. – Kozma T. (2011): *Az iskola a térben és az időben*. Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- Fóti J. – dr. Lakatos M. (2006): Foglalkoztatottság és munkanélküliség. 6–7. kötet. KSH, Budapest, 163, 158.
- Földi Zs. (2000): A lakókörnyezet minőségének szerepe a főváros migrációs folyamataiban, az 1990-es években. *Tér és Társadalom* 2/3: 219–228
- Franklin, S. H. (1969): *The European Peasantry – the Final Phase* Methuen, London.
- Franklin, A. – Kovách I. – Csurgó B. (2017): Governing Social Innovation: Exploring the Role of 'Discretionary Practice' in the Negotiation of Shared Spaces of Community Food Growing *Sociologica Ruralis* 57(4): 439–458.
- Frouws, J. (1998): The Contested Redefinition of the Countryside. An Analysis of Rural Discourses in The Netherlands. *Sociologia Ruralis* 38: 54–68.
- Gagy J. (2005): Kötelesség és igazság – a mai vidéki élet kulturális, erkölcsi dimenzióiról. In: *Magyar Kisebbség* 3–4(36–37): 78–93.
- Gábos A. – Szívós P. (2009): A női szegénység Magyarországon és Európában. In: Nagy I. – Pongrácz T.-né (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. TÁRKI–Szociális és Munkaügyi Minisztérium, Budapest, 154–164.
- Gál N. (2007): A vidéki turizmus. In: Kovách I. (szerk.): *Vidék- és falukép a változó időben*. Argumentum Kiadó, Budapest, 255–277.
- Gal, S. – Kligman, G. (eds.) (2000): *The Politics of Gender After Socialism* Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Gaszó F. (2006): Társadalmi struktúra és iskolarendszer. In: Kovách I. (szerk.): *Társadalmi metszetek*. Napvilág Kiadó, Budapest, 207–227.
- Giddens, A. (2000): *Elszabadult világ – Hogyan alakítja át életünket a globalizáció?* Perfekt Kiadó, Budapest.
- Glózer R. (2007): Falusi politikák. Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet. Néprajzi Múzeum–PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest, 147–160.
- Goodwin, M. (2006): Regulating rurality? Rural studies and the regulation approach. In: Marsden, T. – Cloak, P. – Mooney, P. (szerk.): *Handbook of Rural Studies* Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi, 304–316.
- Gorlach, K. – Forys, G. (2002): Key issues in rural-urban relations in Poland: between peasant past and European future. *Conference proceedings*, 289–298.
- Gödrli I. – Spéder Zs. (2009): Belföldi vándorlás. Monostori J. – Őri P. – S. Molnár E. – Spéder Zs. (szerk.): *Demográfiai Portré*. 109–117. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest.

- Granberg, L. – Kovách, I. – Tovey, H. (eds.) (2001): Europe's Green Ring. Ashgate, Aldershot, Burlington, Singapore, Sydney, 366.
- Granberg, L. – Kovách, I. (eds.) (1998): Actors on the changing European countryside. Institute for Political Sciences HAS, Budapest, 283.
- Greer, A. (2005): Agricultural policy in Europe. Manchester University Press, Manchester.
- Gunst P. (1987): A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között. MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- Gyáni G. – Kővér Gy. (1998): Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Osiris, Budapest.
- Györgyi Z. – Imre A. (1999): Iskolatársulások. Educatio Füzetek. Oktatókutató Intézet, Budapest.
- Győri Á. – Balogh K. (2020): Hogyan függ össze a társadalmi integráció az iskolai végzettség szintjének generációk közötti eltéréssel? Socio.hu: Társadalomtudományi Szemle, 10(1): 1–24.
- Faragó T. (1999): Tér és idő – család és történelem. Társadalomtörténeti tanulmányok (1976–1992). Bíbor Kiadó, Miskolc.
- Hack J. – Kiss L. (2007): A médiák faluképe. In: Kovách I. (szerk.): Vidék- és falukép a változó időben. Argumentum Kiadó, Budapest, 277–304.
- Halfacree, K. – Kovách, I. – Woodward, R. (eds.) (2002): Leadership and local power in European rural development. Ashgate Publishers, Aldershot, Burlington, Singapore, Sydney, 278.
- Halliday J. – Coombes M. (1995): In search of counterurbanisation – some evidence from Devon on the relationship between patterns of migration and motivation. Journal of Rural Studies 11: 433–446.
- Halmi P. (szerk.) (2004): Az Európai Unió agrárrendszere. Mezőgazda. Budapest.
- Halmi P. – Elekes, A. (2005): Declining „Common” Agricultural Policy? CAP Reform of 2003 and its National Implementation in the Member States Paper prepared for presentation at the EAAE (European Association of Agricultural Economists) Congress, The Future of Rural Europe in the Global Agri-Food System, Copenhagen.
- Harcza I. – Kovách I. – Szelényi I. (1994): A poszt szocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban. Szociológiai Szemle, 3: 15–44.
- Harcza I. – Kovách I. (1996): Farmerek és mezőgazdasági vállalkozók. In: Társadalmi Riport, Tárki, Budapest.
- Harcza I. (1995): Farmerek, mezőgazdasági vállalkozók. KSH, Budapest.
- Harcza I. (2003): Paraszttalanítás – egy fogalom születése. Századvég, 8(29): 77–85.

- Harcza I. – Sebők Cs. (2001): Életmód – Időmérleg. A részidős mezőgazdasági munka. KSH, Budapest.
- Harcza, I. – Kovách, I. – Szelényi, I. (1998) :The Crisis of Post-Communist Transformation in the Hungarian Countryside and Agriculture. In: Szelényi, I. (ed.): Privatising the Land. Rural Political Economy in Post-Socialist Societies. 214–245. Routledge, London.
- Harcza I. (1994): Parasztgazdaságok, mezőgazdasági vállalkozók. KSH, Budapest.
- Harcza I. – Kovách I. (1996): Farmerek és mezőgazdasági vállalkozók. Társadalmi Riport 4: 104–134.
- Hardi T. (2002): Szuburbanizációs jelenségek Győr környékén. Tér és Társadalom 3.
- Harper, S. (1989): The British rural community: an overview of perspectives. Journal of Rural Studies, 5: 89–105.
- Hegedűs J. – Tosics I. (1998): A közép-kelet-európai lakásrendszerek átalakulása. Szociológiai Szemle 2.
- High, C. – Nemes, G. (2007): Social Learning in Leader: Exogenous, Endogenous and Hybrid Evaluation in Rural Development. Sociologia Ruralis, 47(2): 103–119.
- Híves T. (2006): A hátrányos helyzet az oktatás területi kutatásában. Educatio 2006/1. 169–74.
- Hoggart, K. (1990): Let's do away with the rural. Journal of Rural Studies 6: 245–257.
- Hughes, J. – Sasse, G. – Gordon, C. (2001): Enlargement and Regionalization: The Europeanization of Local and Regional Governance in CEE States. In: Wallace, H. (ed.): One Europe or Several? Interlocking Dimensions of European Integration Basingstoke, Palgrave, 45–177.
- Hoffmann T. (1998): Európai parasztok. A munka. Osiris, Budapest.
- Hoffmann T. (2001): Európai parasztok. Az étel és az ital. Osiris, Budapest.
- Huszár Á. – Győri Á. – Balogh K. (2022): Resistance to Change: Intergenerational Class Mobility in Hungary, 1973–2018. Sociological Research Online 1.
- Huszár Á. – Balogh K. – Győri Á. (2020): A társadalmi mobilitás egyenlőtlensége a nők és a férfiak között: Közeledés vagy távolodás? In: Kovách I. (szerk.): Mobilitás és integráció a magyar társadalomban. Argumentum Kiadó, Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest, 35–57.
- Illner, M. (2003): Devolution of Government in the Ex-Communist Countries: Some Explanatory Frameworks. In: Baldersheim, H. – Illner, M. – Wollmann, H. (eds.): Local Democracy in Post-Communist Europe Opladen, Leske, Budrich, 9–28.
- Imre A. (1995): Kistelepülési iskolák a léthatáron. Educatio, 129–134.

- Imre A. (2002): Az iskolai hátrány összetevői. *Educatio*, 63–73.
- Imre A. (2003): A kistelepülési iskolák népességmegtartó ereje. Kézirat. Országos Közoktatási Intézet Kutatási Központ.
- Imre A. (2009): Kistelepülési iskolák és eredményesség. <http://www.ofi.hu/tudas-tar/valaszol-iskola/kistelepulesi-iskolak>. Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, Budapest.
- Info Társadalomtudomány (1996) 19. szám: A magyar falu a változások sodrában.
- Juhász P. – Mohácsi K. (1996): Az agrárium gazdasági és társadalmi folyamatai 1995-ben. *Közgazdasági Szemle*, XLIV. évf.
- Juhász P. (1979): A „második” gazdaság mezőgazdasági kistermelés köré szerveződő alrendszeréről. Kézirat.
- Juhász P. (1982): Agrárpiac, kisüzem, nagyüzem. *Medvetánc*, 1: 117–139.
- Juhász P. (1985): A mezőgazdaság fejlődésében megjelenő tehetetlenségről. *Közlemények*, 93. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Szövetkezeti Kutató Intézet*, Budapest.
- Juhász P. (2006): Emberek és intézmények. Új Mandátum Kiadó – Jelenkutató Alapítvány Budapest.
- Kapitány Á. – Kapitány G. (2002): Magyarságszimbólumok – egy értelmiségi minta tükrében. In: A. Gergely A. (szerk.): *A nemzet antropológiája* (Hofer Tamás köszöntése). Új Mandátum Kiadó, Budapest, 257–276.
- Kapitány G. – Lakatos M. (2005): A munkaerő napi mozgása és közlekedése a budapesti kerületekben és a fővárosi agglomerációban, 1980–2001. *Területi Statisztika* 45(3): 216–233.
- Kaposi L. – Lakatos M. (2005): Az egyéni agrárgazdaságok termelése és társadalmi-foglalkozási összetétele. *Területi Statisztika* 8/45(4): 354–371.
- Kapronczai I. (2007): A mezőgazdaság gazdaságstruktúrája és jövedeleminformációs rendszerei. *Statisztikai Szemle* 85(1): 36–57.
- Kasimis, C. H. – Papadopoulos, G. A. (2001): The De-Agriculturalisation of the Greek Country- side: The Changing Characteristics of an Ongoing Socio-economic Transformation. In: Granberg, L. – Kovách, I. – Tovey, H. (eds.): *Europe's Green Ring* Ashgate Publishing.
- Kasza J. – Lakatos M. (2006): Az agrártársadalom rétegződése. *Területi Statisztika* 9. 46(6): 578–593.
- Keeble, D. – Nachum, L. (2002): Why do business service firms cluster? Small consultancies, clustering and decentralisation in London and southern England. *Transactions of the Institute of British Geographers* NS 27: 67–90.
- Kelemen, E. – Megyesi, B. (2007): The Role of Collective Marketing Initiatives in the Hungarian Agriculture. In: *Eastern European Countryside*. Nicolaus Copernicus University, Toruń, Poland, 13 (1).

- Kemény I. – Janky B. (2003): A 2003. évi cigány felmérésről. Népesedési, nyelvhasználati és nemzetiségi adatok. Beszélő, III/VII. 10: 64–76.
- Kertesi G. (2000): A cigány foglalkoztatás leépülése és szerkezeti átalakulása 1984 és 1994 között. Közgazdasági Szemle 5: 406–443.
- Kis K. (2006/1): Partnerség és társadalmi tőke a vidékfejlesztésben. Parola, 2–3: 28–31.
- Kiss D. (2004): A falusi elit átalakulása. WEB 2. április, 9–17.
- Kiss J. P. (2008): Az aprófalvasodás és aprófalvaink sorsa – történelmi metszetben. In: Váradi M. (szerk.): Kistelepülések lépéskényszerben. Új Mandátum Könykiadó, MTA Regionális Kutatások Központja, Budapest, 29–69.
- Kiss L. (1992): A politikai pártok és az önkormányzatok. In: Csefkő F. (szerk.): Helyi társadalom, gazdaságpolitika. Alapítvány a Magyarországi Önkormányzatokért, Budapest, 8–21.
- Kiss L. (2007/1): A „népi mozgalom” parasztképe. In: Kovách I. (szerk.): Vidék és falukép a változó időben. Argumentum, Budapest, 43–55.
- Kiss L. (2007/2): Vidékmeghatározási viták az ezredfordulón. In: Kovách I. (szerk.): Vidék- és falukép a változó időben. Argumentum, Budapest, 233–255.
- Kiss R. (2007): Falusi értékek, városi igények. A szuburbanizációs folyamatok hatása a helyi társadalom átalakulására Budajenőn. In: Szarvas Zs. (szerk.): Migráció és turizmus. Migrációs folyamatok hatása a helyi társadalmak változásaira (Documentatio Ethnographica 22). MTA NKI – L'Harmattan.
- Klijn, E. H. (1997): Policy networks: an overview. In: Kickert, W. – Klijn, E. H. – Koppenjan, J. (eds.): Managing complex networks: strategies for the public sector Sage Publications, London.
- Kloppenburg, J. (1991): Social theory and the de/reconstruction of agricultural science: local knowledge for an alternative agriculture. In: Rural Sociology, 56(4): 519–548.
- Kooiman, I. (1993): Modern governance. New government – Society interactions. London, Sage Publishing.
- Kocsis J. B. (2000): A szuburbanizáció jelenségének főbb elméleti megközelítései a városszociológiai és más rokon tudományterületek irodalmában. Tér és Társadalom 2–3: 311–322.
- Koós B. (2007): A szuburbanizációs folyamat a magyar gazdaságban. Közgazdasági Szemle, 4: 334–349.
- Kósa L. (1998): Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920). Planétás Kiadó, Budapest.
- Kotics J. (2007): Magyar közösségkutatás története a 20. században. In: Kovács É. (szerk.): Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet. Néprajzi Múzeum – PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudomány Tanszék, 23–43.

- Kovách I. (2012): A vidék az ezredfordulón: A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai. Argumentum Kiadó, Budapest.
- Kovách I. (2016): Földek és emberek: Földhasználók és földhasználati módok Magyarországon. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Kovách I. – Megyesi B. (2018): A vidék harminc éve. A magyar vidék alakulása az erőforrások, a társadalmi tőke és fejlesztéspolitikai változásainak tükrében. Erdélyi Társadalom: Szociológiai szakfolyóirat: a Kolozsvári Babes-Bolyai Tudományegyetem Szociológia Tanszéke Magyar Tagozatának folyóirata 16(1): 83–104.
- Kovách I. (1988): Termelők és vállalkozók. Társadalomtudományi Intézet, Budapest.
- Kovách I. (1994/1): A mezőgazdasági privatizáció és a családi farmok jövője Közép- és Kelet-Európában. Társadalomkutatás, 1–4: 105–121.
- Kovách I. (1994/2): The privatization and the future of family farms in East-Central Europe. Sociologia Ruralis, 34(4): 369–382.
- Kovách I. (1997): Posztszocializmus és polgárosodás. Szociológiai Szemle, 4: 19–47.
- Kovách I. (2001): De-peasantisation of Hungarian Rurality. In: Granberg, L. – Kovách I. – Tovey, H. (eds.): Europe's Green Ring, 66–89. Aldershot, Burlington, Sidney, Singapore, 66–89.
- Kovách I. (2002/2): Leadership and local power in Hungary. In: Halfraçree, K. – Kovách, I. – Woodward, R. (eds.): Leadership and Local Power in Contemporary Rural Europe Ashgate Publishers, Aldershot, Burlington, Sidney, Singapore, 91–122.
- Kovách I. (2003): A magyar társadalom „parasztalanítása” – európai összehasonlításban. Századvég, 2(28): 41–67.
- Kovách I. (2007/2): A múlt és jelen vidékképe. Bevezetés. In: Kovách I. (szerk.): Vidék- és falukép a változó időben. Argumentum Kiadó, Budapest, 7–11.
- Kovách I. (2007/3) (szerk.): Vidékiek és városiak: A tudás- és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon. L'Harmattan, MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest.
- Kovách I. (2018): Földhasználat és földtulajdon-szerkezet In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.): Társadalmi Riport. 433 p. 248–263. TÁRKI, Budapest.
- Kovách I. (szerk.) (2002/1): Hatalom és társadalmi változás. A posztszocializmus vége. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Kovách I. (szerk.) (2005): Vidék, mezőgazdaság, Európai Unió csatlakozás – az értékek változása. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, Digitális Archivum.
- Kovách I. – Kelemen E. (2007): A magyar felnőtt lakosság agrárérintettsége. In: Kovách I. (szerk.): Vidékiek és városiak: A tudás- és imázshasználat hatásai

- a vidéki Magyarországon, 13–26. L'Harmattan – MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest.
- Kovách I. – Kristóf L. (2005/1): A hatalom projektesítése. Az európai integráció hatalmi és politikai következményeiről. In: Bayer J. – Kovách I. (szerk.): Kritikus leltár. A rendszerváltás három évtizede, 231–251. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest.
- Kovách I. – Nagy Kalamász I. (2006): Társadalmi és területi egyenlőtlenségek. In: Kovách I. (szerk.): Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon, 161–177. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Kovách, I. – Kristóf, L. (2007): The Projectification of Power, The Impact of European Integration on Power and Society. In: Bayer, J. – Jensen, J. (eds.): From Transition to Globalisation. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 191–205.
- Kovách, I. – Kučerová, E. (2006): The project class in Central Europe. The Hungarian and Czech cases. *Sociologia Ruralis*, 1: 3–21.
- Kovách, I. – Kučerová, E. (2009): The Social Context of Project Proliferation – The Rise of a Project Class. *Journal of Environmental Policy & Planning*, 11(3): March: 203–220 (16).
- Kovách, I. (1994): Embourgeoisement theories and processes. Budapest Institute for Political Science.
- Kovách, I. (1994/2): The privatization and the future of family farms in East-Central Europe. *Sociologia Ruralis*, 34(4): 369–382.
- Kovách, I. (2000): Leader, the new social order, and Central- and East-European countries. *Sociologia Ruralis*, 40(2): 181–190.
- Kovách, I. – Megyesi B. (2012): Az átalakuló kormányzás hatása a vidéki települések társadalmára. In: Kovách I. – Dupcsik Cs. – P. Tóth T. – Takács J. (szerk.): Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Argumentum Könyvkiadó, Budapest.
- Kovách, I. – Kristóf, L. (2009): The Role of Intermediate Actors in Transmitting Rural Goods and Services in Rural Areas Under Urban Pressure. *J. Environ. Policy Plan* 11: 45–60. <https://doi.org/10.1080/15239080902775025>.
- Kovách, I. – Kristóf, L. (2005/2): Mobilising and Commercialising Rural Goods and Services. An Intermediate Actors oriented Comparative Analysis. Building Rurban Relations, Deliverable 11, Budapest, IPS HAS, 47.
- Kovách, I. – Megyesi, B. (2006): Local food production and knowledge dynamics in rural sustainable development. In: Gorlach, K. – Kovách, I. (eds.): Local Food Production, Non-Agricultural Economies and Knowledge Dynamics in Rural Sustainable Development. The Czech, Hungarian and Polish cases HAS Institute for Political Science, Budapest.

- Kovács D. (2003/1): Falusi vendéglátás Magyarországon. Agroinform Kiadó, Budapest.
- Kovács D. (2003/2): A falusi turizmus hagyományai. Mezőgazda Kiadó, Budapest.
- Kovács É. (szerk.) (2007): Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet. Néprajzi Múzeum – PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.
- Kovács E. – Csíte A. – Oláh M. – Bokor I. (2004): Sziget a magyar tengeren: külföldi ingatlanulajdonosok a Balatonnál. Szociológiai Szemle 14(3): 79–106.
- Kovács K. – Bihari Zs. (1998): Bomlás és sarjadás az agrárgazdaságban. Replika, 33–34: 177–192.
- Kovács K. – Váradi M. (1995): Szereplők és kapcsolatrendszerek egy alföldi mezőváros agrártársadalmában. Szociológiai Szemle, 4.
- Kovács K. – Váradi M. (2005): Utóparaszti hagyományok egy mezővárosban. In: Schwarcz Gy. – Szarvas Zs. – Szilágyi M. (szerk.): Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken. MTA Néprajzi Kutatócsoport – MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 75–82.
- Kovács K. – Váradi M. M. – Kovács D. (2006): A nők helyzete vidéken – vidéki nők. A Falu, 3: 43–53.
- Kovács K. (1999): A szuburbanizációs folyamatok a fővárosban és a budapesti agglomerációban. In: Barta Gy. – Beluszky P. (szerk.): Társadalmi-gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban. Regionális Kutatási Alapítvány, Budapest, 91–114.
- Kovács K. (2005): Polarizálódás és falutípusok a vidéki Magyarországon. In: Bognár L. – Csizmady A. – Tamás P. – Tibori T. (szerk.): Falupolitikák. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 141–153.
- Kovács K. (2007/1): Structures of Agricultural Land Use in Central Europe. In: Heinonen, M. – Nikula, J. – Kopoteva, I. – Granberg, L. (eds.): Reflecting Transformation in Post-socialist Rural Areas. Newcastle Cambridge Scholars Publishing 87–114.
- Kovács K. (2007/1): Structures of Agricultural Land Use in Central Europe. In: Heinonen, M. – Nikula, J. – Kopoteva, I. – Granberg, L. (eds.): Reflecting Transformation in Post-socialist Rural Areas. Newcastle Cambridge Scholars Publishing 87–114.
- Kovács K. (2008): Kistelepülések lépéskényszerben. In: Váradi M.: Kistelepülések lépéskényszerben. Új Mandátum Könyvkiadó, MTA Regionális Kutatások Központja, Budapest, 7–29.
- Kovács K. – Bihari Zs. (2000): Változó agrárgazdaság a térben. In: Horváth Gy. – Rechnitzer J. (szerk.): Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 282–297.

- Kovács K. (2020): Turbulent Times and Reshaped Rural School Network in Hungary In: Gristy C. – Hargreaves L. – Kučerová Silvie R. (szerk.): Educational Research and Schooling in Rural Europe: An Engagement with Changing Patterns of Education, Space and Place. s.l.: Information Age Publishing, 79–102.
- Kovács T. (1994): Térségi sajátosságok a földkérpótlásnál. Agrártörténeti Szemle, XXXVI. évf. 1–4: 77–87.
- Kovács T. (1998): Mi tekinthető vidéknek? Gazdálkodás, 5: 39–48.
- Kovács T. (2000/1): Migrációs folyamatok Magyarországon a rendszerváltás után. In: Horváth Gy. – Rechnitzer J. (szerk.): Magyarország területi szerkezete az ezredfordulón. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 193–218.
- Kovács T. (2003): Vidékfejlesztési politika. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Kovács T. (2004): Aprófalvainkról – illúziók nélkül. Területi Statisztika, 7. 44(2): 125–137.
- Kovács T. (2006): Az egyéni mezőgazdálkodás és területi különbségei Magyarországon. Akadémiai doktori értekezés.
- Kovács Z. (2006): Budapest elővárosi övezetének átalakulása a rendszerváltás után. In: Csapó T. – Kocsis Zs. (szerk.): Agglomerációk és szuburbanizálódás Magyarországon. Savaria University Press, Szombathely, 20–34.
- Kovács, K. – Bihari, Zs. (1999): State and co-operative farms in transition. The Hungarian case. In: Starosta, P. – Kovách, I. – Gorlach, K. (eds.): Rural Societies Under Communism and Beyond. Hungarian and Polish Perspective, Lodz, Lodz University Press, 115–151.
- Kovács, K. (1999): The 1997 'Peasant Revolt' in Hungary. Eastern European Countryside/5, 43–59.
- Kovács, K. (2016): Földből élők: Polarizáció a magyar vidéken. Argumentum Kiadó, Budapest.
- Kozma T. (2002): Határokon innen – határokon túl. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Kozma T. (2022): Innováció és tanulás. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Köllő J. (1997): A napi ingázás feltételei és a helyi munkanélküliség Magyarországon. Számítások és példák. Esély, 2: 33–61.
- KSH (2010): Általános Mezőgazdasági Összeírás. KSH, Budapest.
- Kuczí T. (1993): Milyen „készen talált” kapcsolatokból épülnek fel a vállalkozáson belüli viszonyok? Szociológiai Szemle 3–4: 137–146.
- Kuczí T. (1996): A vállalkozók társadalmi tőkéi az átalakulásban. Századvég, 1996. nyár.

- Kuczai T. – Vajda Á. (1996): A kisvállalkozók társadalmi összetétele. In: Lengyel Gy. (szerk.): Vállalkozók és vállalkozói hajlandóság. BKE Közszolgálati Tanulmányi Központ, PEW Foundation, Budapest, 15–37.
- Kuczai T. (2000): Kisvállalkozás és társadalmi környezet. Replika Kör, Budapest.
- Kulcsár K. (1996): Politológiai megjegyzések az 1994. évi önkormányzati választásokról. In: Bóhm A. – Szoboszlai Gy. (szerk.): Önkormányzati választások 1994. Politikai Szociológiai Körtkép. MTA PTI, Budapest, 13–19.
- Kulcsár L. (2017): A vidékfejlesztés elméleti megközelítése. Kriterion Könyvkiadó, Pro Rurális Egyesület, Kolozsvár, Románia.
- Kulcsár L. – Obádovics Cs. (2016): Népeségdinamika és társadalmi szerkezet. Területi Statisztika, 4., 390–414.
- Kürti L. (2000): A pusztta felfedezésétől a pusztta eladásáig. Az alföldi falusi-tanyasi turizmus és az esszencializmus problémája. In: Fejős Z. – Szíjártó Zs. (szerk.): Turizmus és kommunikáció. Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció Tanszék, Budapest–Pécs, 112–129.
- Laczka É. (2007): A magyar mezőgazdaság az EU-csatlakozás körüli években 2000–2005. KSH, Budapest.
- Ladányi J. – Szelényi I. (1997/1): Szuburbanizáció és gettósodás. Szociális, etnikai és térszerkezeti változások az ezredforduló Magyarországon és Budapestjén. Kritika, 7. sz.
- Ladányi J. – Szelényi I. (2004): A kirekesztettség változó formái. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Laki L. (1997): A magyar fejlődés sajátosságainak néhány vonása avagy a polgárosodásból kimaradó társadalmi csoportok. Szociológiai Szemle 3: 67–91.
- Laki L. (2002): A szegénység közelebről. In: Kovách I. (szerk.): Hatalom és társadalmi változás. (A posztoszocializmus vége). Napvilág Kiadó, Budapest.
- Laki L. (2004): Vidék és falvak a „mezőgazdaság után”. Társadalomkutatás, 22 kötet, 2–3.
- Laki L. (2006): Az ifjúság a magyar társadalomban. In: Kovách I. (szerk.): Társadalmi metszetek. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Laki L. (2007): A társadalmi újratermelődés zavarai a depressziós kistérségekben. Nemzeti Érdek, I. évf. 2007/3. sz.
- Laki L. – Gázsó F. (2004): Fiatalok az újkapitalizmusban. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Laki L. – Gázsó F. – Pitti Z. (2008): Társadalmi zárványok. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest.
- Láng S. – Letenyey L. – Siklós V. (2003): Információs technológia diffúzió. Információs technológia és szakismeretek terjedése a kaposvári kistérségben. In:

- Lengyel Gy. (szerk.): Információs technológia és helyi társadalom. Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Budapest, II. köt., 5–28.
- Lányi A. (2009): Porcelán az elefántbóltban. Az ökológiai politika kezdetei Magyarországon, Heti Válasz Kiadó, Budapest.
- Laschewski, L. – Phillipson, J. – Gorton, M. (2002): The facilitation and formalisation of small business networks: evidence from the North East of England. *Environment and Planning C: Government and Policy* 20: 375–391.
- Lash, S. – Urry, J. (1994): *Economies of signs and space*. SAGE. London.
- Letenyei L. (2000): Innovációs láncok falun. *Szociológiai Szemle*, 2000 (4). <http://www.mtapti.hu/>
- Liskó I. (2006): Önkormányzatiság és oktatáspolitiká, avagy hol tart ma a kistérségi közigazgatás? *Educatio* 1, 92–127.
- Leonard, P. – Kaneff, D. (2002): Introduction: Post-Socialist Peasants. In: Leonard, P. – Kaneff, D. (eds.): *Post-Socialist Peasants? Rural and Urban Construction of Identity in Eastern Europe, East Asia and the former Soviet Union* Palgrave, New York.
- Losonczi Á. (1977): *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben*. Társadalomtudományi Könyvtár sorozat. Gondolat, Budapest.
- Lyson, T. A. (2006): Global capital and the transformation of rural communities. In: Marsden, T. – Cloak, P. – Mooney, P. (eds.): *Handbook of Rural Studies* Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi, 292–302.
- Macours, K. – Johan, F. – Swinnen, M. (2008): Rural–Urban Poverty Differences in Transition Countries. *World Development*, 36(11): 2170–2187.
- Magyar információs társadalom. Éves jelentés, 2006. Információs Társadalom és Trendkutató Központ, 2007.
- Magyarország vidékfejlesztési programja koncepció, 1997, VÁTI.
- Majerová, V. (2001): The Changing Role of Agriculture in the Czech Countryside. In: Granberg, L. – Kovách, I. – Tovey, H. (eds.): *Europe’s Green Ring*. Ashgate, Aldershot, 89–106.
- Malmberg, A. – Maskell, P. (2002): The exclusive concept of localisation economies: towards a knowledge based theory of spatial clustering. *Environment and Planning A* 34: 429–449.
- Marsden, T. – Lowe, P. – Whatmore, S. (eds.) (1990): *Rural restructuring. Global processes and their responses*. London, David Fulton, 165–181.
- Marsden, T. (1999): The consumption countryside and its regulation. *Sociologia Ruralis*, 39(4): 501–521.
- Maurel, M. C. (2008): Local Development Stakeholders and the European Model: Learning the LEADER Approach in the New Member States. *Czech Sociological Review*, 44(3): 511–529.

- Maurel, M. C. – Halamska, M. (2006): *Democratie et gouvernement local en Pologne*, CNRS Editions, Paris.
- Márkus I. (1973): Az utóparasztság arcképéhez. *Szociológia*, 2(1): 56–67.
- Medgyesi K. (2005): A kertész, az orvos és a borkimérő. Kisvárosi rendszerváltozás és a helyi hatalmi elit. *Szociológiai Szemle* 2005/1, 60–71.
- Megyesi B. (2007/1): Politikai vidékpercepciók Magyarországon. In: Boda Zs. – Kovách I. – Szoboszlai Gy. (szerk.): *Fiatal kutatók elitekről, kampányokról, vidékimázsokról. Mikroelemzések politikai jelenségekről*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest.
- Megyesi B. (2007/2): A magyar lakosság vidékkel kapcsolatos attitűdjei. In: Kovách I. (szerk.): *Vidékiek és városiak*. L'Harmattan – MTA PTI, Budapest, 27–44.
- Mendras, H. (1970): *The Vanishing Peasant: Innovation and Change in French Agriculture*. London, MIT Press.
- Milbourne, P. (2004): *Rural poverty: marginalisation and exclusion in Britain and America*.
- Molnár Gy. (2008): A növekvő lélekszámú községek helyzete Baranya megyében. *Területi Statisztika* 11. (48.) évf. 4. sz., 414–431.
- Momsen, H. J. – Szörényiné Kukorelli I. – Timár, J. (2005): *Gender at the Border: Entrepreneurship in Rural Post-Socialist Hungary*. Aldershot (England): Ashgate, 142.
- Moreira, M. B. – Rodrigo, I. (2001): Portugal: The Emergence of the 'Rural Question'. In: Granberg, L. – Kovách, I. – Tovey, H. (eds.): *Europe's Green Ring* Ashgate Publishing, Aldershot, 238–262.
- Mormont, M. (1990): Who is rural? or how to be rural: towards a sociology of the rural. In: Marsden, T. – Lowe, P. – Whatmore, S. (eds.): *Rural Restructuring* David Fulton, London.
- Murdoch, J. (2000): *A New Paradigm of Rural Development*. *Journal of Rural Studies*, 2000.
- Murdoch, J. (2006): Networking rurality: emergent complexity in the countryside. In: Marsden, T. – Cloke P. – Mooney, P. (eds.): *Handbook of Rural Studies* Sage Publications, London.
- Murdoch, J. (2006): Networking rurality: emergent complexity in the countryside. In: Cloke, P. – Marsden, T. – Mooney, P. (eds.): *Handbook of Rural Studies*. Sage Publications, London, Thousands Oaks, New Delhi, 171–185.
- Nagy Kalamász I. (2007): A dolgozó parasztság. In: Kovách I. (szerk.): *Vidék- és falukép a változó időben*. Argumentum Kiadó, Budapest, 115–132.
- Nagy Kalamász, I. (2005): Folklore in new social movements – the dancehouse phenomenon. In: Mátéffy M. – Micanovic J. (eds.): *New Countryside, Culture, Local Governance and Sustainability in Rural Development*. Sapientia – HUT, Dept. of Social Sciences, Csíkszereda, 124–134.

- Neményi, Á. (ed.) (1999): *Rurality in Europe at the threshold of centuries*. Cluj-Napoca, Editura Alsand.
- Neményi, Á. (ed.) (2009): *Trends in Land Succession Cluj-Napoca*, Cluj University Press.
- Nemes G. (2003): Vidékfejlesztés és előcsatlakozási felkészülés Magyarországon. A SAPARD-program hatásai és mellékhatásai. *Közgazdasági Szemle* 50, 56–75.
- Nemes G. – Orbán É. – Tomay K. (2022): Meghasadt valóságok – dilemmák a turizmus és a dzsentifikáció szerepéről a vidék fejlődése kapcsán. *Szociológiai Szemle* 32(1): 88–113.
- Némédi D. (1985): *A népi szociográfia, 1930–1938*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Nygard, B. – Storstad, O. (1998): De-globalization of food markets? Consumer perception of safe food: the case of Norway. *Sociologia Ruralis*, 38(1): 36–54.
- Obádovics Cs. – Kulcsár L. (2003): A vidéki népesség humánindexének alakulása Magyarországon. *Területi Statisztika*, 2003 július, 303–322.
- Oláh M. (1996): A helyi elit szerepe a kelet-közép-európai új demokráciák önkormányzati életében. In: Agg Z. (szerk.): *Átépités. Közigazgatás – Területfejlesztés – Városmarketing. Veszprém Megyei Önkormányzat*, 215–245.
- Oliva J. – Camarero L. (2001): Shifting Rurality: The Spanish Countryside after De-peasantisation and De-agrarianisation. In: Granberg, L. – Kovách, I. – Tovey, H. (eds.): *Europe's Green Ring* Ashgate Publishing, Aldershot, 219–237.
- Oros I. (1999): Land in Hungarian agriculture. In: Starosta, P. – Kovách, I. – Gorlach, K. (eds.): *Rural Societies Under Communism and Beyond. Hungarian and Polish Perspectives* Łódź University Press, Łódź, 53–66.
- Orosz I. – Für L. – Romány P. (szerk.) (1996): *Magyarország agrártörténete: agrártörténeti tanulmányok*. Mezőgazda, Budapest.
- Osti, G. (2000): Leader and Partnerships: the Case of Italy. *Sociologia Ruralis*, 40(2): 172–181.
- Overbeek, G. – Terluin, I. (eds.) (2006): *Rural areas under urban pressure: Case studies of rural-urban relationship across Europe*. The Hague, LEI Wageningen UR.
- Őrszigethy E. (1993): Távol a közhatalomtól. *Eliték Besenyőtelken. Valóság* 3: 38–50.
- Pahl R. (1966): *Urbs in rure: the metropolitan fringe in Hertfordshire*. LSE, London.
- Paládi-Kovács A. (szerk.): *Magyar Néprajz VIII Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pálné Kovács I. (1993): A lokális anatómiája. In: Pálné Kovács I. – Csefkó F. (szerk.): *Tények és vélemények a helyi önkormányzatokról*. MTA RKK, Pécs, 7–33.

- Pálné Kovács I. (2000): Integráció és dezintegráció a területi közigazgatásban. In: Verebélyi I. (szerk.): Egy évtized önkormányzati mérlege és a jövő kilátásai. Magyar Közigazgatási Intézet – MTA Politikai Tudományok Intézete – MTA Regionális Kutatások Központja, Budapest, 89–101.
- Pálné Kovács I. (2003): A területi érdekérvényesítés átalakuló mechanizmusai. Politikatudományi Szemle, 167–191.
- Pálné Kovács I. (2008): Helyi kormányzás Magyarországon. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Pataki Gy. – Bodorkós B. – Balázs B. – Bela Gy. – Kelemen E. – Kohlheb N. (2011): A vidékfejlesztés demokratizálásának lehetősége: részvételi akciókutatás a Mezőcsáti Kistérségben. In: Pataki Gy. – Vári A. (szerk.): Részvétel – akció – kutatás: magyarországi tapasztalatok a részvételi-, akció- és kooperatív kutatásokból. MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest, 28–51.
- Phillips, M. (2005): People at the centre? The contested geographies of gentrification. In: Phillips, M. (ed.): Contested worlds: an introduction to human geography. Ashgate, Aldershot, 317–352.
- Picchi, A. (2003): Rural development, institutions and policy. In: van der Ploeg, J. D. – Long, A. – Banks, J. (eds.): Living Countryside. Elsevier, Doetinchem, 204–214.
- Pilichowski, A. (2008): Poland's agrarian structure: a sociological perspective. Sociologia Ruralis, 33(1): 92–95.
- Polónyi I. (2022): A nagy lejtő. A fejlett és fejletlen kistérségek tanuló teljesítménykülönbségeinek növekedése. Tér és Társadalom, 36(2): 123–140.
- Pongrácz T.-né – S. Molnár E. (2011): Nemi szerepek és a közvélemény változásának kölcsönhatása. In: Nagy I. – Pongrácz T.-né (szerk.): Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2011. TÁRKI – Nemzeti Erőforrás Minisztérium, Budapest, 92–206.
- Ratinger, T. – Rabinowicz, E. (1997): Changes in farming structures in the Czech Republic as a result of land reform and privatization. In: Swinnen, J. – Buckwell, A. – Matijs, E. (eds.): Agricultural privatization land reforms and farm restructuring in Central and Eastern Europe. Ashgate, Aldershot.
- Ray, C. (1998): Culture, intellectual property and territorial rural development. Sociologia Ruralis 38(1): 3–20.
- Rechnitzer J. (2002): A városhálózat az átmenetben, a kilencvenes évek változási irányai. Tér és Társadalom 2002/3. 165–184
- Rechnitzer J. – Grosz A. – Cszizmadia Z. (2003): A magyar városhálózat tagozódása az infokommunikációs infrastruktúra alapján az ezredfordulón. Tér és Társadalom 2003/3., 45–165.
- Rhodes, R. A. W. (1997): Understanding governance: policy networks, governance reflexivity and accountability. Open University Press, Maidenhead.

- Rhodes, R. A. W. (2000): Governance and public administration. In: Pierre J. (ed.): Debating governance. Oxford University Press, Oxford.
- Roeder-Rynning, Ch. (2006): Agricultural Policy. In: Graziano, P. – Vink, M. (eds.): Europeanisation. New research agendas. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 212–226.
- Romány P. (1998): Miért fontos a vidék? *Gazdálkodás*, 1998/5. sz. 49–53.
- Romány P. (2002): Kortársunk az agrárpolitika: agrárpolitikai, agrárszociológiai tanulmányok az ezredforduló idejéből. Szaktudás Kiadó, Budapest.
- Romány P. – Tamási M. (2002): Agrárpolitikai fordulatok – agrártársadalmi változások. Bába Kiadó, Szeged.
- Sárkány M. (1983): Parasztság és termelési viszonyok. In: Népi kultúra – népi társadalom. Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve, Budapest, 21–37.
- Sárkány M. (2000): A társadalomnéprajzi kutatás hazai története. In: Paládi-Kovács A. (szerk.): Magyar Néprajz VIII. Társadalom. Akadémiai Kiadó, Budapest, 29–67.
- Shucksmith, M. – Chapman, P. (1998): Rural Development and Social Exclusion, *Sociologia Ruralis* 38: 225–242.
- Sibley I. (2006): Inclusion/exclusion in rural areas. In: Cloke, P. – Marsden, T. – Mooney, P. H. (eds.): *Handbook of Rural Studies*. Sage Publications, London, Thousands Oaks, New Delhi, 401–411.
- Simonyi Á. (1995): Munka nélkül. In: *Szociológiai Szemle*, 1: 55–70.
- Simonyi Á. (2001): Tizenegy falu, ötvenöt család – kiskorú gyermekes munkanélküli családok hátrányos munkaerőpiaci térségekben. Budapest, Struktúra Munkaügyi Kiadó.
- Sipos B. (2006): Hosszú ciklusok és évszázados trendek alakulása a magyar mezőgazdaságban. *Statisztikai Szemle* 84(2): 150–175.
- Sjöblom, S. (2006): Towards a projectified public sector – project proliferation as a phenomenon. In: Sjöblom, S. – Andersson, K. – Ecklund, E. – Godenhjelm, S. (ed.): *Project proliferation and governance*. Helsinki University Press, Helsinki, 9–33.
- Sklenička, P. – Hladík J. – Střeleček F. – Kottová B. – Lososová J. – Číhal L. – Šálek M. (2009): Historical, environmental and socio-economic driving forces on land ownership fragmentation, the land consolidation effect and project costs. *Agric. Econ.–Czech* 55, 571–582.
- Spéder Zs. (1997): Szegény nők és férfiak. In: Lévai K. – Tót I. Gy. (szerk.): *Sze-repváltozások. Jelentés a nők helyzetéről 1997*. TÁRKI, Budapest.
- Starosta, P. – Kovách, I. – Gorlach, K. (eds.) (1999): *Rural societies under communism and beyond. The Hungarian and Polish perspectives*. Lodz, University of Lodz, 388.

- Starosta, P. (1994): Rurality and Ruralization. In: Symes, D. – Jansen, A. J. (eds.): *Agricultural Recenstructing and Rural Change in Europe*. Wageningen University, Wageningen, 65–75.
- Starosta, P. (1998): Inhabitants' feeling of social bonds with rural and small town communities in Bulgaria, Poland and Russia. In: Grandberg, L. – Kovách, I. (eds.): *Actors on changing European countryside*. Budapest, Institute for Political Sciences, 104–131.
- Starosta, P. – Draganova, M. (1999): Social Identification with Local Communities and the Globalization Process in Rural areas of Eastern Europe. In: Kasimis, Ch. – Papadopoulos, A. (eds.): *Local Responses to Global Integration*. Aldershot, Ashgate, 133–152.
- Stoker, G. (1998): Governance as theory: five propositions. *International Social Science Journal*, 50(155): 17–28.
- Sulkonen, P. (2006): The power structure of the project state. How bottom-up became top-down in public administration. In: Sjöblom, S. – Andersson, K. – Ecklund, E. – Godenhjelm, S. (eds.): *Project proliferation and governance* Helsinki University Press, Helsinki, 33–45.
- Swain, N. (1996): Getting Land in Central Europe. In: Abrahams, R. (ed.): *After Socialism: Land Reform and Rural Social Change in Eastern Europe*. Oxford, Berhahn.
- Swinnen, J. F. M. – Buckwell, A. – Mathijs, E. (eds.) (1997): *Agricultural Privatization, Land Reform and Farm Restructuring in Central and Eastern Europe* Ashgate Publishers, Aldershot, xxii, 373.
- Szabó I. (1965): Bevezetés. In: Szabó I. (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848–1914*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 7–30.
- Szarvas Zs. (szerk.) (2007): *Migráció és turizmus. Migrációs folyamatok hatása a helyi társadalmak változásaira*. (Documentatio Ethnographica 22) Budapest, MTA NKI – L'Harmattan Kiadó, 19–57.
- Szelényi I. (1992): Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szepesi G. (2008): A rendszerváltozás utáni várossá avatások Magyarországon. *Tér és Társadalom* 22(2): 53–70.
- Szijártó Zs. (2000): A turizmus mint menedék. Képek és elképzelések a Káli-medencében. In: Fejős Z. – Szijártó Zs. (szerk.): *Turizmus és kommunikáció*. Néprajzi Múzeum, PTE Kommunikáció Tanszék, Budapest–Pécs, 7–23.
- Szijártó Zs. (2002): Turizmus és regionalizmus a Káli-medencében. Egy kutatás tapasztalatai. In: Fejős Z. – Szijártó Zs. (szerk.): *Egy tér alakváltozásai. Esettanulmányok a Káli medencéből*. Néprajzi Múzeum, Budapest, 7–21.

- Szikra D. (2014): "Democracy and welfare in hard times: The social policy of the Orbán Government in Hungary between 2010 and 2014." *Journal of European Social Policy* 11:1–15. <https://doi.org/10.1177/0958928714545446>
- Szirmai V. (2011): A nagyváros szélén: A városi terjeszkedés térbeli társadalmi problémái. *Tér és Társadalom* 25(1): 21–41.
- Szoboszlai Gy. (1996): Önkormányzati választások 1994. In: Bóhm A. – Szoboszlai Gy. (eds.): *Parlamentari választások 1994. Politikai szociológiai körkép*. MTA PTI, Budapest, 32–54.
- Táll É. (1993) (szerk.): *Változások és átváltozások a helyi hatalom csúcsán* MTA PTI, Budapest.
- Táll É. (szerk.) (2000): *Az új demokrácia önkormányzati vezetői*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, 139–153.
- Tamáská M. (2006): Hagyományos és modern falusi házak örökszociológiai vizsgálata. *Szociológiai Szemle*, 4: 36–62.
- Tardos K. (1992): Marginális csoportok a munkaerőpiacon: a munkanélküli segélyből kizártak. *Szociológiai Szemle*, 1: 99–109.
- Temmes, M. (2006): The administrative structure of the project state. In: Sjöblom, S. – Andersson, K. – Ecklund, E. – Godenhjelm, S. (eds.): *Project proliferation and governance*. Helsinki University Press, Helsinki, 45–59.
- Tickmayer, A. (2006): Rural poverty. In MARS DEN, T.–CLOKE P.–MOONEY, P. (eds.) *Handbook of Rural Studies*, Sage Publications. London, 411–426.
- Timár J. (1999): Elméleti kérdések a szuburbanizációról. *Földrajzi Értesítő*, No. 1–2., 7–32.
- Timár J. (2007): Társadalmi nemek, aprófal- és közösségtanulmányok. In: Kovács É. (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Budapest–Pécs, Néprajzi Múzeum – PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék. 115–133.
- Timár J. – Váradi M. (2000): A szuburbanizáció egyenlőtlen fejlődése az 1990-es évek Magyarországon. Horváth Gy. – Rechnitzer J. (szerk.): *Magyarország területi szerkezete*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 153–176.
- Tomay K. – Lajos V. (2022): A képzelt vidék – a lehetséges, megteremtett és megélt vidékiség. *Szociológiai Szemle* 32(1): 4–14.
- Tóth E. (1999): A vidéki foglalkoztatás térségi jellemzői és feszültségei. In: Kárpáti Z. (szerk.): *A vidéki társadalom változásai. Térségfejlesztési ismeretek felsőfokon*. 7 kötet. Kereskedelmi és Gazdasági Főiskola, Szolnok, 17.
- Tóth L. (1997): Leszakadó vállalkozók, vállalkozói sikerek és kudarcok. In: *Megszűnt és működő vállalkozások 1993–1996*. Magyar Vállalkozásfejlesztési Alapítvány, Budapest, *Kutatási Füzetek* 7.
- Tóth L. (1999): Vállalkozói kapcsolatok egy községben, vállalkozók képe a helyi közvéleményben. In: Lengyel Gy. (szerk.): *Kisvállalkozások megszűnése, bő-*

- vülése és kapcsolatrendszere. Műhelytanulmányok. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológiai és Szociálpolitikai Tanszék, Budapest.
- Tovey, H. (1998): Rural actors, food and postmodern transformation. In: Granberg, L. – Kovách, I. (eds.): *Actors on the Changing European Countryside*. Institute for Political Science. Budapest.
- Tovey, H. (2001): *Creating and Re-Creating Modernity: Peasantisation and De-peasantisation in Ireland*. In: Granberg, L. – Kovách, I. – Tovey, H. (eds.): *Europe's Green Ring*. Ashgate Publishing, Aldershot, UK, 306–329.
- Tömpe F. (2007): A társadalmi tőke mértékének és hatásának vizsgálata a farmgazdaságok körében. Szent István Egyetem, Gödöllő. <http://www.avacongress.net/ava2007/presentations/nkfp1/4.pdf>
- Valuch T. (2001): Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Osiris Kiadó, Budapest.
- Valuch T. (2003): A történeti parasztság változásai az 1960-as években. Századvég, 1. sz.
- Vági G. (1982): *Versengés a fejlesztési forrásokért Budapest*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Vági G. (1991): *Magunk, uraim!* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Váradai M. (1997): Solymár: az aranyfalu. *Tér és Társadalom*, 4: 45–68.
- Váradai M. (1999): A szuburbanizáció arcai a budai agglomerációban. *Falu–Város–Régió* 3: 9–14.
- Váradai M. (2004): Zárányosodó munkerő-piaci struktúrák és megélhetési stratégiák. In: *A tudomány a gyakorlat szolgálatában. A foglalkoztatási szint bővítésének korlátai és lehetőségei*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 36–55.
- Váradai M. (2008): *Kistelepülések lépéskényszerben*. Új Mandátum Könyvkiadó, MTA Regionális Kutatások Központja, Budapest.
- Varga Gy. (2004): *A magyar mezőgazdaság az idők sodrában*. Miniszterelnöki Hivatal, Stratégiai Elemző Központ, Budapest.
- Varga I. (2008): Agglomerációk és kistérségek a nagyvárosok vonzáskörzetében. *Területi Statisztika* 11. (48.) évf. 4. sz., 431–445.
- Varga Zs. (2003/1): Az agrárium 1945-től napjainkig. In: Estók J. – Fehér Gy. – Gunst P. – Varga Zs. (szerk.): *Agrárvilág Magyarországon, 1848–2002*. Budapest, Argumentum Kiadó – Mezőgazdasági Múzeum, 261–339.
- Virág T. (2010): *Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Virág T. – Váradai M. M. (2018): Spatial Exclusion and Boundary-Making in Different Roma Neighbourhoods in Hungarian Rural Small Towns *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie / Journal of Economic and Social Geography* 109(4): 485–498.

- Virág T. (2006): A gettósodó térség. Szociológiai Szemle, 2006/1.
- Virág T. (2007): Migrációs folyamatok az aprófalvakban. In: Kovács É. (szerk.): Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet. Néprajzi Múzeum – PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest, 134–146. (Regio könyvek)
- Voszka, É. (2006): Uniós támogatások: A redistribúció új szakasza? Külgazdaság 50, 8–30.
- Wittel A. (2001): Towards a network sociality. Theory, Culture and Society 18: 51–76.
- Woods, M. (2006): Political Articulation: The Modalities of new critical rural citizenship. In: Marsden, T. – Cloak P. – Mooney, P. (eds.): Handbook of Rural Studies. Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi 457–472.
- Woods, M. (2011): Developing Europe's rural regions in the era of globalization. Summafrý report from the DERREG project. <http://www.derreg.eu/system/files/DERREG%20Summary%20Report.pdf>

■ ■ ■ A SOROZATBAN MEGJELENT KÖTETEK ■ ■ ■

1. Albert Fruzsina: Emberi kapcsolatok. *A személyes kapcsolat-hálózatok szociológiai szempontú elemzése*
2. Czibere Ibolya: Egyenlőtlenségek a vidéki társadalomban
3. Csizmady Adrienne: A városszociológia alapjai
4. Elekes Zsuzsanna: Rizikó-magatartások epidemiológiai megközelítésben
5. Kovách Imre: Vidékszociológia
6. Krémer Balázs: Kisebbségpolitika. *Szempontok a kisebbségek társadalmi helyzetének és a kisebbségpolitikák értelmezéséhez, magyarázatához*
7. Murányi István: Fiatalok állampolgári szocializációja
8. Nagy Terézia: Differenciáltan a migrációról. *Migráns életek, élethelyzetek és a migráns élethelyzet keretei*
9. Sik Endre: A migráció szociológiája 3.0
10. Sik Endre: Traktátus a társadalomtudományok kutatási módszereiről gondolkodók számára
11. Szabari Vera: A történet szociológiája – *Kontextus és reflexivitás a szociológia örökségének feldolgozásában*
12. Szarvák Tibor: Adalékok a társadalmi felzárkózás szociológiájának értelmezéséhez. *Közösségi és egyéni szerepek, társadalmi meghatározottságok a vidéki Magyarországon*
13. Szalma Ivett – Takács Judit: Családszociológiai mozaik